1320

…Ր ԴԱՍԸՆԹԱՑՔ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
…ՆԵՐՈՒ ԵՒ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

Հ. ՍԱՀԱԿ ՏԷՐ - ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԵՒԵԼՔ - ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ - ՀՌՈՄ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՄԱՍՆ Ա.

ՀԻՆ ԱՐԵՒԵԼՔ

ՎԵՆԵՏԻԿ - Ս. ՂԱԶԱՐ
1927

9(3)
S-46

30 MAY 2011

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ց(3)
S-46
ГАРО Б. КАЛФАЯНЪ

ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ԼԻԿԷՈՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

Հ. ՍԱՀԱԿ ՏԷՐ - ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԵՒԵԼՔ - ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ - ՀՌՈՄ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՄԱՍՆ Ա.

ՀԻՆ ԱՐԵՒԵԼՔ

1903

ՎԵՆԵՏԻԿ - Ս. ՂԱԶԱՐ
1927

1320

21 SEP 2013

Гос. Библиотека
ՀՍՍՀ-Арм.ССР
им. А. Мясникяна

590-92

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ մարդկային կեանքին աստիճանական զարգացման *գիտութիւնն* է, բովանդակելով դէպքերը, անոնց պատճառներն ու անոնց արդիւնքները։ Այդ գիտութիւնը հայելի մ'է՝ որուն մէջ կը ցոլայ քաղաքակիրթ ազգերուն մտաւոր, բարոյական եւ քաղաքական վիճակը, դնելով զանոնք մեր աչքերուն առջեւ իբր խօսուն պատկերներ։ Անոր մէջն է որ կը սորվինք իմացականութեան այն մեծ շարժումը՝ որ մարդս բարբարոսութենէն դէպի քաղաքակրթութիւնն առաջնորդեց։ Այն կու տայ իւրաքանչիւր ցեղին, իւրաքանչիւր ժողովրդեան, իւրաքանչիւր անհատին այն բաժինը՝ զոր կատարած են այդ մեծ գործին օժանդակելով։ Ան է որ կը պայծառացնէ մարդուս միտքը, կենդանի ու տպաւորիչ օրինակներով կը սրէ ու կը ճշդէ անոր դատաստանը ներկայ ու ապագայ դէպքերուն վրայ։ Իբր «ճշմարտութեան լոյս» եւ «անխարդախ վկայ», արդարութեան թատր մ'է, ուր միշտ իրաւունքը յաղթական կը հանդիսանայ՝ եթէ ոչ միշտ դերակատարներուն օրով, բայց ապագայ սերունդներուն առջեւ, որ կրքէ ու նախանձէ ազատ, կը ճշդէ ամէն մէկ անհատին կատարած դերը։ Ան անսպա-

ռելի բովք մ'է՝ ուսկից քաղաքագէտը, ճարտասանը, իրաւագէտը, իմաստասէրն ու գեղեցկագէտը՝ առատ պաշար կը հանեն իրենց ասպարէզն ընդլայնելու համար։

* * *

Մեր *Լիակատար դասընթացք պատմութեան* առաջին հատորը կը կազմէ *Հին Արեւելքը*, ուր կերտուեցան քաղաքակրթութեան երեք մեծ վառարաններ։ *Քաղդէացիք և Ասորեստանցիք* ծաղկեցան Տիգրիսի եւ Եփրատի ափերուն վրայ. *Եգիպտոսը* իր զօրութիւնը ցուցադրեց Նեղոսի եզերքներուն վրայ. *Մարերն ու Պարսիկները* զարգացան դարձեալ Տիգրիսի եւ Եփրատի ափերուն վրայ, վերջապէս արեւմտեան միջերկրեայ աւազանը բնակավայրն եղաւ երկու նշանաւոր ժողովուրդներու՝ *Եբրայեցւոց և Փիւնիկեցւոց*, որոնք մասնաւորապէս կարեւոր տեղ մը կը բռնեն։ Մեր «Լիակատար դասընթացք պատմութեան» առաջին հատորին մէջ յաջորդաբար պիտի խօսինք այդ ժողովուրդներու վրայ[1]։

Դիտելի է, որ «Հին Արեւելքը» երկար ժամանակ մեր տոհմային եւ եւրոպական վարժարաններու մէջ մեծ կարեւորութիւն մը չունէր։ Երբ սակայն տասնեւիններորդ դարուն Եւրոպայի երկրախոյզները պերճապէս խօսեցուցին Շօշի, Բաբելոնի, Նինուէի եւ Եգիպտոսի աւերակները, տապալեցան յոյն պատմագիրներու վաւերական երեւակայութենէն ծնունդ առած

---

1. *Եբրայեցւոց պատմութիւնը վերապահած ենք երկրորդ տպագրութեան։*

զրոյցները, եւ «Հին Արեւելք»ի փառաւոր անցեալը, դարերով հողի տակ թաղուած, երեւան եկաւ, ո՛չ թէ առասպելներու վրայ հաստատուած, այլ հնագիտական, լեզուագիտական, մարդաբանական ու պատմական թանկագին յիշատակարաններու վրայ։

Եւրոպան, հասնելով իր արդի իմացական մակարդակին, որով գոռոզ է ինքը, մոռցեր էր իր նախորդները, իր քաղաքակրթութեան վառարանները համարելով միայն Աթէնքն ու Հռոմը։ Ան մոռցեր էր՝ թէ ինչպէս արեւը՝ այսպէս ալ քաղաքակրթութիւնն Արեւելքէն եկած էր, վարժարան հանդիսանալով Աթէնքին եւ Հռոմին։

* * *

Մեր «Լիակատար դասընթացք պատմութեան» առաջին հատորը, ինչպէս նաեւ յաջորդ հատորները, կը հանգչին *արդի գիտութեան* օգտակար եւ հետաքրքրական ծանօթութեանց վրայ, գլխաւոր նպատակ ունենալով շեշտել քաղաքակրթութեան զարգացումը։ Գալով կերպին, մենք նպատակ ունեցած չենք միայն պատանիներու աչքին առջեւ բերել *պատկերներու* շարք մը, այլ պէտք էր արդէն իրենց համար գաղափարներն անջատել դէպքերու տեսարանէն։ Մեր բոլոր ջանքն այն եղած է՝ որ պատանին, պատմութեան երկար շրջանին մէջ կատարած իր արշաւանքէն կարենայ պահել յստակ յիշատակներ ազգերու կեանքին, բարքերուն, հաւատքներուն եւ դերին։ Որպէս զի դասախօսութիւնները *կենդանի* ըլլան, փոյթ ունեցանք պատկերացումները բազմացնել, որոնց ամէն մէկը վաւերագիր մ'է։ Վերջապէս աշխատեցանք որ մեր «Լիակատար

դասընթացք պատմութեան» ներկայ հատորը, այսպէս ալ յաջորդները, հայ պատանեկութեան համար ըլլան հրապուրիչ ու բարեկամ գրքեր։

Հասնելու համար մեր նպատակին, մենք մասնաւորապէս օգտագործեցինք Արեւելքի հեղինակաւոր պատմագիրներուն մեծ գործերն եւ եւրոպական լեզուներով գրուած ընտիր դասագրքերը ինչպէս նաեւ պատկերներու տակ դրուած կարճառօտ ծանօթութիւնները, որ կը բացատրեն ու կը մեկնաբանեն զանոնք։

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆԴԻՆ ԿԵՐՊԱՐԱՆՔԸ

Անյիշատակելի դարերու մէջ, մեր երկրագունդին ձեւակերպութիւնը՝ արդի կերպարանքէն բոլորովին տարբեր էր։ Հնաքարային շրջանէն վերջ, Հայաստանը, Իրանի բարձրաւանդակը, ձիւնադաշտ և սառնապատ էին, կցուած կեդրոնական Ասիոյ մեծ կամարին հետ։ Եւրոպա, Ափրիկէ և Ամերիկա նոր կազմութիւններ ունէին, ենթակայ հրաբըխային ժայթքմանց, գետնաշարժերու և երկրի մակերեւութային ձեւափոխութեանց։ Արդի գիտութիւնն ևս կը դաւանի՝ թէ մեր մոլորակն ենթարկուած է եղեր բռնավէժ անսովոր աճումներու. այդ շրջանի մէջ բացուած են բոլոր ձորերը, հաստատուած է տեղագրական արդի բարձրաւանդակը։ Տաք երկիրներու համար՝ դա լճերու շրջանն եղաւ, և ցուրտ երկիրներու համար՝ սառնակոյտներու շրջանը, այնպէս որ հիւսիսային կիսագունդին մէջ՝ անոնք ծածկեցին քսան և հինգ միլիոն քառակուսի քիլոմեթր սառնային մակերեւոյթ մը։ Դա է որ գիտութեան մէջ կոչուած է սառնապատ շրջան։ Այդ ժամանակն է՝ որ ճեղքուած են ցամաքներ, բանալով ազատ ճանապարհ ջրի հոսանքներուն և հարաւային օդին, և ստեղծելով ջրային

ահագին մակերևոյթներ. այդ ատեն ձևացած են Ադրիականի և Եգեանի փոսերը, և համօրէն տիեզերքը ծածկուած է մեծ լճերով։ Կլիմային այս կատարեալ յեղափոխութեան մէջ, այդ սառնակոյտները կ'իջնէին սառնարաններէն, քաշելով իրենց հետ ժայռի խոշոր շերտեր, որոնք քիչ թէ շատ ամէն տեղ կը գտնուին։ Ասոնք կը կոչուին վտարանդի կարկառակոյտներ։ Այդ դարը «մեծ Ջրհեղեղի» շրջանն է, ուր մարդուն ստեղծած քաղաքակրթութիւնը բոլորովին ջնջուեցաւ։

Վերջապէս կամաց կամաց մթնոլորտը տաքցաւ. մեծ սառնակոյտները դանդաղօրէն քաշուեցան իրենց արդի սահմաններուն մէջ, դաշտերը, բլուրները, նախալպեանք ծածկուեցան անտառներով և արօտներով։ Ջրերու արդի վիճակը, այժմեան տեղագրութիւնը վերջնականապէս հաստատուեցան։ Այդ ատեն երևցաւ նախնական մարդը, այդ վայրենի բնութեան վրայ թագաւորելու համար։

ՔԱՐԱՆՁԱՒՆԵՐՈՒ ՄԱՐԴԸ

Այդ նախնական մարդը, օժտուած բարձր իմացականութեամբ, կրելով քաղաքակրթութեան բոլոր տարրերը, բնութեան դէմ մաքառելու միջոցներով ընդունակ, դանդաղօրէն յառաջացաւ զարգացման ճամբուն մէջ։ Ան կիսավայրենի մ'էր։ Ան բնակեցաւ բնափոր քարայրներու մէջ. այս պատճառաւ ան կոչուած է անձաւամուտ։ Այդ քարայրներու մօտ գտնուած են, կենդանեաց անթիւ ու անհամար ոսկորներու հետ խառն, հազարաւոր զէնքեր և գործիքներ։

Քարանձաւներու մարդիկ տաժանաբար կ'ապրէին

այդ վայրենի բնութեան մէջ, շրջապատուած վայրենի գազաններով, ենթակայ մթնոլորտին յանկարծական և խորին փոփոխութեանց։ Անոնք կը հագնէին կենդանեաց մորթեր, կը սնանէին քանի մը վայրի խոտերով և որսի կենդանեաց խորոված մսով։ Իրենց զէնքերն ու գործիքները, տապարներ, դանակ-դաշոյններ, հերիւններ, սլաքներ, քերիչներ, նետաձայրեր, սղոցներ, երեքժանիներ, շինուած էին կայծքարէ, կոտոշէ, ոսկրէ և լապոնեան եղջերուի եղջիւրներէն։ Իբրև զարդարանք, անոնք կը կրէին, ինչպէս այսօր Ափրիկէի և Ովկիանիոյ կիսավայրենիները, քարեր և կենդանեաց ծակոտ ակռաներ։ Գտնուած են նկարներ և քանդակներ, որոնք ապշեցուցիչ ճշդութեամբ կը ներկայացնեն հռինգերներ, ցլավայրիներ, ձիեր։

Քարանձաւներու մարդուն շրջանը կը կրէ «անտաշ քարի դար» կամ «քարի առաջին դար» անունը, վասն զի մարդն իրեն պէտք եղող գործիքները շինած է մի միայն շերտաւոր անտաշ քարէ։

ԼՃԱՅԻՆ ՄԱՐԴԸ

Անհամար դարերէ յետոյ, անձաւամուտ մարդուն յաջորդած է լճային մարդը։ Ան իր անցքին հետքերը թողուցած է գլխաւորապէս լճաց յատակներու սիկին մէջ և Նախկին բնական լճերու կիզահողահանքերու մէջ։ Այս նոր եկուորները, իրենք զիրենք պաշտպանելու համար թշնամւոյն և վայրի գազաններուն դէմ, իրենց բնակարանները շինած են ջրի վրայ։ Ծովակէն քիչ մը հեռու, լճափին ծայրը, լճի յատակին վրայ տնկեր են բազմաթիւ ցիցեր — երբեմն մինչև իսկ յիսուն հազար — շարելով զանոնք զուգահեռական գծով։ Ցիցերն իրարու հետ կապած

են խոշոր գերաններով, անոնց վրայ դնելով հաստատուն տախտակամած մը։ Այս տախտակամածներու վրայ է որ անոնք բարձրացուցած են փայ-

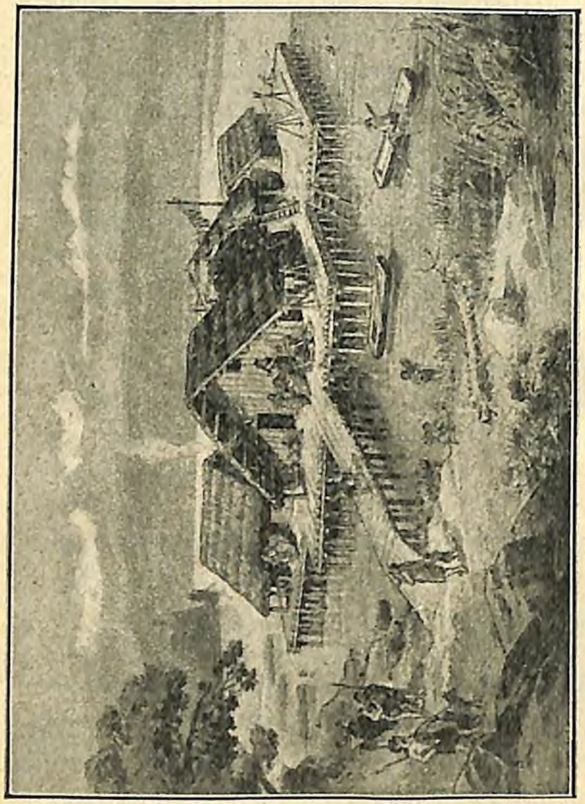

Ցիցերու վրայ կառուցուած լճային շէնքեր։
Ցիցաւոր կամ լճային շէնքերը, որոնց հետքերը գլխաւորապէս գտնուած են Զուիցերիոյ լճերուն վրայ, ջրին վրայ ըլլալով, մարդերը կ՚ազատէին գազաններու յաճախակի յարձակումներէն՝ կտրելով կամ վերցնելով ցամաքին հետ կապող կամուրջը։ Երկրորդ առաւելութիւն մ՚ալ այն էր՝ որ տեղն ու տեղը կրնային ձկնորսութիւն ընել։

տաշէն, թրծուն հողէ ցած խրճիթներ, յարդով և եղէգներով ծածկուած։ Փոքր կամուրջ մը լճային բնակարանը հաղորդակցութեան մէջ կը դնէր լճափին

հետ։ Լճային բնակարաններու կարևորութիւնը բազմազան էր. կային որ քանի մը բնակարաններ միայն կը բովանդակէին. ոմանք ալ իսկական աւաններ էին։ Այս պատճառաւ է որ նախապատմական շրջանի այդ բնակարանները կոչուած են լճային քաղաքներ կամ աւաններ։ Պեղումներու շնորհիւ, հաստատուած է՝ որ մի միայն Զուիցերիոյ լճերուն վրայ երկու հարիւրէն աւելի լճային բնակարաններ գոյութիւն ունեցած են։

«Լճային մարդու» շրջանը կը բաժնուի երկու դարաշրջաններու. «տաշուած քարի դար» կամ «քարի երկրորդ դար» և «անագապղնձի դար»։

Տաշուած քարի դարուն մարդիկը շատ աւելի քաղաքակրթուած էին քան «անտաշ քարի դարու» մարդիկը։ Ասոր ապացոյց են «լճային քաղաքները»։ Անոնք կ՚ապրէին այլ ևս ոչ միայն որսորդութեամբ և ձկնորսութեամբ, այլ և երկրագործութեամբ և անասնաբուծութեամբ. անոնք կ՚ուտէին վայրի պտուղներ, խնձոր, տանձ, կեռաս, ընկոյզ, սալոր և նոյն իսկ խաղող։ Այդ շրջանին, անոնք ընտանեցուցած են կենդանիները, շուն, խոզ, եզ, ձի, ոչխար և այծ։ Անոնք գիտէին տնկել արմտիքը՝ ցորեն, գարի և կտաւատ։ Գիտէին պատրաստել հացը, մանել նրբաթելեր և գործել ագանելի խոշոր քթան մը։ Իրենց զէնքերը և գործիքները միշտ քարէ, կոտոշէ կամ փայտէ էին։ Բայց այդ առարկաները՝ աւելի բազմազան և լաւագոյն կերպով աշխատուած էին քան նախորդ դարուն առարկաները։ Տաշուած քարի դարուն գլխաւոր յատկանիշն այն է՝ որ մարդիկ սորված են յղկել և տաշել քարերը։ Կենդանեաց ոսկորներով կը շինէին նրբածակ ասեղներ, գնդասեղներ

և ղեղձի փայտէ սանտրեր։ Այդ շրջանի զարդարանքն աւելի ճոխ է. գիտցան շինել ականջի ոսկի գինդեր, և սաթէ երփնակերտ ադամանդաշար մանեակներ։ Սկսան ձեռքով շինել կաւեղէն կոպտաձև պուտուկներ, լայնափոր և նեղաբերան սափորներ և երկրաչափական գծերով զարդարուած պնակներ։ Տաշուած քարի դարուն ճարտարարուեստն ամենէն աւելի Արևելքի մէջ զարգացեր է։ Խուզայի մէջ, ամենահին քաղաք մը, գտնուած են անհամար կայծքարեր, վերին աստիճանի ճարտարութեամբ գործուած և նուրբ կերպով զարդարուած դանակներ, փոքր գործիքներ, հերիւններ, տափակ քերոցներ, միասայրի կամ երկսայրի սղոցներ։ Այդ շրջանին ուրիշ յատկանիշ մ'ալ այն է՝ որ հոն ծնունդ առած են ճարտարարուեստն ու վաճառականութիւնը, որոնք փոխանակութեան կեանք տուին։ Քանի մը տեղերու մէջ հաստատուեցան տօնավաճառի կեդրոններ, ուր կը հաւաքուէին մեծաքանակ գործածական առարկաներ։ Մարդիկ հոն կու գային իրենց պէտք եղածը գնելու համար։

Անագապղնձով, խառնուրդ պղնձի և անագի, մարդկութեան բարեշրջումը նոր փուլի մը մէջ մտած է։ Լճային շրջանի մարդիկ անագապղնձով նախ շինած են գործածելի առարկաներ, տապարներ, կռածոյ տախտակներ, թիթեղներ, նետածայրեր, կարթեր, դաշոյններ, մկրատներ և սղոցներ։ Յետոյ, անով շինեցին նոր առարկաներ, սուրեր, մանգաղներ, օղամանեակներ, ածելիներ, ճարմանդներ և պէսպէս ակունքներ։ Այդ շրջանին, մետաղի առարկաներն օր ըստ օրէ քարին և ոսկրին տեղը բռնեցին. զէնքերու և գործիքներու վրայ նուրբ ճաշակով փորագրուած են երկրաչափական նկարներ. կաւագործութեան ձևն

ու զարգացումն աւելի վայելուչ և աւելի ճոխ են, և ոսկիէ, ապակիէ և սաթէ զարդարանքն աւելի շատ ընդհանրացած են։

ՄԷՆՀԻՐ (ՄՈՐՊԻՀԱՆ)։

Մէնհիրները տեսակ մը կոշտ կոթողներ են, որոնց նշանակութիւնն անծանօթ է մեզի։ Ասոնք կանգնուած են Կեղտաց երեւումէն շատ առաջ։ Ասոնցմէ շատերը կը գտնուին Բրիտանիոյ մէջ։

Ասկէ զատ, կեանքի տեսակն ալ մեծապէս կերպարանափոխուեցաւ։ Թէպէտ որսորդութիւնն ու ձկնորսութիւնը դարձեալ ապրուստի միջոց մ'են, բայց,

երթալով, անասնաբուծութիւնն և երկրագործութիւնը էական պայմաններ դարձան։ Շնորհիւ կարաւաններու, յարաբերութիւնները ժողովուրդէ ժողովուրդ՝ անդադար աճեցան և մարդկային ընկերութեան հիմերը ձգուեցան։ Լճային շրջանի մարդիկն են՝ որ կանգնեցին յիշատակիչ շիրիմները՝ կոչուած մէնիրներ

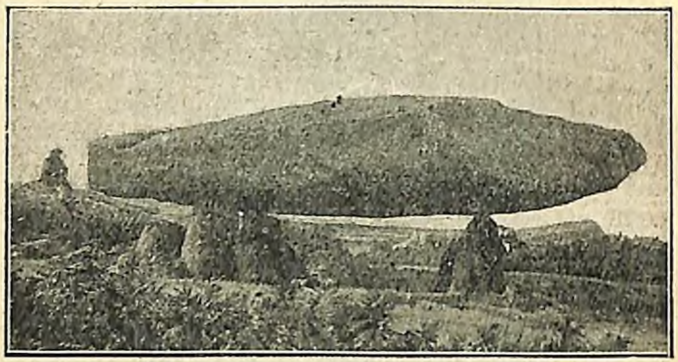

Հնադամբան (Տօլմէն)։ — Վաճառականաց սեղան մը ի Լոգմարիագր (Մորբիհան)։

Հնադամբանները, գիտութեան մէջ յայտնի տօլմէն անունով, կազմուած էին քարէ մը և երկու կանգուն քարերու վրայ շիտակ դրուած էին, անոնք շիրմի տեղ կը ծառայէին։ Յաճախ տօլմէնները կը ծածկէին հողով և կը ձևանար տեսակ մը բլրաձև գերեզման, կոչուած քուրկան։ Տօլմէնները կը պատկանին մէնիրներու շրջանին։

կամ երկայնաքարեր և տօլմէններ կամ քարաւեղաններ, որոնք ուրիշ ապացոյց մ'են այդ շրջանին քաղաքակրթութեան։

Մէնիրները տեսակ մը ժայռէ կոշտ կոթողներ են։ Քանի մը տեղերու մէջ անոնք դրուած են երկայն շարքերով. ամենէն նշանաւորները կը գտնուին ի Բրիտանիա, Քարնաքի մէջ. երեք քիլոմեդրի վրայ եօթնակարգ զետեղուած են երկու հազար մէնիրներ։

Տօլմէնները գերեզմաններ էին։ Տօլմէնները, յաճախ իրարմէ քիչ հեռաւորութեամբ տարածուած, կը ձևացնեն տեսակ մը նեղ և նուրբ անցքեր։

ՅԱՄԱՔԻ ՄԱՐԴԸ

Քիչ առ քիչ, լճային մարդն իր բնակարանը հաստատեց մի միայն ցամաքի վրայ։ Ցամաքի աւանները, շինուած ջրահոսանքներու քով, անտառներուն մերձավայրքը, սարաւանդներու վրայ, ցցապատնէշ խրճիթներ էին, պաշտպանուած խրամատեալ պատնէշով մը։

Այս շրջանը կը կրէ «երկաթի դար» անունը, վասն զի մարդը փոխանակ անագապղնձի՝ երկաթը գործածեր է իրեն զէնքեր ու գործիքներ շինելու համար։ Երկաթը, մետաղներու մէջէն ամենէն օգտակարը, քաղաքակրթութեան պատմութիւնը կը համարուի։ Այդ դարուն մէջ, մարդը հսկայ յառաջադիմութիւն գործեց բաղդատմամբ միւս երկու դարաշրջաններուն։ Գտնուած են անհամար և բազմապիսի երկաթէ սուրեր, դանակներ, սաղաւարտներու և վահաններու բեկորներ։ Սրերու երախակալները ու պատեանները նրբաքանդակ են և թիթեղները՝ կը կրեն նոյն իսկ զինագործարանի զանազան նշանագրոշմները։

Ցամաքի մարդերուն առաւելութիւններէն մէկն ալ այն է՝ որ անոնք գործածեր են երկու գերեզմաններու սովորական տիպարներ. անոնք մեռելն աճիւնացնելով լեռնադաշտերուն վրայ՝ կը թաղէին տիւմիւլիւսի կամ գերեզմանաբլուրի տակ և կամ լեռնային հովիտներու վրայ՝ գետնափոր գերեզմաններու մէջ։ Երբ մեր երկրագունդը հոծ ազգաբնակութեամբ

մը ծածկուեցաւ, աճիւնացումն անհետացաւ: Մ՛յլ եւ մեռելները կը թաղէին գետնափոր գերեզմաններու մէջ, առանց ո՛ և է արտաքին նշանի: Բայց, ինչպէս ի հնումն, մեռելներու հետ կը թաղէին իրենց զար-

Կամարաձև ծառուղի. — Քորգոնոյի տոլմէնը Պլուհառնէլի մօտ (Մորպիհան).

Կամարաձև ծառուղին հին շիրիմ մ'է՝ որ իրարու յաջորդող տոլմէն-ներէն կազմուած է. ան ծածկուած էր հողաբլրէ մը կամ տիւմիւլիւսէ մը, և կեդրոնը կը ձևացնէր նկուղ մը, յուղարկաւորական սենեակ մը, ինչպէս որ էր Եգիպտոսի բուրգերուն մէջ.

դերը, զէնքերը, և նաև դրամներ, ինչ որ կը նշանակէ թէ նախապատմական մարդը կը հաւատար հոգւոյ անմահութեան և անդրշիրիմեան կեանքին, երկու գաղափարներ՝ զորս ան բնութենէն ժառանգած էր, և ո՛չ թէ յաջորդաբար ստացած:

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՑԵՂԵՐԸ

Համօրէն մարդիկ կը պատկանին միևնոյն տեսակին: Բայց անոնք իրարմէ կը տարբերին հասակով, մարմնական ձևով, դէմքով և գանկով, մազերու կազմուածքէն, մորթի գոյնէն, մազերէն և աչքերէն: Ցեղին զանազանիչ դիմագծերը ժառանգական են. սևա-

Դեղին ցեղ.

Ունի դեղին մորթ, ուռուցիկ այտեր, փոքր ու պլրկ աչքեր, կարծր մազեր, ցանցառ մօրուք.

Սեւ ցեղ.

Անոր յատկանիշն է նեղ ճակատ, գռուզ մազեր, տափակ քիթ ու հաստ շրթունք.

մորթի մը տղան իր հօրը պէս սև մորթ և գանգուր մազեր ունի: Ուստի մարդաբանութիւնը — առանց նկատի առնելու համեմատական լեզուագիտութիւնը, որ կը դատէ թէ ո՛ր ժողովուրդները միևնոյն արմատէն են բխած, — մարդիկը դասաւորած է ըստ իրենց հասակին, իրենց մորթի գոյնին և մանաւանդ գանկի ոսկորներու կազմութեան: Լայն գանկերը կոչուած են կարճագլուխներ (brachycéphales) և երկայն գան-

կերը՝ երկայնագլուխներ (dolichocéphales)։ Մարդաբանները հասած են այն եզրակացութեան՝ թէ ցեղային ինչ ինչ նկարագիրներ հաստատուն չեն. Նօսրահեր կամ պայծառ աչքերով ծնողները՝ կարող են ունենալ մութ մազերով կամ աչքերով զաւակ-

Կարմիր ցեղ։

Այդ տիպարին որոշիչ մասերն են՝ երկար երես, ամփոփ ճակատ, փայլուն կարմիր հեր խոշոր ու լերկ մարմին։

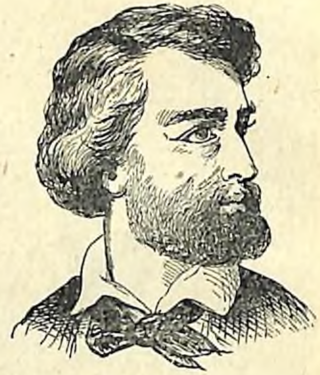

Սպիտակ ցեղ։

Ունի վայելուչ կազմուածք, լայն ճակատ, կլոր գլուխ, կանոնաւոր երես, բարակ քիթ ու շրթունք, առատ մօրուք, սեւ, խարտեաշ կամ գեղձան մազեր որ նուրբ են և երբեմն գանգուր։

ներ։ Ուստի շատ դժուար է մարդերն որոշ խմբակցութեանց բաժնելու։ Մարդաբանները, նկատի ունենալով որոշ պայմանները, մարդկութիւնը կը բաժնեն չորս գլխաւոր ցեղերու.

Դեղին կամ Մոնկոլեան ցեղ, որ ունի դեղին մորթ և կարճագլուխ է. անոր ներկայացուցիչներն են Չինացիք, Մոնկոլներն և Թուրքերը։

Սեւ կամ Խափշիկ ցեղ, որ սեւամորթ և երկայնագլուխ է, տարածուած է Ափրիկէի մէջ։

Կարմիր ցեղ, որ պղնձագոյն է, և ասոր համար կոչուած նաև Պղնձամորթ ցեղ. Եւրոպացւոց հասնելէն առաջ, կարմրամորթները բռնած էին բովանդակ Ամերիկան։

Սպիտակ ցեղ, որ պայծառագոյն է. անոր ամենաընտիր տիպարը կը գտնուի Կովկասի մէջ, և ասոր համար կը կոչուի նաև Կովկասեան ցեղ։ Ան բնակեցաւ բոլոր Եւրոպան, արևմտեան Ասիան և հիւսիսային Ափրիկէն։

Պատմութեան մէջ գրեթէ միակ խոշոր դեր կատարող պատմական ազգերը տուած է սպիտակ ցեղը։ Ան ունի երեք գլխաւոր ճիւղեր. սեմական ճիւղը, որուն բնակավայրն եղաւ Միջագետքը, Արաբիան, Ասորիքը, Փիւնիկէն և Պաղեստինը. քամեան ճիւղը, որու ներկայացուցիչներն եղան Եգիպտացիք, խառնուրդ սեմականներու և Ափրիկէի սեւամորթներու. արիական ճիւղը, որ թէև սեմականներէ և անոնց խառնուրդէն վերջ իջաւ ասպարէզ, բայց ինքն է որ պատմութեան մէջ դարըներ է մեծ քաղաքակրթութեան կոթողը։

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Կարգ մը հնախօսներ, նկատի առնելով նախկին մարդուն կեանքի կոպիտ կենցաղը, եզրակացուցին թէ ան եղած է նախ «ապուշ մարդ» (*homo stupidus* կամ «անտուտ կապիկակերպ մարդ» (*Pithecanthropus*). յետոյ աստիճանաբար զարգանալով, այն դարձեր եղեր է «իմաստուն մարդ» (*homo sapiens*)։ Սակայն հնախօսութիւնը դեռ երիտասարդ գիտութիւն

մ'է. ան փոխանակ մարդկային տեսակին աստիճանական զարգացումը երկրին բնական պայմաններով մեկնելու, ուզած է զայն լուծել իմացականութեան աստիճանական զարգացմամբ։ Այդ նորելուկ հնախօսներուն կարծիքը հիմնապէս սխալ է, վասն զի ի ծնէ ապուշ արարած մը, որչափ ալ որ դարերու ընթացքի մէջ բուժուած ըլլայ, կը մնայ սակայն միշտ խեղագար սերունդի մը նախահայրը, և հետևաբար քաղաքակրթութեան անընդունակ և անկարող, իր կարգին նախահայրն ըլլալու «գեր—մարդուն» (super—homo), որ, ըստ արդի փիլիսոփայի մը, իր սերունդով մեզի պիտի յաջորդէ։ Միակ և բանաւոր եզրակացութիւնն է նախապատմական գիտութեան վճիռը։ Ան նախնական մարդուն աստիճանական զարգացումը երկրին բնական պայմաններով կը լուսաբանէ։ Նախկին մարդուն դէմը կանգնած էր բնութեան կլիմային այնպիսի դժուարին արգելքներ, որոնց յաղթելու համար՝ ան գերմարդկային ճիգեր գործեց և երկար դարեր անցուց։ Բայց անգամ մ'որ այդ մարդը հաստատուեցաւ գետերու և ծովերու քով, որոնց ճոխ հովիտները, անոնց ափերուն տղմալը ծածկուած, մշակութեան արգաւանդ դաշտեր եղան, ան արագօրէն և անդադար յառաջացիմեց, առանց պէտք ունենալու «ապշութեան շրջանէն՝» անցնելու «իմացականութեան շրջանին»։

Դիտելի է նաև, որ շնորհիւ բնական յարմար միջավայրին, դարաշրջաններն ամէն տեղ միևնոյն թուականին սկսած ու վերջացած չեն։ Այսպէս «երկաթի դարն» Արևելքի մէջ սկսած է Քրիստոսէ չորս հազար տարի առաջ, մինչդեռ Զուիցերիոյ մէջ Քրիստոսէ վեց հարիւր յիսուն տարի առաջ։ Ընդհանուր

կերպով մը, տաշուած քարի, անագապղնձի և երկաթի դարերը շատ աւելի շուտ սկսած են Արևելքի մէջ քան թէ Արևմուտքի, շատ աւելի շուտ դանդաղ հոսող գետերու և ծովերու շուրջը, քան լեռնադաշտերու և հաղորդակցութենէ զուրկ միջավայրերու մէջ, և ասոր համար է որ հնագոյն քաղաքակրթութիւնները կոչուած են «գետային շրջան» կամ «ծովափնեայ քաղաքակրթութիւն»։

Ցուղարկաւորական սափոր։
Դիակն այրելէ վերջ, աճիւնները կ'ամփոփէին սափորի մը մէջ՝ զոր յաճախ կը գնէին պարզ փոսի մը խորը։ Փոսը զուրկ էր արտաքին ո՛ և է նշանէ։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՔԱՂԴԷԱՑԻՔ ԵՒ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆՑԻՔ

Ա.

Եփրատի եւ Տիգրիսի Հովիտը – Մարդիկը, Քաղդէաստանի կայսրութիւնները

ԵՓՐԱՏ – ՏԻԳՐԻՍԻ ՀՈՎԻՏԸ ԱՌԱՋԻՆ ՕՐՕՐԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ

Մեծ պեղումներէն առաջ, մենք Քաղդէա–Ասորեստանի պատմութիւնը գիտէինք միայն յոյն պատմագիրներու վառ երեւակայութենէն ծընունդ առած գրոյցներէն։ Անոնք նշանաւոր հանդիսացուցած էին Նեբրովթ, մեծ որսորդը, Նինոս, մեծ աշխարհակալը, Շամիրամ, մեծ աշխարհաշէն թագուհին, Սարդանա–Ապալ, կնամարդի հեշտասէրը։ Երբ հնախոյզներու գիւտերը պերճապէս խօսեցուցին Շօշի, Բաբելոնի և Նինուէի փառապանծ աւերակները, ո՛չ միայն տապալուեցան Քաղդէա–Ասորեստանի այդ առասպելական թագաւորաց անուններն ու գործերը, այլ նաև տապալեցաւ Նեղոսի հովտին վերագրուած առաջին քաղաքակրթութեան բազմադարեան պարծանքը։ Այսօր, հնախօսական, մարդաբանական և

պատմական յիշատակարաններն անդառնալի կերպով ապացուցին, թէ առաջին մեծ քաղաքակրթութեան օրօրանն ոչ թէ Նեղոսի հովիտն եղած է, այլ Եփրատի

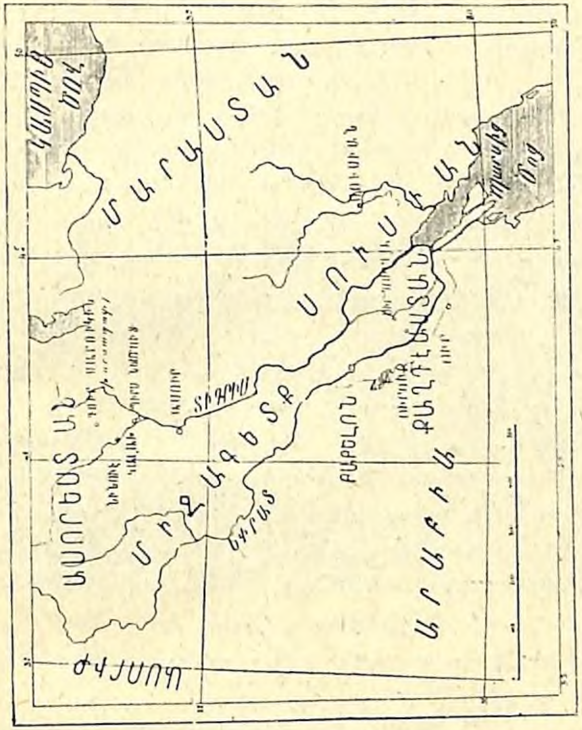

Քաղդէա–Ասորեստանի քարտէսը.

և Տիգրիսի հովիտը։ Հայաստանի այս երկու պատմական գետերու ափանց վրայ է որ ծագեցաւ պատմութեան առաջին արշալոյսը. հոս ծաղկեցան գիրը, գիտութիւնն ու արուեստները. հոս կազմակերպուեցան կրօնքն ու միապետական վարչաձեւը։ Մէկ խօս-

քով, հաստատուած է՝ որ Եգիպտոսի քաղաքակրթութիւնը քաղդէական է, այսինքն՝ Ասիայէն Ափրիկէ անցած։

ԵՓՐԱՏԸ ԵՒ ՏԻԳՐԻՍԸ

Այն մեծ և տափարակ դաշտագետինը, որ Եփրատի և Տիգրիսի մէջ կը տարածուի, կը կոչուէր Քաղդէաստան կամ Սենաար։ Եփրատը, 2800 քիլոմեդր երկար, և Տիգրիսը, 2000 քիլոմեդր երկար, յորդահոս կ'իջնեն Հայաստանի ձիւնապատ լեռներէն։ Յետ խոնարհելու՝ մին դէպ ի Միջերկրականն ու Ասորիքը, միւսը դէպ ի Պարսկաստանը, կը մօտենան իրարու և կը ձևացնեն ընդարձակ դաշտագետին մը, իբր Հայաստանի կէս – 270,000 քառակուսի քիլոմեդր – կոչուած «Միջագետք», որ է «երկու գետերու միջինը»։ Յետոյ երկու գետերն իրար կը խառնուին ու կը թափին Պարսից ծոցը՝ Շատ–էլ–Արապ անուան տակ։ Նախնաբար, գետաբերանները ճախճախուտ գաւառով մը բաժնուած էին, բայց դարերու ընթացքին մէջ՝ սիկերը 40 հազար քառակուսի երկայնութեան վրայ այդ ծոցը լեցուցած են։ Ընդհանուր կերպով մը, գետերու միջի տարածութիւնը պատմական Հայաստանէն աւելի մեծ է – 600,000 քառակուսի քիլոմեդր։

Այդ գետահովիտն երեք մասի կը բաժնուէր։ Ծովուն մօտ գտնուող մասը, կից երկու մեծ գետերու խառնուրդին, տղմուտ դելտա մ'է. այդ մասը կը կոչուէր Քաղդէաստան երկու անգամ մեծ քան Եգիպտոսը. Քաղդէաստանի հիւսիսային կողմը, Տիգրիսի երկայնքը, կը գտնուէր ընդարձակ դաշտավայր մը. այդ մասը կը կոչուէր Ասորեստան, երեք անգամ մեծ

քան Քաղդէաստանը. Հովտին հիւսիսային–արևմտեան մասը, կից Արևելեան Ասորիքի և Եփրատ–Տիգրիս–Նեղոսի ճամբուն, կը կոչուէր Բուն Միջագետք։

Քաղդէաստան չորս կողմէ շրջապատուած է աւա-

Եփրատի ճահիճները.

Եփրատի ճահիճները հսկայական եղեգնուտներով ծածկուած են, ստեղծելով իրական ջրարբի հատանելի թաւուտներ, ուր շատ անգամներ փախչելով կ'ամրանային Քաղդէացիներէն ու Ասորեստանցիներէն հալածուած ազգաբնակութիւնները.

զուտ անապատներով։ Եթէ գետերը տարեկան յորդումէ դադրին, երկիրը կը դառնար անբնակ անապատ մը, կամ վատառողջ ճահիճ մը։ Եփրատն ու Տիգրիսն էին՝ որ գարնան վերջերը յորդելով՝ սև հողի տիղմ կը բերէին, կը լեցնէին դաշտերը, ստեղծելով արգաւանդ

երկիր մը, ջրարբի և սիգաւէտ դաշտեր: Այս պատճառաւ, ինչպէս Եգիպտոսը Նեղոսին, Քաղդէաստանն ալ Եփրատի և Տիգրիսի պարգևն է, որոնք կեանք կու տան իրենց հովտին: Շնորհիւ հողին առանձնաշնորհեալ արգաւանդութեան, ցորենը բնականօրէն կը բուսնի, այնպէս որ ոռոգուած դաշտերն ամէն տարի երեք հունձք կու տան: Ծառեր քիչ են, բայց արմաւենին առատ է և շատ պէտքերու միանգամայն կը ծառայէ: Իր մարգագետինները կը սնուցանեն եզներու և ոչխարներու մեծ հօտեր: Գետերուն և ջրանցքներուն ափանց վրայ կը վխտան սագեր և բադեր. Ջրերը լեցուն են ձկներով: Կլիման, ամառը շատ տաք, ձմեռը սաստիկ ցուրտ է հիւսիսային հովերուն պատճառաւ՝ որ սառնասառոյց կ'իջնեն բարձր և ցուրտ Հայաստանի բարձրաւանդակին անցքերէն: Կլիմային բնութիւնը բնակիչներն ըրաւ հնարագէտ և քաջակորով:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՔԱՂԴԷԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ

Քաղդէաստանի և Ասորեստանի պատմութիւնը չորս շրջաններու կը բաժնուի. ա. Ստորին Քաղդէաստանի. բ. Բաբելաստանի. գ. Ասորեստանի. դ. Մեծ Բաբելաստանի:

Առաջին շրջանին, ստորին Քաղդէաստանի երեք նահանգները սկսան իրենց տիրապետութիւնը տարածել բովանդակ Քաղդէաստանի վրայ. հարաւ–արևմտեան կողմը և դէպ ի հարաւը՝ կը գտնուէր Սումիր նահանգը, իր Ուր գլխաւոր քաղաքով. հիւսիսակողմը՝ Ագադ նահանգը, իր Ագադէ, Նիպուր և Բաբելոն գլխաւոր քաղաքներով. արևելեան կողմը, լեռներու

ստորոտը, Սուսիան կամ Էլամ նահանգը, իր դաշտագետնի բազմաթիւ քաղաքներով և Սուսիան կամ Շօշ մայրաքաղաքով: Ինչպէս կը տեսնուի, քաղդէական զօրութեան և քաղաքակրթութեան կեդրոնն անդադար տեղափոխուած է հարաւէն դէպ ի հիւսիսը, բարձրանալով գետերու հոսանքներն ի վեր, ինչ որ կ'ապացուցանէ գետային շրջանի քաղաքակրթութիւնը[1]:

ՔԱՂԴԷԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԿԻՆ ԲՆԻԿՆԵՐԸ. – ՍՈՒՄԵՐՆԵՐ ԵՒ ԱԳԱՏԱՑԻՔ

Քարանձաւի և լճային շրջաններու բնակիչները պատմութեան մէջ յատուկ անուն չունին: Քաղդէաստանի առաջին բնակիչները, որոնց անունները, շնորհիւ արձանագրութեանց, ծանօթ են մեզի, եղան Սումերները և Ագատացիները: Անոնք Ասիոյ սևամորթ բնիկներն են, սերունդ Քամեան ճիւղին: Անոնք ծանօթ էին «Մեծ Ջրհեղեղի» դէպքին, ապացոյց անոնց պատկառելի հնութեան: Ի բնէ հնարագէտ անոնք հաստատուեցան քաղդէական բլուրներուն, թերակղզիներուն և հազարաւոր ովասիսներուն մէջ: Նախ որսորդ և ձկնորս, աստիճանաբար դարձան երկրագործ և անասնաբոյծ:

Շնորհիւ երկրին բնական կազմութեան, գաւառներով իրարմէ բաժնուած ըլլալով, Սումերներն ու Ագադացիները թափառական կեանք չվարեցին, այլ կանուխէն նստողական առանձին ցեղեր կազմեցին: Ամէն մէկ գաւառի մէջ, կառուցին ինքնապաշտպանութեան կեդրոններ կամ փոքր քաղաքներ. ամէն

1. Տես, էջ 22.

գաւառ ունէր իր յատուկ կառավարութիւնը, և ամէն մէկ քաղաք՝ իր սեփական աստուածը, յատուկ օրէնքներն ու սովորութիւնները։ Դա Զուիցերիոյ արդի քաղաքական կազմն է։

Իւրաքանչիւր ցեղ կը կառավարուէր ժառանգական քուրմ–իշխաններէ, կոչուած «պատեսիներ», որոնք գաւառին թէ կրօնական և թէ քաղաքական պետերն էին։ Աշխարհակալութեան փափաքն և տիրապետութեան ախորժակը դեռ սրուած չ'ըլլալով, պատեսիներն իրենց բոլոր ջանքը նուիրած էին խաղաղութեան աշխատանքին։ Անոնք կառուցին քաղաքներ, տաճարներ, պալատներ, պարիսպներ, բացին ոռոգման ջրանցքներ, պաշտպանուած թումբերով։ Համաձայնութեան և քաղաքական միութեան առաջին կեդրոնը, ուրեմն, Եփրատ–Տիգրիսի հովիտն եղաւ։

ՍԵՄԱԿԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

Քրիստոսէ իբր 6000 տարի առաջ, սեմական սպիտակ ցեղի մարդիկ, արշաւելով Արաբիոյ հարաւային կողմէն, անցան Պարսից Ծոցը, և մտան Քաղդէաստանի դաշտերը։ Անոնք նախ խաղաղօրէն գրաւեցին ծովեզերեայ մասերը, և տակաւ առ տակաւ տարածուեցան բոլոր երկրին մէջ։ Միայն լեռնոտ Ելամը, քաղաքականապէս լաւ կազմակերպուած, զէն ի ձեռին պաշտպանեց իր անկախութիւնը։ Գաղթելէն հազիւ երկու դար անցած, սեմականներն իրենց տիրապետութիւնը վերջնականապէս հաստատեցին. բնիկ ժողովրդեան մէկ մասը ձուլուեցաւ սեմական տարրին հետ. իսկ մեծ մասը, չուզելով նոր տէրերուն հպատակիլ, սեմականներու խումբի մը հետ գաղթեց Եգիպտոս և Ասորիք։

Սեմականները, ի բնէ ընդունակ, վառվռուն և հանճարեղ, օժտուած էին կառավարական և մատակարարական տաղանդով։ Տիրելով Եփրատի և Տիգրիսի հովտին, անոնք շուտով իւրացուցին սումեր–ագատեան կրօնքը. իրենց ձեռքին մէջ կեդրոնացուցին կրօնական ու քաղաքական իշխանութիւնը, գանձն ու բանակը։ Անոնք հին անկախ պատեսիները հարկատու ճորտերու վերածեցին, և այսպէս հիմ դրուեցաւ հզօր աւատական իշխանութեան, որ հազարաւոր տարիներ Քաղդէաստանի վարչաձևը մնաց։ Սեմական ազդեցութեան տակ, երկրին մէջ յառաջ եկան հարուստ, հզօր և ճարպիկ տոհմեր, որոնց փառասիրութենէն ծնաւ ժառանգական ազնուականութիւնն և միապետական կառավարութեան սկզբունքը։

ՍՈՒՄԵՐ-ԱԳԱՏԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ. — ՍԱՐԳՈՆ Ա. ԵՒ ՆԱՐԱՄ-ՍԻՆ

Քաղդէաստանի աւատական կայսրութեան բուն հիմնադիրն եղաւ Ագատէի թագաւորը, Սարգոն Երէցը (3800-3750 Ք. ա.)։ Ան նուաճեց սումեր–ագատեան ժողովուրդները. անկախ և հզօր Ելամը, գրաւեց Ասորիքը։

Իր որդին և յաջորդը, Նարամ–Սին, իր բոլոր կեանքը պատերազմներով անցուց, տիրապետուած՝ բայց միշտ ապստամբ նահանգները՝ հպատակութեան մէջ դնելու համար. ան յառաջացաւ մինչև Ամիդ (Դիարբէքիր), ճակատեցաւ լեռներու մէջ, արշաւեց Ելամը, հոն վերահաստատելու համար ագատեան գերիշխանութիւնը։

Նարամ–Սինի մահէն յետոյ, ագատեան կայսրութիւնն արագօրէն դիմեց դէպ ի անկում։ Բոլոր աւա-

տական իշխանները գլուխ քաշեցին. շատ մը նահանգներու պատէսիներ անկախութիւն հռչակեցին։

ԵԼԱՄԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ. — ՔՈՒԴՈՒՐ-ՆԱԳՈՒՆՏԱ Ա

Թէպէտ 1500 տարի Ելամը սումեր–ագատեան տիրապետութեան տակ մնաց, բայց ազատութեան սէրը միշտ վառ պահուեցաւ։ Քրիստոսէ իբր 2280 տարի առաջ, Շօշի թագաւոր մը, Քուդուր–Նագունտա Ա., թօթափեց սեմական լուծը, Ելամի տիրապետողները վռնտեց, և Տիգրիսն ի վեր քալելով թափանցեց Քաղդէաստանի սիրտը, և տապալեց սումեր–ագատեան կայսրութիւնը։ Ելամական բանակն իր դարաւոր գերութեան վրէժը լուծելով, իր նախկին տէրերը, թէ՛ Սեմականներն և թէ՛ Սումեր–Ագատացիները ստրուկներու վերածեց, երկիրն աւերեց, և իբր յաղթութեան նշան՝ տարաւ ի Շօշ Սումեր–Ագատացւոց Նանէ ազգային դիցուհին։

Քուդուր–Նագունտայի աշխարհակալութիւնն այնչափ բուռն եղաւ, որ ան մեծապէս ազդեց Արևելքի ճակատագրին վրայ։ Ոչնչացնելով սումեր–ագատեան կայսրութիւնը, ան թատերաբեմի վրայ հանեց նոր ազգեր։ Ասորեստանցիները բարձրանալով Տիգրիսի հովիտը, հաստատուեցան Հիւսիսը. Փիւնիկէ և Պաղեստին ստեղծուեցան արևմտեան կողմը. իսկ Հիքսոսները թափուեցան Եգիպտոսը, ուր ամէն ինչ տակն ու վրայ ըրին։ Ելամի կայսրութիւնը սակայն երկայն կեանք չունեցաւ. ան մթագնեցաւ ապստամբութեան մէջ։ Ելամը յաջողած չէր ամրապնդման օրէնքներով սեմական ժողովուրդները կապելու իրենց օտար տէրերուն հետ։

ՀԻՆ ԲԱԲԵԼՈՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՄՄՈՒՐԱՊԻ

Ապստամբ նահանգներէն՝ ամենէն աւելի Բաբելաստանն եղաւ՝ որ ջլատեց Ելամի զօրութիւնը։ Թօթափելով ելամական լուծը, ան աստիճանաբար իր մէջ ձուլեց դըրացի իշխանութիւնները, միացուց իր գաւազանին տակ Ագատէն և Սումիրը, և հիմնեց քաղդէական առաջին մեծ պետութիւնը։

Բաբելաստանի առաջին միապետութեան ամենէն նշանաւոր դէմքն է Համմուրապի, որ կ՚ապրէր իբր 2000 տարի Քրիստոսէ առաջ։ Ան մեծ օրէնսդիր մ՚էր, որուն Օրինագիրքը, գրուած ելամական և սեմական լեզուներով, ամենահին, ամենակատարեալ և ամենէն թանկագին յիշատակարանն է՝ զոր հնութիւնը մեզի կտակած է։ Ան եղաւ նաև մեծ շինարար մը. ան շինեց տաճարներ և պալատներ. Տիգրիսի կատաղի ալիքները զսպելու համար, հսկայ պատ մը քաշեց գետափը, կոչուած «Տիգրիսի մեծ պարիսպ»։

ԿԱՍԻՏՆԵՐՈՒ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

Երեք դարու անկախութեան փայլուն շրջան մը բոլորելէ յետոյ, Բաբելաստան ընկաւ անիշխանութեան մէջ։ Այդ վիճակէն օգտուելով, լեռնցի ժողովուրդ մը, Կասիտները, իջան Քաղդէաստան և կործանեցին բաբելոնական կայսրութիւնը։ Կասիտեան միապետութիւնը չորս դար տևեց, բայց աննշան գոյութիւն մ՚ունեցաւ։ Վերջապէս սեմական ցեղ մը, Ասորեստանցիները, յաջողեցան ջարդել և դուրս հանել օտարամուտ Կասիտները, և իրենց լուծի տակն առնել Ասիոյ քաղաքակրթուած և ծանօթ ժողովուրդները։

Բ.

Ասորեստանեան կայսրութիւնը – Սարգոնեանք

ԵՐԿԻՐԸ Ասորեստանը, այսօր Քիւրդիստանը, կը գտնուի Տիգրիսի ձախ ափը, Բաբելաստանէն դէպ ի հիւսիս–արեւելք։ Ան խորունկ կիրճերով և դժուարամատոյց երկիր մ'է, ուսկից կ'իջնեն Տիգրիսն և իր հոսակիցները։ Ժայռոտ և աւազուտ ըլլալով, բնականապէս չոր և ամուլ է, բայց վտակներու եզերքը կը տարածուին բերրի դաշտեր. աւազն անգամ մշակելի է՝ եթէ ոռոգուի.

Փախչելով ելամական բանակներու առջեւէն, սեմական ցեղի ճիւղ մը, թողլով Քաղդէաստանը, եկաւ հաստատուեցաւ այդ լեռնոտ երկիրը։ Նոր գաղթականները հոս հիմնեցին Ասուր քաղաքը, յանուն իրենց գերագոյն աստուծոյն, ուսկից իրենց անունը, Ասորեստանցիք։

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ Քաղդէաստանի պէս, Ասորեստանն ալ նախնաբար առանձին տոհմերով ապրեցաւ, որոնց ամէն մէկն ունէր իր կեդրոնական քաղաքը, ուր կը նստէր ցեղին կրօնական ու քաղաքական պետը, «պատէսի»ն, ենթակայ Բաբելաստանի անուանական գերիշխանութեան։ Չորս կողմէ թշնամիներէ շրջապատուած, Ասորեստանցիք մշտնջենաւոր կռիւներ մղեցին դրացի ազգաբնակութեանց դէմ, որոնք մշտաւ սպառնալիք մ'էին իրենց անկախութեան։ Այս ինքնապաշտպանութեան բնազդը՝ զանոնք ըրաւ եռանդուն, ռազմասէր, քաջ և վայրագ ժողովուրդ մը։

Ասուր քաղաքին «պատէսի»ները կամաց կամաց գրաւեցին շրջակայ երկիրները, և դիզելով ամբաւ աւար, հիմնեցին Ասորեստանի թագաւորութիւնը։ Նորածագ պետութիւնը քիչ ժամանակի մէջ այն աստիճանի զօրացաւ, որ 1418ին, անոր թագաւորն իբր հաւասարէ հաւասար դաշինք մը կնքեց Բաբելաստանի կասիտ թագաւորին հետ և անոր դուստրը կնութեան առաւ։ Երկու դար վերջը, Ասուրի թագաւորը վճռեց, որ փոխանակ կասիտեան վեհապետին՝ ինքը կարգադրէ Բաբելաստանի գործերը։ Քաղդէացիք յաղթուեցան Բաբելոնի պարիսպներուն տակ և իրենց անկախութիւնը կորսնցուցին (1220)։

Քաղդէաստանի գրաւումէն վերջ, Ասորեստան շարունակ ընդարձակուեցաւ, այնպէս որ ԺԲ դարու կիսուն՝ արդէն Ասորեստան հզօր և մեծ կայսրութիւն մ'է։

ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ. – ԹԱԳՂԱՏ-ՓԱՂ-ԱՍԱՐ Ա. Դեռատի Ասորեստանցիք եղան՝ որ առաջին անգամ մէկ մականի տակ առին հին աշխարհի ժողովուրդները, որոնք դարաւոր կռիւներէ յոգնած, կամայ ակամայ հպատակեցան յաղթողի կամքին։ Յաղթական վեհապետին անձնական կառավարութիւնը կը կոչուի Կայսրութիւն։

Ասորեստանի կայսրութեան իսկական հիմնադիրն է Թագղատ–փաղ–Ասար Ա. (իբր 1108–1080), նախատիպ պատկեր իր յաջորդներուն։ Ան իր գահակալութեան առաջին օրէն, ուժեղապէս կազմակերպուած դուրս ելաւ իր սահմաններէն, նուաճեց Մոսկիացիք, Կոմագինէ, Տիգրիսի արեւելեան լեռներու վրայ բնա-

կող ցեղերը, Ասորիքը, Հիթիթները, Լիբանանի և Փիւնիկէի մէկ մասը։ Ան «գերի տարաւ անոնց աստուածները, անոնց գերիներն ու գանձերը... զանոնք

Թագլաթ-Փալ-Ասար Ա. (1108-1080)

Ոչ հեռու Սուբնատ–Սուբէն–Սու աղբիւրէն, Քարքար աւանին մօտ, գտնուած է Թագլաթ–Փալ–Ասարի անդրին, քրմական տարազով։ Դիմագիծն ասորեստանեան հին տիպարին կատարեալ նմոյշն է։

Մարդուք–խոյին–աքի։ — Բրիտանական Թանգարան։

Շատ հետաքրքրական է այս փոքր խորաքանդակը, ըլլալով Քաղդէաստանի թագաւորի մը մինչև հիմա մեզի հասած միակ դիմանկարը։

հպատակեցուց իր տիրապետութեան, և շնորհակալ եղաւ իր տիրոջը՝ Ասուր աստուծոյն»։

Դառնալով այս հեռաւոր արշաւանքներէն, ան իր զէնքերը դարձուց Քաղդէաստանի Մարդուք–խոյին–

աքի թագաւորին դէմ, որ Ասորեստանի ճորտ մ'էր։ Պարտուած իր նախանձորդէն, ան բացաւ Բաբելոնի դռները յաղթողին առջև, և իր երկիրն «արիւնով ներկուեցաւ»։

ԱՍՈՒՐ-ՆԱԶԻՐ-ԱԲԱԼ

Հազիւ հարիւր տարի անցեր էր և ահա Ասորեստան Ասիոյ տէր դարձեր էր։ Բայց հզօր արքային անմիջական յաջորդներուն օրով՝ ասորեստանեան իշխանութիւնը տկարացաւ։ Լծի տակ առնուած թագաւորութիւնները մի առ մի պարզեցին ապստամբութեան դրօշը։ Իններորդ դարուն սկիզբը, Ասորեստան արդէն հասած էր իր կորստեան դուռը, և իր տիրապետութիւնն ամփոփուած էր միայն Ասուր մայրաքաղաքի արուարձանին մէջ։

Աշուր–Նազիր–Աբալ, նոր դարագլուխ մը բացաւ Ասորեստանի պատմութեան մէջ, անոր երկրորդ կայսրութեան հիմնադիրը հանդիսանալով։ Ան կայսերական աթոռը փոխադրեց ի Նեմրուդ, Զապի և Տիգրիսի գետախառնուրդին վրայ, հիւսիսէն ու հարաւէն պաշտպանուած այս երկու գետերով, մինչդեռ Ասուրը ռազմական դիրքէ զուրկ էր, մօտ ըլլալով Քաղդէաստանի և Ելամի, իր հզօրագոյն թշնամիներուն, և Ասորիքի կողմէ բաց։

Մեծ աշխարհակալը շուտով վերջ դրաւ Ասորեստանի ստորնացուցիչ վիճակին։ Ան ձեռքի տակ ունէր քաջագունդ բանակ մը, որ տանջուած իր գոռոզութեան մէջ, պահեր էր իր ցեղին պատերազմաշունչ նկարագիրը։ Ապստամբ յայտարարելով Թագլաթ–Փալ–Ասարի լուծը նետող ժողովուրդները, իր քայլերն ուղղեց նախ Ասորեստանի մօտակայ երկիրնե-

րուն վրայ, յետոյ Կոմագինէ, և ապա, ապստամբութիւն մը զսպելու համար, յանկարծ ընդհատեց պատերազմը, և քալեց Միջագետքի դէմ։ Բայց իր գալստեան լուրն առնելով, ապստամբները վար նետեցին իրենց զէնքերը, և իր «ոտքերուն փարեցան»։ Սակայն ազդու դաս մ'անհրաժեշտ համարելով, «արիւնով ողողեց երկիրը»։

Այս արշաւանքէն դառնալով, ուժեղ արքան արիւնի և կրակի տուաւ Զակրոսի լեռներն ու անոնց անցքերը փակեց. ապա, 877ին, յաղթեց միջին Եփրատի վրայ բնակող Հիթիթներուն, բանալով այսպէս Ասորիքի ճամբան, և յառաջացաւ մինչև Միջերկրականի ափերը։ Ինքնին այսպէս կը պատմէ իր արշաւանքներուն սաստկութիւնը։ «Ես արծարծեցի իմ զինուորներուս ուժն ու քաջութիւնը։ Անոնք որսի թռչուններուն պէս խոյացան քաղաքին վրայ։ Առի քաղաքը. 800 մարդ սրէ անցուցի, կտրեցի իրենց կառափները. գերիներու մեծ մաս մը ձեռքս ընկան. ես բոցերու ճարակ տուի իրենց բնակարանները. քաղաքին դրան առջև գերիներու դիակներով բուրգ մը կանգնեցի։ Անոնց գլուխները կտրել տուի. մեծ դրան առջև 700 մարդ խաչել տուի. քաղաքն այրեցի, կործանեցի, և աւերակաց կոյտի մը վերածեցի. այրեցի իրենց որդիներն ու աղջիկները»։ Այսպէս կ'ապահովցնէին այդ շրջանին կարգապահութեան և հեղինակութեան սկզբունքի յաղթանակը։

ՍԱՂՄԱՆ-ԱՍԱՐ Բ. ԵՒ ՇԱՄՍԻ-ՌԱՄԱՆ

Սաղման–Ասար Բ, որդի և յաջորդ Ասուր–Նազիր–Աբալի, իր գահակալութեան օրէն ի վեր շարք մը պատերազմներու ձեռնարկեց։ Ան անցաւ Որոդ, արշաւեց Ասորիք. ապա, 852ին, մտաւ Բաբելոն, ուր զսպեց նորածագ ապստամբութիւն մը, Քաղդէաստանէն մինչև Պարսից Ծոցը սարսափ տարածելով։ Յամին 843, իր յաղթական զէնքերը դարձուց Ամանոսի ազգաբնակութեանց դէմ. յաղթեց Դամասկոսի թագաւորին և հարկատու ըրաւ Տիւրոսի և Սիդոնի արքաները (840). ապա դէպ ի Հիւսիս դառնալով, եկաւ դարձեալ Ամանոս, Կիլիկիա, տիրեց Տարսոնի (831)։

Շամսի–Ռաման Գ. իր որդին, իր զէնքերը փոփոխակի տարաւ Մարաստանէն մինչև Ուրմիոյ լճի մօտերը։ Այսպէս մէկ դարու ընթացքի մէջ, Ասորեստանի ինքնակալները տիրապետեցին առաջակողմեան կեդրոնական Ասիոյ, որուն ժողովուրդները, իրարմէ կղզիացած և անզօր, ուժաքամ անդուլ պատերազմներով և ներքին վէճերով, գրեթէ առանց դիմադրութեան կրեցին ասորեստանեան երկաթէ լուծը։

ՇԱՄՍԻ-ՌԱՄԱՆԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

Շամսի–Ռամանի մահէն վերջ, իր յաջորդները, գրեթէ եօթանասուն տարի (812–745), ամէնքն ալ միջակ անձեր եղան։ Իրենց օրով, Ասորեստան յանկարծ տկարացաւ և տիրապետուած ազգերը, հակառակ իրենց խոր թմրութեան, իրենք զիրենք կարգաւ անկախ հռչակեցին։ Ասուր–Նազիր–Աբալի տունը սպառած ըլլալով, Ասորեստանի մէջ յեղափոխութիւն մը պայթեցաւ։ Յեղափոխութեան պետը, հաւանօրէն տիրող հարստութեան սերունդէն, կայսերական գահը գրաւելով, ինքզինքը թագաւոր հռչակեց, և կոչուեցաւ Թագղատ–Փաղ–Ասար Գ (745–727)։ Ան նշանաւոր ռազմիկ մ'էր։ Նոր, վերակազ-

մուած բանակով, ան յաջողեցաւ բոլոր ապստամբ նահանգներն Ասորեստանի տիրապետութեան տակ

Շամսի–Ռամման Գ. — Նեմրուդի մենաքար. Լոնտոնի Բրիտանական թանգարան.

Քալախի հարաւ–արևելեան աւերակներուն վրայ գտնուած է այս վեհապետին միակտուր քարին արձանագրութիւնը, ուր կը պատմէ Նաիրի երկիրներուն արշաւանքները: Այդ մի և նոյն քարին վրայ գտնուած է Շամսի–Ռամանի այս շատ լաւ պահուած արձանը: Գիտողութեան արժանի կէտն այն է՝ որ կուրծքին վրայ կը կրէ ժապաւէնով մը վեր բռնուած խաչ մը, իբր արդի ասպետական պատուանշան մը:

դնելու, որոնց թագաւորներն իրենց մեծարանքն ու տուրքերը դրին «իր ոտքերուն առջև»: Իր պետութիւնը մէկ կողմէ կը տարածուէր մինչև Պարսից Ծոցը

և Ելամը, միւս կողմէ մինչև Կարմիր Ծովն և Եգիպտոսը: «Ես նուաճեցի ազգերը, կ'ըսէ ան, կը հրամայեմ լեռներու և դաշտագետնի ժողովուրդներուն. ես տապալեցի թագաւորներ և անոնց տեղը իմ տեղապահներս կարգեցի»: Իր որդին, Սալմանասար Ե. (727–722), սպաննուեցաւ, մինչդեռ իր բանակը կը պաշարէր Սամարիան, Իսրայէլի թագաւորութեան մայրաքաղաքը: Զինուորները թագաւոր հռչակեցին իր սպարապետը, Սարգոնը, որ արքունի աթոռը փոխադրեց ի Նինուէ, և եղաւ նոր հարստութեան մը հիմնադիրը:

Սարգոնեանք

ՍԱՐԳՈՆ Բ. (722-705)

Սարգոնեանց օրով Ասորեստան բոլորեց իր ամենափառաւոր և յաղթական շրջանը: Մինչև այս ժամանակ դեռ ասորեստանեան գերիշխանութեան չէին ենթարկուած հզօր Ելամը, Եգիպտոսը, Մարաստանը: Այս երկիրներու հետ Նինուէի թագաւորները բացին մեծ պատերազմներու շրջանը, գերիշխանութեան մրցանքը, որ նախ իրենց մեծութեանը, ապա իրենց անկմանը պատճառ դարձաւ: Սարգոն, նշանաւոր դիւանագէտ և տաղանդաւոր զօրավար, վերստին կազմակերպեց նահանգները, բանակին մէջ կարգապահութիւնը վերահաստատեց: Նախ, 722ին, առաւ Սամարիան և 27280 հոգի գերի բերաւ ի Նեմրուդ. յետոյ, 714ին, Եգիպտոսի Սաբաքու փարաւոնը, Պաղեստինի Ռափայ քաղաքին առջև ասորեստանեան բանակներէն պարտուած, փախաւ: Ապա իր բոլոր ցասումը թափեց ապստամբ Բաբելաստանի վրայ: Ան յարձակ-

մամբ տիրեց Բաբելոն մայրաքաղաքին, և անոր թագաւորը թողուց պատերազմի դաշտին վրայ «իր թագաւորութեան պատուանշանները, ոսկիէ գահաւորակը, ոսկեղէն աթոռը, ոսկիէ գաւազանը, արծաթէ կառքը, ոսկեղէն զարդարանքները. իմ թագաւորութեան ահագին սարսափը պաշարեց զինքը. իմ պատուիրակիս ներկայութեան՝ ան երկիրը պագաւ. թողուց իր բերդերն և փախաւ անհետ»։

ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ (705-681)

Սարգոն օտարազգի զինուորէ մը դաշունահար մեռաւ։ Սենեքերիմ, իր որդին, Ասորեստանի նշանաւոր աշխարհակալներէն մին եղաւ։ Ան իր զէնքերը դարձուց Յուդայի ապստամբ Եզեկիա թագաւորին վրայ, պաշարելով զայն Երուսաղէմի մէջ «ինչպէս թռչուն մ'իր վանդակին մէջ», բայց, ըստ Ս. Գրոց, Աստուծոյ հրեշտակը նինուէական բանակը սրէ անցուց։ Սենեքերիմ, «իբրև ապականիչ մրրիկ մը, փչելով հրատապ հովուն պէս», արշաւեց ապստամբ Բաբելոնի և Ելամի վրայ։ Քաղդէաստանի դաշտերուն մէջ, դաշնակիցները, հակառակ իրենց յամառ դիմադրութեան, չարաչար պարտուեցան։ Յաղթականը՝ նախ զԲաբելոն կողոպուտի մատնեց իր զինուորներուն, յետոյ երկաթով և կրակով զայն հողի հաւասարեցուց, անոր մեծութիւնը կազմող յուշարձանները՝ Եփրատի ջրանցքին մէջ թափել տալով։ «Ես, կ'ըսէ ան, քաղաքն ու պալատները կրակով կործանեցի հիմերէն մինչև առաստաղը։ Տաճարներն ու աշտարակները քանդեցի և ջրանցքի մէջ նետել տուի։ Քաղաքին մէկ կողմէն միւսը խրամատներ բացի, և ամբողջ տեղերը ամայի դարձուցի։ Իմ աւերումը ջրհեղեղէն

աւելի մեծ էր»։ Ապա Սենեքերիմ իր բանակները տարաւ Եգիպտոսի Թարաք փարաւոնին դէմ, որ կ'երազէր վերագրաւել ձեռքէ հանուած ասիական նահանգները։ Յաղթուած, փարաւոնը խուճապով փախաւ իր մայրաքաղաքը։ Սենեքերիմ քալեց Եգիպտոսի վրայ, բայց ստիպուեցաւ ետ դառնալ, զէնքերը դարձնելով ապստամբ Երուսաղէմի դէմ։

Երբ Սենեքերիմ Նինուէի մէջ իր աստուածներէն մէկուն տաճարը զոհեր կը մատուցանէր, իր երկու որդիները, Ադրամելէք և Սարասար, սպաննեցին զայն և փախան Ուրարտու, այսօր Հայաստան։

ԱՍՈՒՐ-ՀԱՏՈՆ (681-697)

Ասուր–Հատոն, իր կրտսեր որդին, որ 680ին իրեն յաջորդեց, չեղաւ նուազ մեծ աշխարհակալ մը։ Ան, 672ին, իր բանակներով քալեց Եգիպտոսի վրայ, միակ երկիր, մեծ հարստութեամբ լեցուն, որուն վրայ դեռ ոտք դրած չէին Ասորեստանի ահաւոր կռուողները։ Նեղոսի ամբողջ հովիտը ինկաւ ասորեստանեան բանակներուն ձեռքը։ Թարաք փարաւոնը փախաւ ի Նապատա, Մեմփիս բացաւ իր դռները, Թեբէ և ուրիշ քաղաքներ կողոպտուեցան։ Տաճարներու և պալատներու մէջ դիզուած բոլոր թանկագին իրեղէնները, դից և թագաւորաց արձանները, կրօնական պաշտամունքի զարդերն և ծանրագին սպասները Նինուէի ճամբան բռնեցին։ Ետ դառնալով այս հսկայ արշաւանքէն, Ասորեստանի թագաւորն Ասորիքի մէջ ընդարձակ արձանագրութիւն մը փորել տուաւ, ուր «Թագաւոր Եգիպտոսի, Թեբէի և Եթովպիոյ» տիտղոսը տուաւ իրեն։

Ասուր–Հատոնի մայրը, բնիկ բաբելոնուհի, իր

որդւոյն սրտին մէջ բնական համակրանք մը սնուցած ըլլալով իր հայրենեաց հանդէպ, անոր վերաշինել տուաւ հիմնայատակ եղած Բաբելոնը։ Որմնադրի տաշրազ զգեցած, Ասուր–Հատոն ինքնին դրաւ առաջին կղմինտրը։

ԱՍՈՒՐ-ԲԱՆԻ-ՊԱԼ Ասուր–Հատոն, ծեր և անդուլ պատերազմներէ յոգնած, 625ին գահէն հրաժարեցաւ ի նպաստ իր անդրանիկ որդւոյն։

Այդ որդին, Ասուր–Բանի–Պալ, Ասորեստանի միապետներուն ամենէն նշանաւորն է։ Առաջին օրէն, այդ տաղանդաւոր և հզօր միապետը ձեռնարկեց մեծ պատերազմներու, և Ասիան վերջնականապէս նուաճեց։ Ան նախ 667ին, քալեց Եգիպտոսի վրայ, վասն զի փարաւոնն իր գունդերով վերստին գրաւեր էր զայն՝ և Ասորեստանցիքն անկէ հալածեր էր։ Այս անգամ վերջնականապէս տիրեց Նեղոսի հովտին և հարիւրդռնեան Թեբէն կործանեց (666)։ Ասորեստանցի վեհապետն իր յաղթական բանակներուն ետևէն Նինուէ կրեց ինչ որ գտաւ, «ոսկի, արծաթ, պատուական քարեր, ծանրագին կերպասներ, ձիեր, անհամար գերիներ և Ամոնի տաճարին զարդ կազմող երկու կոթողները»։

ԱՍՈՒՐ-ԲԱՆԻ-ՊԱԼ ԵՒ ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐԸ Ասորեստանի բռնակալ ու անգութ տիրապետութենէն տժգոհ ազգերը, ընդարձակ դաշնակցութիւն մը կազմեցին, որուն մէջ մտան Բաբելոնը, Ասիոյ բոլոր ցեղերը, և Պարսից Ծոցէն մինչև Կարմիր Ծով տարածուող ժողովուրդները։ Ասուր–

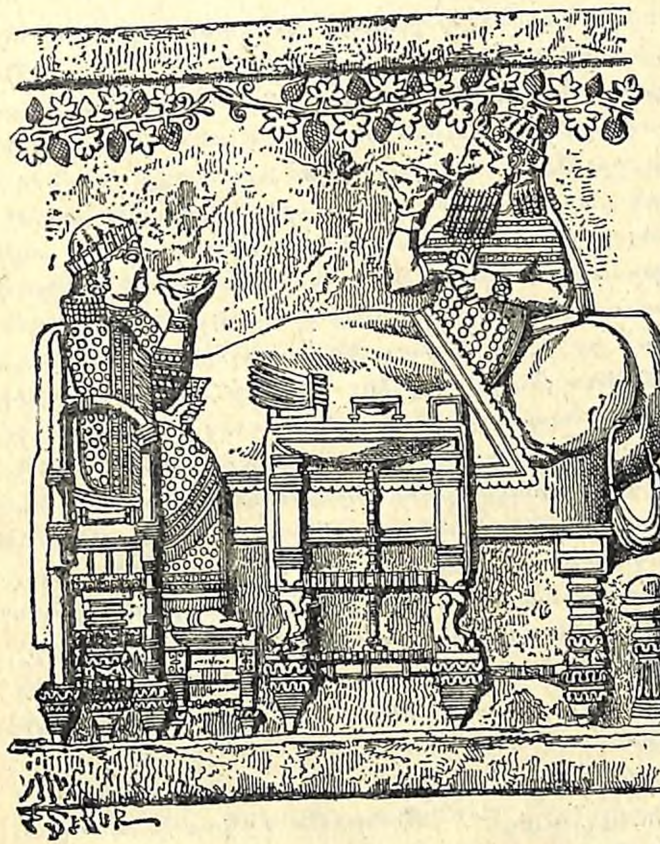

Ասուր–Բանի–Պալ և իր կինը Ջրղաբարձ վրանի մէջ։ — Լոնտրա Բրիտանական թանգարան։

Այս հետաքրքրական խորաքանդակը կը ներկայացնէ զթագաւորը խրնճոյքի մէջ՝ ընկողմնած բազմոցի մը վրայ՝ պարտէզի մէջ, ձեռքին մէջ բաժակ մը բռնած է. իսկ իր առջև կանգնած է կին մը, խորաքանդակ աթոռի մը վրայ նստած, հաւանօրէն թագուհի, հագուած փնջազարդ ծոպերով սփածանելի մը, որ բոլորաձև կը շրջապատէ իրանը՝ մինչև ոտքերը։ Արտախուրեալ է ցածկեկ վարսակալով մը, և ձեռքին մէջ բաժակ մը կը բռնէ։

Բանի–Պալ, Նուրբ քաղաքագէտ, դաշնակիցներու մէջ գժտութիւն սերմանելով՝ մի առ մի յաղթեց անոնց։ Նախ, 662ին, ան պաշարեց Բաբելոնը, զոր առաւ, և որուն «թագաւորն ողջ ողջ այրեց։ Ժողովուրդը, որ իր թագաւորին օրինակին հետեւած էր, իր շնորհքին չարժանացաւ։ Անիկա որ չայրեցաւ իր տիրոջը հետ ի միասին, փախաւ կորող սուրի առջեւէն, սովի սարսափէն, լափող բոցերէն։ Մեծ Աստուածներուն ցասումը ծանրացաւ անոնց վրայ։ Ոչ մէկը ճողոպրեցաւ, ոչ մէկուն խնայուեցաւ, բոլորն ալ իմ ձեռքս ընկան»։ Յետոյ, 643ին, Նինուէի արքան իր բոլոր ուժերը տարաւ Ելամի դէմ։ Շօշ մայրաքաղաքն ընկաւ իր իշխանութեան տակ ալ չկանգնելու համար, և բոլոր երկիրը քանդուեցաւ և ասորեստանեան նահանգի մը վերածուեցաւ։ Ան «ամսուան մ'օրուան մը մէջ աւլեց Ելամի երկիրն իր բոլոր տարածութեամբ». անոր «դաշտերը զրկեց մարդկան ձայնէն, եզներու և ոչխարներու անցքէն, զուարթ երաժշտութեան ձայնէն։ Թողուց որ հոն գան վայրի կենդանիները, օձերը, անապատին անասունները, վիթերը»։

ԿՈՐԾԱՆՈՒՄՆ ՆԻՆՈՒԷԻ

Ասուր–Բանի–Պալի թագաւորութեան օրով, Ասորեստան հասած էր իր փառքի և զօրութեան ծայրը։ Ան դարձեր էր աշխարհի ամենաընդարձակ պետութիւնը։ Կը տարածուէր Եւքսինեան Պոնտոսէն մինչև Պարսից Ծոցը, Հնդկաստանէն մինչև Միջերկրականը. Արաբիա և Եգիպտոս նուաճուած էին։ Անոնք էին որ կը կազմէին բոլոր քաղաքակիրթ աշխարհը։

Բայց այդ ընդարձակածաւալ կայսրութիւնը, հիմնուած արեան և կողոպուտի վրայ, կաւէ ոտքերով հսկայ արձան մ'էր։ Ան կը տապալէր, կը փոխէր իր տէրերը, և ապշեցուցիչ արագութեամբ կը վերականգնէր։ Միութիւնը կանգուն կը կենար միայն հզօր աշխարհակալին երկաթէ ձեռքին տակ։ Հազարամեայ մշտական պատերազմները՝ զայն ուժասպառ ըրեր էին։ Արդէն Ասուր–Բանի–Պալի վերջի տարիներուն մէջ, հնդ–եւրոպական ցեղի առաջին հրոսախումբերը, կազմուած Կիմմերացիներէ և Սկիւթացիներէ, Տիգրիսի ճամբով խուժած էին Ասորեստանի բաց քաղաքներուն վրայ, զանոնք կողոպտելով և բնակիչները ջարդելով վայրագ կատաղութեամբ։ Այս արշաւանքէն վերջ, որ նինուէական կայսրութիւնն իր հիմերուն վրայ դողացուցեր էր, Կիաքսար Ա, հիմնադիր Մարաստանի կայսրութեան, և Նաբոպոլասար, փոխ–արքայ Բաբելոնի, Նինուէի դէմ մահացու ատելութեամբ լեցուած, իրենց բանակներով պաշարեցին զայն։

Յաղթուած հարթ դաշտի վրայ, Սինշարիշքուն, Ասորեստանի գահուն վերջին պայազատը, փակուեցաւ իր պալատներուն մէջ, և ողջ չ'ընկնալու համար յաղթողներուն ձեռքը, անձնասպան եղաւ իր պալատի բոցերուն մէջ։ Այսպէս Նինուէ, որուն առջև կողոպտուած աշխարհը խոնարհած էր, անկանգնելի կործանեցաւ և իր անունը պատմութեան մէջէն ջնջուեցաւ (իբր 606)։

ՆՈՐ ԲԱԲԵԼՈՆԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ

Այս երկրորդ Բաբելոնական պետութեան թագաւորաց մէջ, կայ մէկը որ մասնաւորապէս նշանաւոր եղաւ, Նաբուգոդոնոսոր, որդի

Նաբոպոլասարի. և որուն թագաւորութիւնը տևեց քառասուներեք տարի (604–561)։ Հիներն անոր անձին մէջ կեդրոնացուցած են Քաղդէաստանի մեծութիւնն ու փառքը։ Նաբուգոդոնոսոր ոչ միայն եղաւ մեծ աշխարհակալը, այլ և քաղդէական թագաւորի տիպարն է, մարտիկ, մատակարար, և շինուածասէր։ Ան կործանեց Երուսաղէմ, աւերեց Փինիկէն և Եգիպտոսը, Բաբելոն զարդարեց փառաւոր շէնքերով։ Բայց բաբելոնական տիրապետութիւնը, ժառանգորդ ասորեստանեան զօրութեան, կարճ կեանք ունեցաւ։ Բաբելոն պարտուեցաւ Պարսիկներէն (538)։ Այսպէս Առաջաւոր Ասիոյ մէջ սեմական ցեղին տեղը բռնեց արիական ցեղը։

Դիմանկար Նաբուգոդոնոսորի։ — Բաբելոնեան խորաքանդակ, Պերլինի թանգարան։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԹԱԳԱՒՈՐԸ – ԲԱՆԱԿԸ – ՔԱՂԴԷԱ – ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՆ ԿՐՕՆՔԸ

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

Ժայռերու վրայ փորագրուած արձանները, խորաքանդակ պատկերները, կը ցուցնեն որ Ասորեստանցիք խոշոր և կորովի մարմնով մարդիկ էին. ունէին ուռուցիկ դնդերներ, ցած ճակատ, կոր քիթ, հաստ շրթունք, խոշոր աչքեր։ Կը կրէին երկար և ոլորուն մազեր և գանգուր մօրուք մը։ Դիմագիծն ազդեցիկ էր, բայց գազանական։

Ասորեստանեան տիպար։

Դիմագծին գազանութիւնը՝ վայրագ նկարագրին յայտարար նշանն էր։ Ի բնէ Ասորեստանցին կատաղի ու անգութ էր։ «Պատերազմն անոր գլխաւոր ճարտարարուեստն եղաւ, կողոպուտն իր բարոյականը, մարմնական վայելքն իր գաղափարականը, անգթութիւնն ու սարսափն իր միջոցները»։ Նկատելով իր Ասուր աստուածն իբր տէր աշխարհի, իրեն համար օտար ազգերն ան-

հաւատ ու ապստամբ էին։ Այն խորին արհամարհանք մ'ունեցաւ միշտ ուրիշներուն շահուն և կեանքին հանդէպ։ Ասորեստանցւոց քով, ընտանեկան կեանքը շատ զարգացած չէր։ Կինը մարդուն հաւասար չէր, այլ ստրուկ մը։ Ազնուականի կինը՝ չէր կրնար միայնակ տունէն դուրս ելլել, այլ միշտ քօղարկուած և սպասաւորներով շրջապատուած։ Ժողովրդական կինն՝ չափով մ'ազատ էր, ան կարող էր առանց քօղի ազատաբար շրջագայիլ։

ԿԵԱՆՔԸ, ԲՆԱԿԱՐԱՆԸ ԵՒ ՏԱՐԱԶԸ

Ասորեստանցիք, իբրև սեմական ժողովուրդ մը, դրական մտքով մարդիկ էին։ Անոնք ամէն բանի մէջ կեանքի իրականութեանց հետամուտ եղան։ Ամէն բանէ առաջ ապահովեցին իրենց բարօրութեան միջոցները, ծանօթ աշխարհը շահագործելով։

Ասորեստանցիք կը բնակէին թրծուն աղիւսներով շինուած քառակուսի շէնքերու մէջ։ Շէնքերն ունէին դարատափներ որոնց վրայ աշտարակներ և գմբէթներ բարձրացած էին։ Հարուստներու բնակարանները բազմաթիւ դահլիճներ ունէին, որմերը գունաներկուած։ Տան արտաքին դուռը, որուն վրայ յաճախ յիշեցուցիչ մը գրուած էր, կ'առաջնորդէր բակը, անկէ ալ ներքին մասերուն մէջ։ Սենեակներուն որմերն ու առաստաղները փղոսկրէ կամ ճամկաւոր էին. յատակները տախտակամածով կամ միւսինով զարդարուած էին։ Տան կահ կարասին կը բաղկանար բազմոցներէ, կամ որմերու չորս կողմ շարուած տախտակներէ, բարձերով և ծածկոյթներով զարդարուած։ Փոքր սեղաններ և զանազան ձևով կան-

թեղներ, կ'ամբողջացնէին տան զարդարանքը։ Լուսամուտները հազուագիւտ էին և լոյսը դռներէն կ'ընդունէին։

Խմբանկար Ասորեստանցւոց. — Արձանագործեալ եւ գունաւոր աղիւսներու երեսանկար։

Առաջին անձը թագաւոր մ'է, երկրորդը թագաւորին ծառայ մը, վերջինը զինուոր մ'է։ Թագաւորն ու զինուորը կը կրեն գլխանոցներ։ Թագաւորը հագած է դեղնագոյն երկայն պատմուճան մը, վարդաձև զարդերով ու ծոպերով զարդարուած։ Ան յեցած է մետրաչափ աղեղի մը վրայ և իր գօտիին վրայ կը կրէ 80 հարիւրամեդր երկայն սուր մը։ Հագուած է սանդալներ՝ որոնց կաշին կը ծածկէ ոտքի կոճը և կը բարձրանայ կրունկին ետեւ։ Զինուորը, նիզակի մը վրայ կռթնած է և կը կրէ ուսակամարէ մը կախուած սուրը, և մերկ սրունքներ ունի։

Տարազը մեզի ծանօթ է որմնանկարներէ և խորաքանդակներէ։ Ան կը բաղկանար մերթ կարճ թեզանաւոր երկայն պարեգօտներէ, մերթ երկայն պատմուճաններէ։ Այդ զգեստները նաշխուն բանուած և

ծոպաւոր էին։ Բարձր դասակարգի մարդն կը կրէր երեք տեսակ զգեստ. նախ քթանէ երկայն շապիկ մը. անոր վրայէն բուրդէ ծոպաւոր երկայն պատմուճան մը, գօտիով մը զսպուած. իսկ այդ բոլորին վրայ կը կրէին կարճ՝ անթև վերարկու մը։ Սովորական

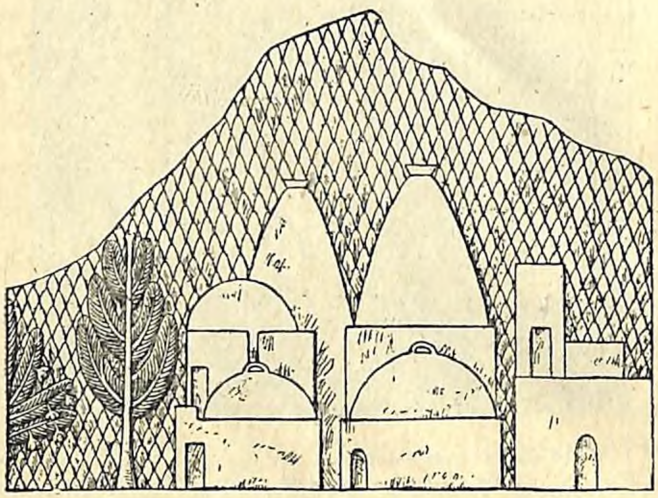

Ասորեստանեան տուն։ — Ըստ խորաքանդակի մը։

Ուրարտական տուները շինուած էին Բաղդէացիներու տան տիպարին վրայ, ինչպէս որ այս խորաքանդակին մէջ կը տեսնուի, դրսէն բացուածքները սակաւաթիւ էին, Բնակարանները վերջացած էին բոլորշի գմբեթաւոր բարձրաւանդակ ճեմելիքներով և կամ կոնաձև էին։

արտախուրակն էր թաւագլխարկը։ Բաղաքին մէջ ան կը հագնէր սանդալներ, պատերազմի մէջ երկզապինդ կիսակօշիկներ։ Կանացի տարազը գրեթէ նոյն էր։ Կինը կը կրէր կտաւէ լայնարձակ մուգ գոյնով պատմուճան մը, նոյնպէս ծոպերով զարդարուած, և քող մը, որ գլխէն մինչև երեսին կէսը կ՚իջնէր։ Մատնե-

րուն, ականջներուն և քթին վրայ կը կրէր ոսկի և արծաթ օղեր։ Ինչպէս այր մարդը, ան ալ կը զարդարուէր վզնոցներով, ապարանջաններով։ Ան կը կրէր կշտապանակ, հայելի և պարանոցի գումարտակէն կախուած անուշահոտութեան շիշը։ Ոտքին վրայ շղթայով կը կրէր ոսկի կամ արծաթ ճարմանդներ՝ որպէս զի քայլերուն չափ տայ. անոնցմէ կախուած էին մանր կայծեր՝ որպէս զի ճեմած մի՛ջոց՝ ձայն հանէ։

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐԸ

Ասորեստանի թագաւորն աստուծոյ որդի չէր, ինչպէս որ էր Եգիպտոսի փարաւոնը։ Բայց նա անոր տեսանելի ներկայացուցիչն էր, փոխ—աստուած մը։ Այդ տիտղոսով, ան բացարձակ միապետ էր, տէր իր հպատակաց հողին և կեանքին։ Սենեքերիմի տիտղոսները ճշդապէս կը խտացնեն Ասորեստանեան թագաւորին նորանշան գոռոզութիւնը. «Սենեքերիմ մեծ թագաւոր, հզօր թագաւոր, Ասուրի երկրի թագաւոր, թագաւոր ազգաց, ծայրագոյն հովիւ, երկրպագող մեծ աստուածոց (Ասուր և Իշտար), հաւատարիմ երդուեալ ուխտին, պահպանող դաշինքներու, գործադիր արդարութեան, ընթացող իրաւունքի շաւղին մէջ, արդարը, քաջը, զօրա-

Սենեքերիմ։ — Խորաքանդակ Բրիտանական թանգարանին մէջ։

Նա ականջին գինդեր ունի. մազերն ու մօրուքը հիւսուած են, խոյրը սպիտակ բրդէ կապոյտ շերտերով, ժապաւէնով մը ճակտին զսպուած։

ւորը, սարսափելին, իշխաններու մէջ առաջինը։ Նա՛ որ իր թշնամիները ջնջեց»։ Ուրիշ թագաւորները պարտական էին իրենց աստուածները խոնարհեցնելու

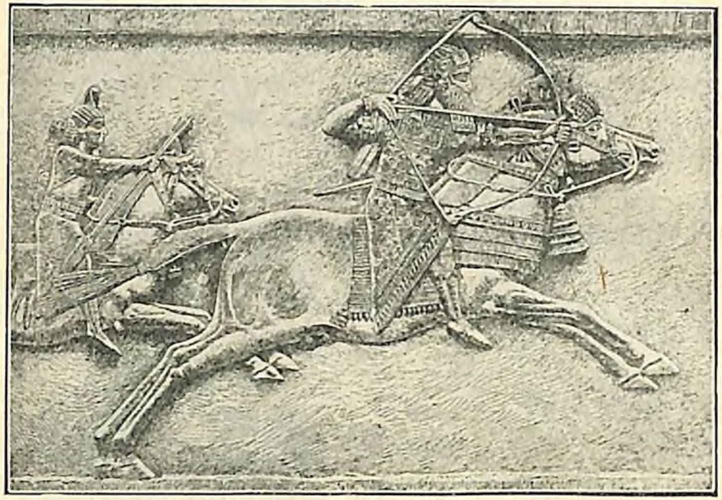

Ասուր-Բանի-Պալ որսորդութեան ժամանակ։ — Բրիտանական թանգարանի մէջ։

Ասուր-Բանի-Պալի որսորդութիւնները ներկայացուած են ի Քույունճուխ, ինչպէս Ասուր-Նազիր-Ապալին ի Նեմրուդ։ Վայրի էշերը, յամոյրները, առիւծները, որսի շուները, ձիերը, կատարելութեան հասնող արտաքոյ կարգի նրբութեամբ ու ճշդութեամբ նկարուած են։ Թագաւորներն որսի կ'ելլէին ո՛չ թէ անտառներու մէջ, այլ թագաւորական դարաստաններու մէջ։ Որսերը զարնելէ վերջ, երէվայրիքը վանդակի մէջ կը դնէին և ազատ կը ձգէին շրջապատի մը մէջ. ուր թագաւորը կը զուարճանար զանոնք սպաննելով, իսկական սպանդանոց մ'էր։

Ասուրի առջև, և որպէս զի իրենց հողին վրայ ոտք չդնէ պատերազմի ահաւոր արքան, անոնք ստիպուած էին գալ ի Նինուէ, «երկրպագելու թագաւորի ոտքերուն», իրենք զիրենք անոր հպատակ հռչակելու, և

իրեն նուէր բերել ոսկի, արծաթ, թանկագին պաստառներ և հազուագիւտ կենդանիներ։ Այն թագաւորը, որ այդ յարգանքը կը զլանար Ասուրի ներկայացուցչին, ապստամբ կը նկատուէր։ Անմիջապէս անոր դէմ պատերազմ կը հրատարակէր և արշաւանքի գլուխ ինքը կը կանգնէր։

Խաղաղութեան ժամանակ, թագաւորին համար պատերազմի պատկերն էր մեծ որսորդութիւնները։ Ան որսալի կենդանիները կը հետապնդէր մոլոսեան շներամով և զանոնք կը խոցէր իր կառքի բարձունքէն արձակած նետերով։ Որսական արշաւանքը, համահաւասար յաղթութեան, կ'արձանագրուէր պերճափայլ ոճով։ «Ես, Ասուր-Բանի-Պալ, բանակներու թագաւոր, Ասուրի երկրին թագաւոր, սպաննեցի երկու առիւծ. անոնց դէմ լարեցի Իշտարի, պատերազմի մեծ դիցուհւոյն հզօր աղեղը. անոնց վրայ կատարեցի մատաղ մը և գինարբուք մը»։

Երբ թագաւորը պատերազմի և որսի մէջ չէր, կ'անցնէր կանանոցին մէջ, անձնատուր հանդէսներու և խնճոյքներու։ Իր չորս կողմը, պալատականները, իր ստրուկները, իր կիները, որոնց հետ ան կ'ուտէր, կը խմէր և քնարի ընկերակցութեամբ կ'երգէր։ Յետ մարդոց կամ կենդանեաց կոտորածին, այդ իր հանգիստն էր։

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՆ ԲԱՆԱԿԸ

Ամէն տարի, գարնան, Ասորեստանի թագաւորը պատերազմի կը մեկնէր ապստամբ հպատակներէն տուրք պահանջելու կամ նոր աշխարհակալութիւններ կատարելու համար։

Ասորեստանի թագաւորները, սերունդ զինուորա-

կան դասակարգի, ուզեցին որ իրենց պետութիւնն արշաւանքներէ անքոյթ ըլլայ և կարենայ աշխարհի կողոպուտներով հարստանալ. ասկէ յառաջ եկաւ մը-

Ասորեստանցի աղեղնաւորներ։ — Ըստ խորաքանդակի մը։

Աղեղնաձիգները ծնրադրած կը թուին մինչ իրականօրէն ջրին եզերքէն կը վազեն՝ աղեղնին լարած։ Կռնակնին կը կրեն կապարճ մը, ձախ կողմերնուն սուր և գլուխնին դրած մետաղէ սրածայր սաղաւարտ մը։

նայուն բանակի մը ստեղծումը։ Անոնք ուզեցին որ այդ բանակը բազմաթիւ ըլլայ. անոնք սկզբունք դրին որ «Աշուրի երկրին բոլոր բնակիչները զէնքի համար ծնած

են»։ Անոնք ուզեցին որ այդ բանակն անմրցելի ըլլայ. ասկէ բանակին գիտական և ուժեղ կազմակերպութիւնը, որուն նմանը Հին Արեւելքը տեսած չէր։ Յիրաւի, ասորեստանեան բանակը, իր աննման քաջութեամբ, իր արագաշարժութեամբ, իր խիստ կարգապահութեամբ, կատարելութեան աստիճանին հասած, հիացում ազդեց օտար ազգերուն։ Ան կոյր գործիք մ'եղաւ իր թագաւորին ձեռքը, որ պաշտօն ունէր Աշուրի երազն իրագործելու, որ էր՝ ծանօթ աշխարհը դնել «իր տիրոջ ոտքերուն տակ»։ Ասոր համար ամէն բան բանակէն կը մեկնէր և կը յանգէր բանակին մէջ։

Ասորեստանեան հետևակազօրը կազմուած էր տիգաւորներէ և աղեղնաւորներէ, բոլորն ալ զինուած կարճ սրերով, աճապին կլոր վահաններով և կոնաձեւ՝ սրածայր պղնձէ սաղաւարտներով։ Անոնք կը կրէին կաշիէ երկար պարեգօտ մը, մետաղէ թեփերով ծածկուած, կպչուն տաբատներ, երիզապինդ կօշիկներ. աւջնէն կը կապէին կաշիէ գօգնոց, որ կ'իջնէր մինչև ծունկերը։ Նետերը կը կրէին կապարճներու մէջ, ամբարակէս կապուած կռնակներնուն վրայ։ Ամէն զինուոր կաշիէ տիկ մ'ունէր, անցնելու համար յորդահոս գետերէն։

Հեծելազօրը, ծնունդ ասորեստանեան մտքին, կը կազմէր բանակին բուն ուժը։ Ան կը բաղկանար նիզակաւորներէ և աղեղնաւորներէ։ Աշուրի ձիաւորները, հեծած արագաշարժ և տոկուն փոքր ձիերու վրայ, ոչ միայն կը կռուէին դաշտի վրայ, այլ նաև հեռաւոր խուզարկութեան պաշտօնը կը կատարէին, թշնամւոյն հաղորդակցութիւնները կտրելով, անոր հունձքերն ապականելով և գերման հուլաններու, կամ

հեծեալ նիզակաւորներու պէս, բուն բանակին հասնելէն առաջ, սարսափ տարածելով ազգաբնակութեան մէջ։

Ասորեստանեան բանակն ունէր նաև պատերազմա-

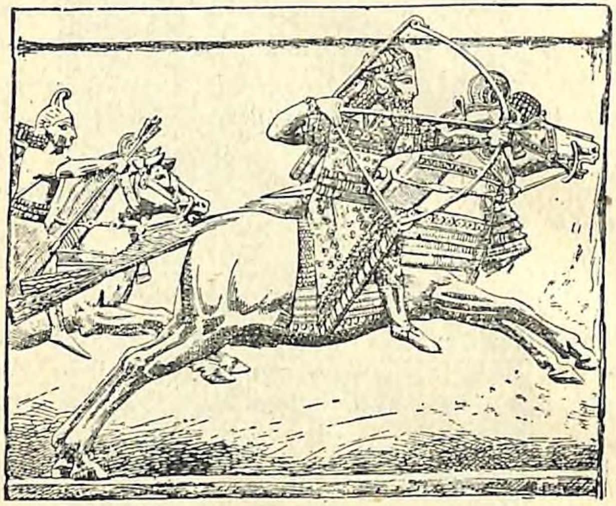

Ասորեստանցի հեծելազօրը։ — Ըստ խորաքանդակի մը։

Ամենէն աւելի ասորեստանեան հեծելազօրն էր՝ որ սարսափ կ'ազդէր։ Ձիաւորը կը հեծնէր պարզ տախտակի վրայ, առանց ասպանդակի ու առանց համետի։ Ան զինուած էր սուրով ու աղեղով կամ նիզակով մը։ Կը կրէր գրահ մը ու վերտազրահ մը կամ մետաղէ օղերէ շինուած զգեստ մը։ Ձիուն պոչը մասամբ հիւսուած ու ժապաւէնով մը հանգուցուած էր։ Կենդանւոյն վզէն կախուած է ուլունքներէ վզնոցը. ունի նաև զանգանաւանդ ու երասանակ։

կան կառքեր։ Ամէն մէկ երկանիւ ամրակազմ կառքի վրայ կը նստէին երեք զինուորներ. ասոնց պաշտօնն էր յարձակում գործել ճակատամարտին մէջ։ Ասոնք սոսկալի էին մանաւանդ այն ժամանակ, երբ թշնա-

մին փախուստի կը դիմէր. անոնց շարքերն անխնայ կ'ոչնչացնէին։

Ասորեստանցիին գործնական միտքը հնարեց նաև պաշարմանց արուեստը։ Պարսպապատ քաղաքներն առնելու համար՝ անոնք ունեցան զինարուեստութեան փոսահատ գունդեր. անոնք գիտցան բարձրացնել պատնէշներ, բանալ խրամներ, կանգնել յարձակման

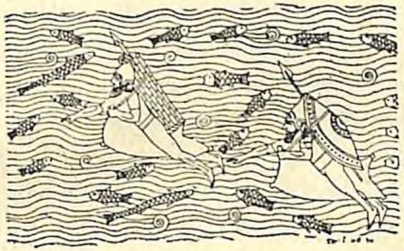

Առուակ մ'անցնող ասորեստանցի զինուորներ։ — Ըստ խորաքանդակի մը։

Ամէն զինուոր հետը կ'առնէր կաշիէ տիկ մը, զոր կ'ուռեցնէր ջրին ափը։ Ինքը տիկին վրայ կը լողար աջ ձեռքով, մինչդեռ ձին ձախ ձեռքով կը քաշէր չուանով, իսկ լողորդին կռնակին վրայ հաստատուած էին վահան, նիզակներ ու սպառազինութեան իրեղէնք։

շարժական աշտարակներ, ոմբակոծել պարիսպները, և սանդուղներով յարձակում գործել։ Գիտէին նաև բանալ ականներ. ականագործը ծածուկ կը հասնէր մինչև պարսպի տակ, զոր կը քանդէր։ Երբեմն, թշնամիին քարապատնէշին դիմաց կը բարձրացնէր հողապատուար մը, ուրկէ աղեղնաւորները կարող էին նետեր արձկել պաշարուածներուն վրայ։ Ա՛լ զարմանալու բան չկայ, եթէ միւս ազգերը, զինուորա-

կան կազմակերպութենէ զուրկ, յաղթուեցան ասորեստանցի ահաւոր մարտիկներուն առջև։ Միայն Տիւր, մայրաքաղաք Ուրարտուի, և Տիւրոս, մայրաքաղաք Փիւնիկէի, առաջինը քարաժայռի վրայ, միւսը կղզեակի մը վրայ, կրցան դիմադրել Ասուրի գոռ գինուորներուն։

ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆԸ Մենք շատ բան չենք գիտեր Քաղդէա–Ասորեստանի մէջ գոյութիւն ունեցող օրէնսդրական իշխանութեան և դատաստանական իշխանութեան վրայ։ Սակայն այսչափ յայտնի է՝ որ ի նպաստ անձնական սեփականութեան խիստ օրէնքներ կային. ասկէ զատ՝ ո՛չ միայն պարտապանին ինչքը, այլ նաև անոր անձը պարտքին երաշխաւորութիւն մ'էր։ Գալով դատարաններուն, անոնք ամբաստանեալներու բերնէն խոստովանութիւններ խլելու համար՝ տանջանքներու կ'ենթարկէին զանոնք, և երբ յանցանքնին հաստատուէր, խիստ անգութ պատիժներ կը սահմանէին։

Համմուրապի արքային Օրէնսգիրքը, գտնուած Շօշի մէջ և 1900ին հրատարակուած, թանկագին յիշատակարան մ'է Քաղդէաստանի դատաստանական պատմութեան համար։ Ան խմբագրուած է մեր թուականէն քանիերեք դար առաջ, որով ամենէն հինն է աշխարհի մէջ։ Համմուրապի, որ Մովսէսի տասը պատուիրաններէն հինգ դար առաջ ապրած է, մեծ յարգանքով կը վերաբերուի մարդու խղճին և անոր ազատութեան մասին։ Հոն կը գտնուին հետաքրքրական տեղեկութիւններ առեւտրականներուն և հասարակաց պաշտօնատարներուն վիճակին վրայ, երկրագործութեան և վաճառականութեան վրայ, սեփականու-

թեան և ամուսնութեան, ընտանիքի և ստրուկներու վրայ. ինչպէս նաև բժիշկներու և ճարտարապետներու պատասխանատուութեան վրայ։ Համմուրապեան այդ օրինամատեանը չափազանց խիստ և դաժան է. ան խմբագրուած է «ակն ընդական» սկզբունքով։

«Եթէ դատի մը մէջ մարդ մը վկաներու դէմ սպառնալիք ընէ, և կամ իր տուած վկայութիւնը չապացուցանէ, և եթէ դատի խնդիրը կեանքի խնդիր ըլլայ, այդ մարդը մահուան պէտք է որ դատապարտուի»։

«Եթէ մարդ մը վկայի մը ցորեն կամ դրամ առաջարկէ որպէս կաշառք, ինքը պիտի կրէ դատին վճիռը»։

«Եթէ մարդ մը զանցառու գտնուի իր թումբն ամուր պահելու... և իր թումբը խորտակուի և ջուրն արտն ողողէ, այն մարդն որուն թումբը խորտակուած է՝ պարտաւոր է վնասուած ցորենին փոխարժէքը հատուցանել»։

«Եթէ մէկը փճացնէ միւսին աչքը, կամ կոտրէ անոր ոսկրը, այդպէս ալ պէտք է վարուիլ անոր հետ»։

«Եթէ որդին ծեծէ հայրը, պէտք է կտրել անոր երկու ձեռքերը»։

«Եթէ բժիշկն անյաջող անդամահատութիւն կատարէ և հիւանդը մեռնի, պէտք է կտրել անոր երկու ձեռքերը»։

«Եթէ ճարտարապետ մը տուն մը շինէ մարդու մը համար և շէնքը հաստատուն չըլլայ, և իր շինած տունը փլի և մահ պատճառէ, այդ ճարտարապետը պէտք է մահուան դատապարտուի, իսկ եթէ տան քանդուելէն մեռնի տանտիրոջ որդին, պէտք է սպաննել ճարտարապետին զաւակը»։

«Եթէ ճարտարապետ մը տուն մը շինէ մարդու մը համար, և շէնքը պահանջուածին համեմատ չի շինէ, և պատ մը փլի, այդ ճարտարապետն իր ծախքով վերաշինելու է այդ պատը»:

ՆԱՀԱՆԳԱՑ ՎԱՐՉԱՁԵՒԸ

Յաղթութենէ վերջ, Ասորեստանցիք նահանգները չէին գրաւեր: Անոնք կը պահէին իրենց ծէսերը, իրենց ազգային կազմակերպութիւնները, իրենց բնիկ թագաւորները: Նոյն իսկ, ապստամբութենէ մը յետոյ,

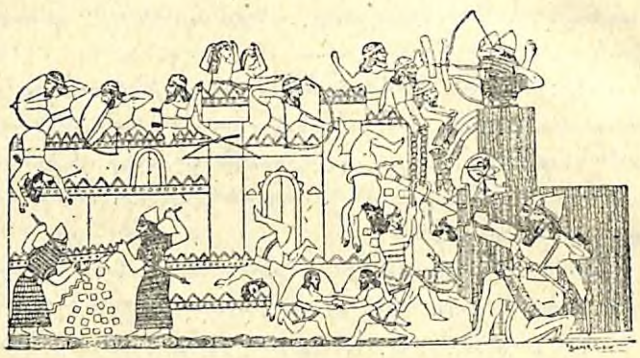

Պաշարում մը: — Ըստ խորաքանդակի մը:

Աջակողմը՝ աղեղնաձիգներ. շարժական աշտարակ մ'և խոյ մեքենայ մը. պաշարեալները կը փորձեն շղթայով մը զայն վեր վերցնել: Քովընտի, երկու տապաւորներ ական կը փորեն. ձախակողմը, երկու տապաւորներ, մետաղէ շապիկներ հագուած, կը կործանեն պարիսպը:

երբ հարկատու թագաւորը ցից զարնուէր կամ գլխատուէր, Ասորեստանի վեհապետն օտար մ'անոր յաջորդ չէր կարգեր, այլ ապստամբին որդին կամ ազգականը գահը կը բազմեցնէր դեռ ծխացունչ աւերակներուն վրայ: Այդ թագաւորը պարտական էր

տարեկան տուրք մը վճարել, իր բանակն օգնութեան տանիլ Ասուրի վեհապետին գունդերուն, պատանդ տալ իր որդիները կամ եղբայրները, անոր կանանոցը ղրկել իր ու իր երկրին ազնուականներուն աղջիկներն ու քոյրերը:

Աշխարհակալուած նահանգներուն մէջ, ասորեստանցին զինուոր, դպիր ու կառավարիչ էր. իրմէ յետոյ կու գար սորուկը, որ իր աշխատութեամբ կը սնուցանէր մակաբոյծ Ասորեստանցին: Նահանգներուն վարչաձևը հաստատուած էր զինուորական անհեղ զօրութեան մը վրայ, որուն հիմերն էին կոտորած և կողոպուտ: Եթէ թագաւոր մը մերժէր տարեկան տուրքը կամ թերանար իր յարգանքին մէջ, ապըստամբ մ'էր, որ եթէ «իբր թռչուն մ'ապաստան չգտնէր դժուարամատոյց լեռներու վրայ», անպատճառ մորթազերծ կ'ըլլար, կը խաչուէր կամ ցից կը հանուէր, և այս վարմունքին արժանի կ'ըլլար Ասուր աստուծոյն բարկութեան և թագաւորին ընչաքաղցութեան անունով: «Այդ ժամանակ, կ'ըսէ Թագղաթ—Փալ—Ասար Ա. արձանագրութեան մը մէջ, քալեցի Գոմագենի երկրին վրայ, որ ինծմէ ապստամբած էր: Ան մերժած էր, Ասուր աստուծոյն, իմ տիրոջս, խոստացուած տուրքը. արշաւեցի Գոմագենի բոլոր երկիրը: Անկէ բերի սորուկներ, կողոպուտներ, գանձեր. այրեցի իրենց քաղաքները, տապալեցի, քանդեցի զանոնք»:

ՎԱՐՄՈՒՆՔ ՅԱՂԹՈՒԱԾՆԵՐՈՒՆ ՀԱՆԴԷՊ

Ամէն տարի, Ասորեստանի վեհապետը կամ իր սպարապետը, տարտան, սովոր էին ասպատակութիւն մը կատարելու: Պատրուակը հնարելը դիւրին բան էր: Բաւ էր որ մէկը

մերժէր երկրպագել Ասուրին՝ անոր ատելութեան արժանանալու համար։ Ասկէ զատ, եթէ թագաւորը

Արշաւանքէ վերադարձող ասորեստանցի զինուորներ։ Խորաքանդակս կը պատկերացնէ Ասորեստանցւոց անգութ նկարագիրը։ Վերը, զինուորներ կտրուած գլուխներ կը ներկայացնեն արքունի դպիրներուն՝ որոնց պաշտօնն էր համրել զանոնք ու գլխագինը վճարել։ Վարը, ուրիշ զինուորներ, կը խաղան գլուխներով, զորս իբր գնդակներ օդը կը հանեն։

մեղկութեան մէջ թմրէր, թագապահանջները, մեծ քաղաքներու կուսակալ նշանակուած, զէնք բարձրաց-

նէին անոր դէմ, իրենք զիրենք անկախ հռչակելու յուսով։ Տկար ժողովուրդները կը հպատակէին առանց պատերազմի, իսկ դիմադրութիւն փորձողները կ'ընկճուէին Ասուրի ահաւոր մարտիկներէն։ Արձանագրութիւնները սոսկալի մանրամասնութեամբ կը պատմեն Ասորեստանցւոց անողորմ վարմունքը յաղթուածներուն հանդէպ։ Զանոնք կ'ենթարկէին ամենասոսկալի տանջանքներու։ Կը փորէին անոնց աչքերը, կը կտրէին անոնց քիթը, ականջներն ու շրթունքները. կը փետէին անոնց մօրուքը, կը խլէին անոնց եղունգները, կը քաշէին անոնց ջիղերը, երկաթի ճանկերով կը փրցնէին անոնց մէջքի մսերը, կամ աւելի ևս, զանոնք ցից կը վարսէին կամ ողջ ողջ մորթազերծ կ'ընէին. դահիճը տապարով կը ջարդէր ամէն մէկ գերի զինուորին գանկը։ Անոնց կտրուած գլուխներով յաղթանշան մը կը կանգնէին. անոնց դիակները շներուն կը նետէին։ Ասորեստանի թագաւորները, ամենքն ալ բռնաւոր, ընչաքաղց, վրէժխնդիր, անգութ, իրենց ոճիրներով գոռոզ, անձամբ ներկայ կը գտնուէին այդ քստմնելի տեսարաններուն ու կը պարծենային այդ վայրագ գործերով։ «Քաղաքին դրան դիմաց, կ'ըսէ Ասուր-Նազիր-Աբալ, ես բլուր մը բարձրացուցի. առանց բացառութեան մորթազերծ ըրի ապստամբութեան բոլոր պետերն ու իրենց կաշիով ծածկեցի բլուրը. զոմանս ցցեցի բլրան մէջտեղը, ուրիշները վարսեցի տէգերու վրայ, բլրան վերև. ուրիշ մաս մ'ալ վերջապէս բլրան չորս բոլորը տէգերու կապեցի։ Երկրին մէջ մեծ մասն անոնք եղան՝ զոր ես մորթազերծ ըրի և որոնց կաշինը շրջապատին որմերը զարդարելու ծառայեց. անոնց կառափները դիզեցի պսակի ձևով և իրենց ծակոտած դիակները դրասանգի ձևով»։

Գերիներուն աչքերը փորող թագաւորը.

Թագաւորը հագուած է պատմուճան մ'և նկարազարդ ու ծոպաւոր երկար վերարկու մը. Իր զօրութիւնը դուրս ցատքեցնելու համար, քանդակագործը զայն ներկայացուցեր է շատ աւելի մեծ քան իր գերիները. Գերիներուն ոտքերն ու ձեռքերը շղթայի զարնուած են. Շրթունքներէն օղակներ անցուած են. և թագաւորը պարանով մը կը բռնէ ձախ ձեռքին մէջ, և աջովը նիզակին ծայրը կը մխէ անոնցմէ մէկուն աչքերուն մէջ որ ծրաչօք կեցեր է առջևը.

Այն նահանգը, որուն վրայ կ'իջնէր Ասուրի բարկութիւնը, և այդ միշտ հարուստ երկիր մը կ'ըլլար, հիմնապէս կը քանդուէր, կողոպուտի կը մատնուէր. ծառերը կը կտրուէին, հունձքերը կը փճանային, քաղաքները հիմնայատակ կ'ըլլային. ոսկին, արծաթը, սև ու կապոյտ բիւրեղներն և բոլոր թանկագին առարկաները կը յափշտակուէին ու կը բաժնուէին թագաւորին և իր մարտիկներուն մէջ, և կամ կը վաճառուէին հասարակաց հրապարակին վրայ: Կոտորածէն ճողոպրուածները, մարդ, կին, տղայ, խառն ի խուռն կը քշուէին անասնոց հօտերու հետ դէպ ի Ասորեստան, ուր անոնք, օր մ'առաջ ազատ, կը մատնուէին մշտնջենաւոր յուսահատութեան: Այս վարմունքին մէջն էր որ թագաւորին բարկութիւնը կը գտնէր իր գոհունակութիւնը: «Ես պաշարեցի, գրաւեցի, կ'ըսէ Սարգոն, Մարդուք–Բալ–Իտինի մայրաքաղաքը. իբր ստրուկներ գերի տարի իր կինը, իր որդիքը, իր աղջիկները, և ասոնց հետ ոսկին, արծաթը, իրենց բոլոր ստացուածքը, իր պալատին զարդերն և քաղաքին մէջ եղած ահագին աւարը...: Բիտ–Ուաքինի քաղաքը մոխրի վերածեցի, տապալեցի իր հին պատնէշները, և անոնցմով աւերակաց կոյտ մը շինեցի»:

ԿՐՕՆՔԸ Ինչպէս տեսնուեցաւ, «պատէսի»ներու իշխանութեան օրով Քաղդէա–Ասորեստանի ամէն մէկ քաղաք ունէր իր պաշտպան–աստուածը: Բայց երբ «պատէսի»ները թագաւորաց ճորտերը դարձան, իրենց քաղաքաց աստուածներն ալ մայրաքաղաքին աստուծոյն ճորտերը դարձան: Այսպէս կազմուեցաւ մեծ աստուածոց պաշտօնը: Այս մեծ աստուածներն՝ արեգական, լուսնի և մոլորակ-

ներու անձնաւորումներն էին։ Ամենէն նշանաւորներն էին.

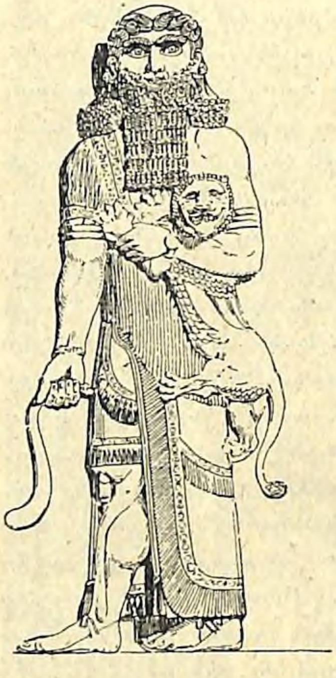

Նինիպ։ — Լուվրի թանգարանին մէջ։

Նինիպը հզօր որսորդի մը կերպարանքն ունի, որ իր ձախ բազուկով կը խեղդէ առիւծ մը. իսկ աջով բռնած է արջառաջիլ և կը կոչուէր ուժի տէրը, սուրի և բանակներու պետ։

Սին, լուսին աստուածը։

Շամաշ, արեգակ աստուածը։

Մարդուք, Լուսնթագ մոլորակին աստուած, Բաբելոնի աստուած։

Ներգալ, Հրատ մոլորակին աստուած։

Նաբու, փայլածու մոլորակին աստուած, գիտութեանց աստուածը։

Նինիպ, Երեւակ մոլորակին աստուած, ուժի աստուածը։

Իշտար, Արուսեակ մոլորակին աստուածուհի, Նինուէի դիցուհին, պատերազմի և սիրոյ աստուած։

Ռամաև, երկնքի և ամպրոպի աստուածը։

Աշուր, Ասորեստանի ազգային աստուածը, ամենազօր և ամենագէտ, ստեղծող և պաշտպան թէ պատերազմի և թէ խաղաղութեան ատեն։ Ան վարձատրութեան և վրէժխնդրութեան աստուածն էր։

Բարձրագոյն երրորդութիւնը կը կազմէին Բել, «Անդունդի տէրը». Անու, «Աստղալից երկնքի տէրը». Էա, «Ջրերու հրամայողը». կար նաև Ջուկ աստուածը, որ ջրէն դուրս ելեր է որպէս զի մարդուն սորվեցնէ գիտութիւն և արուեստ։

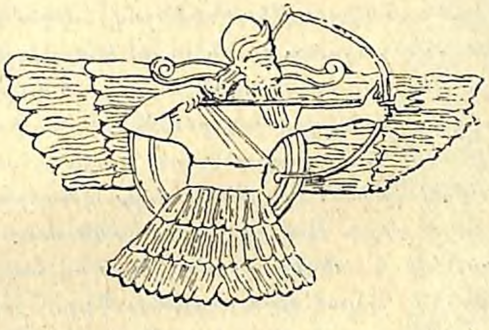

Աշուր աստուած։

Ասորեստանցւոց աստուածը մարտիկի մը կամ թագաւորի մը կերպարանքն ունէր։ Յաճախ ան ներկայացուած է, շրջանակի մը մէջ, ձեռքը բռնած աղեղ մը, երկինք կը սաւառնի, ունենալով երկու մեծ թևեր։

ԱՍՏՈՒԱԾՈՑ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

Քաղդէա–ասորեստանեան կրօնքին հիմը սարսափն էր։ Քաղդէացի կամ ասորեստանցի թագաւորն անգամ իր աստուծուն ծառան, անոր ստրուկն էր։ Զոհի ժամանակ, ան կը մերկանար իր թագէն ու շքանշաններէն և կը զգենուր ստրուկի պատմուճան։ Թէպէտ զենպետ, իր աղօթքը խոնարհական շեշտ մ'ունէր։ «Թո՛ղ երբեք չմօտենան ինծի, կ'ըսէ Աշուր–Նազիր–Աբալ, աստուծոյ սրտմտութիւնն ու մոլեգնութիւնը. Թո՛ղ ջնջուին յանցանքներս ու մեղքերս. Թո՛ղ հաշտուիմ իրեն հետ, վասն զի ես իր զօրութեան ստրուկն

եմ, մեծ աստուածներուն երկրպագողը»։ Կրօնական սարսափը յառաջ կու գար աստուծոյն նախանձոտ, պահանջկոտ, ամբարտաւան և արիւնարբու նկարագրէն։ Այդ նկարագիրը կաղապարուած էր քաղդէա-ասորեստանեան սեփական նկարագրին վրայ։ Քաղդէացիք և Ասորեստանցիք, դրական մարդիկ, վառուած աշխարհակալութեան տենչով, միշտ ծարաւի այս աշխարհի հարստութիւններուն և վայելքներուն, իրենց աստուածն իբր գործի մը կը ծառայեցնէին իրենց ատելութեան, վրէժխնդրութեան և յափշտակութեան։ Ասուրն երկրպագողներուն առջև կ'անհետանար ամէն գթութիւն։ Երբ թագաւորը պատերազմի կը մեկնէր, այդ միշտ Ասուրի և միւս մեծ աստուածներուն անունով և անոնց վրէժը լուծելու համար էր։ «Այն մարդիկ, կ'ըսէ Ասուր-Բանի-Պալ, որոնց բերանը նենգաւոր դաւեր լարած էր Ասուրի և ինծի դէմ, իրենց լեզուները խլեցի և զիրենք կորստեան մատնեցի։ Ժողովրդեան ողջ մնացած մասը՝ կենդանւոյն ցուցադրուեցան քարաշէն մեծ ցուլերուն առջև, զոր Սենեքերիմ, իմ մեծ հայրս, կանգնած էր, ու ես զանոնք գլորեցի փոսին մէջ. կտրեցի իրենց անդամներն ու իրենց բաբախող մսերը կերցնել տուի շներուն, շնագայլերուն, որսի թռչուններուն, երկնից ու երկրի կենդանիներուն։ Կատարելով այս բաները, ես հըրճուեցուցի մեծ աստուածներուն, իմ տէրերուն սիրտը»։ Դառնալով արշաւանքէն, պարտուածներուն կողոպուտին մէկ մասը կը նուիրէր իր աստուծոյն։ Ասուրն ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ Ասորեստանի թագաւորներուն դիմակն և զինքը պաշտող ժողովրդեան պատկերը։

ԱՍՏԵՂԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ապրելով աստեղազարդ անհուն երկնակամարի մը տակ, Քաղդէացիք աստուածացուցին աստղերուն փայլը, նկատելով զանոնք իբր խորհրդաւոր զօրութիւններ։ Իրենց համար, այդ փոքր աստուածները մեծ աստուածներուն թարգմանները էին։ Նշմարելով աստղերն և անոնցմով գուշակել աստուածոց կամքն և երկրի վրայ պատահելիները, կոչուեցաւ աստղագիտութիւն։ Այդ գիտութեան ներկայացուցիչներն էին մոգեր կամ քաղդեայք, որոնք միանգամայն կրօնքի պաշտօնեայ և թագաւորաց խորհրդականներ էին։ Ըստ ասոնց, մարդիկը, ազգերը, թագաւորները կը գտնուէին աստղերու ազդեցութեան տակ, և ենթակայ անոնց անդառնալի կամքին։ Ամէն մարդ ունի իր փայլուն կամ սև աստղը՝ որուն ստրուկն է։ Եթէ աստղը լաւ է, մարդն երջանիկ պիտի ըլլայ. եթէ աստղը գէշ է, ապերջանիկ պիտի ըլլայ։ Ըստ իրենց, լաւ կամ գէշ հունձքերը, քաղաքական յեղաշրջումները, թագաւորաց մահերը, պատերազմները, յաղթանակներն ու պարտութիւնները կախում ունէին աստղերու դիրքէն։ Դիտելի է, որ քաղդէականութեան հետքը դեռ մինչև

Քաղդէացի մոգ մը. — Ըստ բրծոյն աղիւսի մը։ Լուվրի թանգարան։

Մոգերը կը հագնէին ժողովրդին նման պարեգօտ, վերարկու, սանտալներ. կը կրէին երկայն մազ և մօրուք, գլուխնին խոյր, ձեռքերնին գաւազան։

այսօր կը գտնուի Հայաստանի մէջ, շնորհիւ Ասորեստանի և Ուրարտուի դալաւոր յարաբերութեանց։

ԿԱԽԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ Քաղդէա—Ասորեստանցիք կը հաւատային նաև բարի և չար ոգիներու։ Բարի ոգիները՝ մարդոց պաշտպան երկրորդական աստուածներ էին. իսկ չար ոգիները՝ մարդոց հալածիչ դևեր էին, որոնք հոգեգէշներու, փորձանքներու և հիւանդութեանց անձնաւորումներն էին։ Ըստ իրենց, երկրի վրայ դևերուն միջնորդներն էին չարագործ մարդիկը, կախարդները, որոնք իշխանութիւն ունէին դևերը շղթաներէ արձակելու, և անոնց օգնականութեամբ մարդոց չարիք հասցնել. կախարդը կրնար վնաս հասցնել իր աչքով (նազար), խմիչքներով, կախարդական բառերով։ Ան կարող էր մարդը հիւծել տենդով կամ ուրիշ հիւանդութեամբ, դանդաղօրէն հալեցնելով անոր մեղրամոմէ կամ ուրիշ նիւթէ շինած արձանիկը. ան կարող էր մեռցնել այդ մարդը, անոր արձանիկը թաղելով գետնի տակ։ Հալածելու համար շղթայազերծ դևերը, այսինքն է՝ չար պատահարները, քաղդէա-ասորեստանեան ժողովուրդը կը դիմէր ոգիներու, որոնք բարի ոգիներուն միջնորդները էին։ Ասոնք երդմնեցուցչութեամբ կը հալածէին դևը՝ մարդուն վրայ աղօթելով, օրհնեալ ջուր սրսկելով, մոգական խոտեր ցանելով և սիրադեղեր կաթեցնելով։ Յաճախ, չար աչքի չզարնուելու համար, Քաղդէացիք եղան որ առաջին անգամ գործածեցին յուռութքներ, յօրինուած ազնիւ քարերէ՝ վրան քանդակուած խորհրդաւոր տառեր, և հմայեակներ, կախարդական կապեր և ծրարներ, որոնց վրայ կային աստուծոյ մը պատկերը կամ մոգական բանաձև մը։

նկատելով զասոնք իբր պահպանական զօրութիւն, կը կարէին զանոնք գլուխներնուն և կամ կը կախէին պարանոցներուն և թևերնուն վրայ, հալածելու համար դևերը, հիւանդութիւնները, ձախորդութիւնները։ Մոգական բանաձևեր և պահպանական հմայեակներ դեռ մինչև այսօր խոր արմատ ձգած են Հայաստանի մէջ։

ԶՐՈՅՑ ՄԱՐԴՈՒՍ ԾԱԳՄԱՆ ՎՐԱՅ Քաղդէացիք շատ հետաքրքրական հաւատք մ'ունէին մարդկութեան ծագման վրայ։ Անոնք պահած էին արարչութեան և մարդուս սկզբնական անկման մը գաղափարը։ Ահաւասիկ անոնց վէպը, այնպէս ինչպէս որ կ'աւանդէ մեզ քաղդէացի պատմաբանը Բերոսոս, որ կ'ապրէր Քրիստոսէ չորս դար առաջ։

Ի սկզբան երկինքն ու երկիրը շփոթուած էին և երևակայական էակներով լեցուած, օրինակի համար ազռաւակերպ մարդերով, չորս մարմին ունեցող շուներով, են. աստուածներն այդ հրէշային ցեղը ջնջեցին. անոնք եօթն օրուան մէջ աշխարհը կարգի դրին ճիշդ այնպէս ինչպէս որ հիմա մենք զայն կը տեսնենք։ Ամենէն վերջ՝ Էան ստեղծեց մարդն և դրաւ զայն բերկրութեանց պարտէզի մը մէջ։ Բայց նա անհնազանդ գտնուեցաւ իր Արարչին, իբր պատիժ իր յանցանքին՝ դրախտէն արտաքսուեցաւ և քաշուեցաւ Քաղդէաստանի մէջ։ Աքսորին առաջին տարին իսկ՝ երևեցաւ Օաննէս անունով կենդանի մը, որ ամէն առտու Կարմիր ծովու ջրերէն դուրս կ'ելլէր։ Ան ձկան մը մարմինն ունէր. իր գլխէն վեր մարդու գլուխ մը կար և իր պոչէն դուրս կ'ելլէին մարդ-

կային ոտքեր։ Օժտուած մարդկային ձայնով մը, ան բոլոր օրը կ'անցնէր Քաղդէացւոց հետ խօսակցելով, անոնց գեղարուեստներն ու քաղաքակրթութիւնը սորվեցնելով։

Այս աստուածութեան երեւումէն շատ դարեր վերջ,

Հարաւ–Արեւելեան հովը։

Պղնձէ այս արձանիկը, որ Լուվրի թանգարանին մէջն է, կը ցուցնէ թէ ինչպէս Քաղդէացիներն և Ասորեստանցիները կը պատկերացնէին դեւերը, և թէ ինչպէս արուեստաւորները գիտէին բանիլ պղնձի վրայ։

երեւցաւ առասպելական հարստութիւն մը, որուն թագաւորները նշանաւոր եղան իրենց երկարակեցութեամբ. առաջին թագաւորը 36,000 տարի թագաւորեր է, և Քսիսութրա ջրհեղեղի միջոց գահը գրաւելով՝ 64,800 տարի թագաւորեր էր։

Ի հարկէ, ամենէն աւելի Քաղդէացւոց մտքին մէջ խորապէս տոգորուած պիտի ըլլար ջրհեղեղին յիշատակը, քանի որ բովանդակ մարդկութիւնը պատուհասող մեծ աղէտքէն ետքը՝ Եփրատ–Տիգրիս հովտին ափերը դարձան նախ մարդոց բնակութեան վայրերը։ Քաղդէական քերթուած մը, գտնուած Ասուր–Բանի–Պալի գրատան մէջ, այսպէս կը պատմէ ջրհեղեղին դէպքը։

Բոլոր մարդիկ չարացան և Բէլ վճռեց զանոնք բնաջնջել։ Բայց Էան, գթասիրտ, ուզեց մարդկութիւնը փրկել։ Չկարենալով դից խորհուրդին վըճիռը յայտնել, ան պատմեց զայն ցանկի մը, որուն ետև կեցած էր Քսիսութրա։

Առանձնաշնորհեալ թագաւորը նաւ մը շինեց իրեն, իրեններուն և բոլոր էակաց ներկայացուցիչներուն համար։ Երբ նաւն աւարտեցաւ և կուպրով ծեփուեցաւ, ձայն մը թնդաց. «Իրիկուան դէմ, երկինքը պիտի տեղայ կործանումը, մտի՛ր նաւուն մէջ և դուռը փակէ»։

Երկրորդ օրը փոթորիկ մը բարձրացաւ և սեւ ամպ մը պատեց բոլոր աշխարհը. մեծ աղէտքն այնչափ զարհուրելի եղաւ որ մինչև անգամ աստուածները սարսափահար փախան և ապաւինեցան երկնքի ամենաբարձր կատարները։ Կործանիչ մրրիկը վեց օր և վեց գիշեր տիրաբար թագաւորեց. վերջապէս եօթներորդ օրը՝ ուղխաջուրք դադրեցան. ծովը խաղաղեցաւ, քամին կտրեցաւ, մրրիկը հանդարտեցաւ։ Քսիսութրա բացաւ տապանին դուռը, և տեսաւ որ ծովը կատարեր էր իր աւերիչ գործը. բովանդակ մարդկութիւնը տղմի փոխուած էր, և դիակները ջրերու վրայ կը ծփային եղէգներու պէս։ Նաւը գնաց կեցաւ

կորդուաց լեռներու կատարին վրայ (Հայաստանի լեռները)։ Վեց օր վերջ՝ Թագաւորն աղաւնի մ'արձակեց, յետոյ ծիծեռնակ մը. երկուքն ալ վերադարձան. վերջապէս ագռաւ մը. ան կերաւ դիակներն ու այլ եւս չվերադարձաւ։

Ելլելով իր տապանէն դուրս, ան աստուածոց շնորհակալութեան զոհ մատոյց, բայց Բէլ, զայրացած մարդկային բովանդակ ցեղն ամբողջապէս չկորսուած ըլլալուն վրայ, ուզեց զայն ոչնչացնել։ Թագաւորին պաշտպանները ամոքեցին իր ցասումը. ան խոստումն ընդունեցաւ որ անկէց ետքը ջրհեղեղ պիտի չըլլայ եւ փոխադրուեցաւ աստուածոց կաճառին մէջ։ — Իր որդիք ծնան հսկաներու ցեղ մը, որ հպարտութեամբ լեցուն, ինքզինքնին աստուածներէն վեր կարծեցին եւ սկսան ընդարձակ աշտարակ մը շինել զոր ինչուան երկինք կ'ուզէին բարձրացնել։ Աշտարակը բարձրանալու վրայ էր, երբ փոթորիկ մը զայն տապալեց, փլատակներու տակ թաղելով բոլոր գործաւորները։ Բէլ մարդոց պատուիրեց բազմաթիւ լեզուներ խօսելու։

Ինչպէս կը տեսնուի, քաղդէական ջրհեղեղի եւ Բաբելոնի աշտարակաշինութեան դէպքերը՝ բազմաթիւ նմանութիւններ ունին Ս. Գրոց հետ, եւ անոնցմէ անկախ, տարածուեցան Եգիպտոսի, Յունաստանի եւ Հռովմի մէջ եւ ընդունեցան զանազան ձեւեր ու կերպարանքներ։

ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԻՍՆԵՐԸ

Քաղդէա–Ասորեստանցւոց քով, ինչպէս հեթանոս Հայաստանի մէջ, յուղարկաւորութիւնը տնական մեծ հանդիսաւորութիւն մ'էր։

Գլխաւոր դերակատարները կիներն էին։ Անոնք մեռելին մարմինը կը լուային, կ'օծէին անուշահոտ իւղերով եւ կը հագուեցնէին տօնական պատմուճանը։ Յետոյ մարմինը կը ցուցադրուէր շքամահճի մը կամ

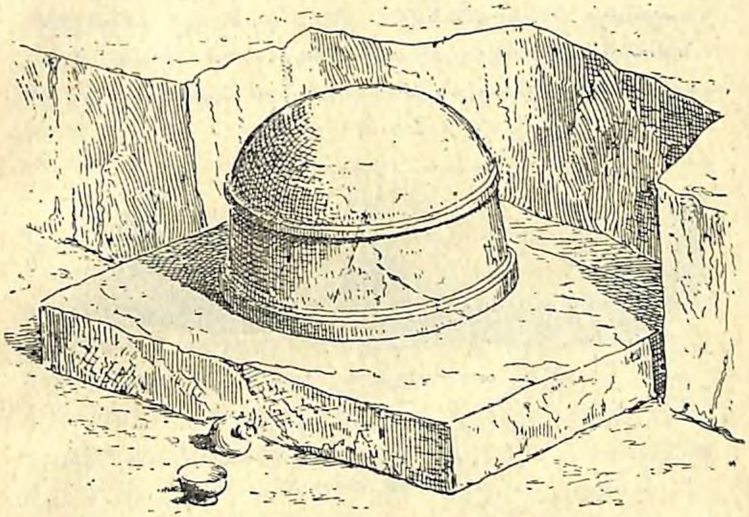

Քաղդէական գերեզման։

Քաղդէացիի մը համար մեծագոյն դժբախտութիւնն էր առանց գերեզմանի մնալը։ Քաղդէական գերեզմանը ունէր մէկ ու կէս մեդր բարձրութիւն, երկու մեդր երկայնութիւն եւ մէկ ու կէս մեդր լայնութիւն։ Գմբեթը կը շինուէր թրծուն աղիւսներէ եւ կուպրի մէջ թաթխուած եղէգներով մածուցուած, այն ձեւով որ ջուր ներս չթափանցէ։

բարձր անկողնի մը վրայ, շրջապատուած ընտանեաց անդամներէ, մանաւանդ կիներէ։ Իբր սգոյ նշան, անոնք կը պատռէին իրենց զգեստը, կուրծքը, եւ երեսնին կը ճանկռտէին եղունգներով. գլուխնին մոխիր կը ցանէին ու կը սկսէին լալ եւ ողբալ այնպիսի ուժգին թափով, որ իրենց վշտով կը համակէին ող-

բակից դրացիները։ Թաղման թափօրը կը մեկնէր արեւծագին։ Դագաղին ետեւէն կ'երթային վարձկան գուսաններն եւ սեւազգեստ ազգականները, որոնք բարձրաձայն ողբով կը գովէին մեռելին արժանիքները։ Գլանաձեւ կամ այծենկար դագաղը կը թաղէին հասարակաց գերեզմաններու մէջ, կամ կը զետեղէին անթուրծ աղիւսէ դամբարաններու մէջ։ Էրիկ մարդուն հետ կը թաղէին իր զէնքերն եւ հարկաւոր եղած

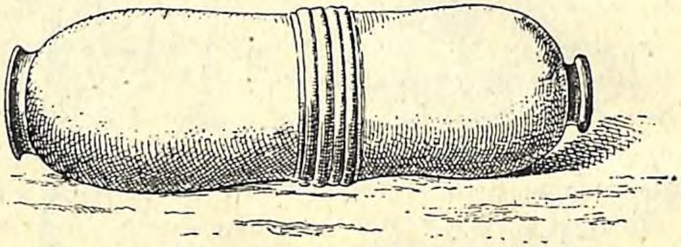

Քաղդէական դագաղ.

Քաղդէական դագաղը կազմուած էր երկու գլաններէ, որոնց ծայրերն իրարու մէջ կ'անցնէին.

բաները, իսկ աղջկան հետ իր զարդերը, սանդրեր եւ անուշահոտ իւղեր։ Եթէ այդ պահանջներուն գոհացում չտրուէր, մեռելը, ըստ իրենց, կը դառնար ուրուական մը։

Քաղդէա—Ասորեստանցիները մեղքի զգացումն ունէին եւ կը հաւատային ապագայ կեանքին։ Բարիները, հայրենեաց պաշտպանութեան վրայ մեռնողները, կատարեալ երջանկութիւն մը կը վայելէին հեռաւոր Երջանկութեան Կղզիներուն մէջ, որուն մէջտեղը բուսած էր «Կենաց Ծառը», ունենալով պտուղներ, որոնք թանկագին քարերու պէս յատուկ գոյն ու փայլ

ունէին։ Ծառին քով, կը հոսէր «կենաց աղբիւրը», որ անմահ ու երջանիկ կը դարձնէր «Լոյսի Թագաւորութեան» մէջ բնակող մարդիկը։ Չարերը կ'երթային Արալու, «Խաւարի Թագաւորութեան» մէջ, ստորերկրեայ աշխարհ մը, շրջապատուած եօթը պարսպով եւ կղպուած եօթը մեծ դռներով։ Հոս, Ալլատու դիցուհին, դժոխքի տիրուհին, զիրենք կ'ենթարկէր սարսափելի տառապանքներու. օրինակի համար բորոտութեան, սոսկալի հիւանդութեանց, եւ ասիկա ընդ միշտ։

Ժամանակ մը վերջ, դիակը կը դնէին գերեզմանի մը մէջ։ Այդ գերեզմանները մեծ թուով գտնուած են Քաղդէաստանի մէջ։ Ատոնք ընդհանրապէս աղիւսէ պզտիկ շէնքեր էին, շատ պարզ ոճով շինուած։ Հոն կ'իջեցնէին դագաղը։ Քովընտի, կը դնէին ակունքներ եւ կերակուրներով լի ամաններ։ Եթէ այդ պահանջներուն գոհացում չտրուէր, կը կարծէին թէ հանգուցեալը գերեզմանէն դուրս կ'ելլէ գիշերները, կը թափառի մարդկային բնակարաններու շուրջ, եւ կը վրդովէ ամենուն հանգիստը։

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՔԱՂԴԷԱ-ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹ. ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ — ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ԱՐՈՒԵՍՏՆԵՐ - ԲԱԲԵԼՈՆ-ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՃԱՐՏԱՐԱՐՈՒԵՍՏ ԵՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Երբ Արեւմուտքի մէջ մարդիկը դեռ անտաշ քարի դարուն մէջ էին, Քաղդէաստանի մէջ կային հարուստ ու զօրաւոր քաղաքներ, և ճարտարարուեստն ու վաճառականութիւնը ծաղկած վիճակի մէջ էին: Քաղդէա—Ասորեստանցիք եղան գերազանց քանդակիչներ և ճարտար կաւագործներ: Ասորեստանցիք գերազանց հանդիսացան թրծուն հողին զարդանկարի և կետուածանկարի արուեստին մէջ: Անոնք անմրցելի մնացին նաև մետաղներու աշխատութեան մէջ. իրենց սուրերն ու զէնքերը, իրենց պղնձէ առարկաները, լապտերները, սեղանները, ափսէները, քանդակուած, ոսկով կամ արծաթով դրուագուած, իրաւամբ նշանաւոր եղան: Իրենց քանդակուած փայտերը, փղոսկրով, սատափով, արծաթով դրուագուած, վայելչութեան և ճաշակի օրինակներ էին: Բաբելոն և Նինուէ կը գործէին գորգեր, բրդէ ու մետաքսէ ընտիր պաստառներ, փայլուն ներկով ներկուած. կը շինէին, կատարեալ նրբութեամբ, պեր-

ճանքի առարկաները, վզնոցներ, ապարանջաններ, ականջի օղեր, մատանիներ, հովանոցներ, որոնց կոթերը, փայտէ կամ ոսկիէ, կը կրէին ծաղիկ մը կամ թռչուն մը: Չափազանց վարպետ էին գոհարներ յղկելու և գանոնք տեղաւորելու մէջ:

Քաղդէական զուփ (Գուֆա). — Հին նաւարկութիւն.
Նինուէի ու Բաբելոնի նաւերը շարժման մէջ Եփրատի ու Տիգրիսի վրայ, հին Հայոց նաւերուն նման շինուած էին ուռած տիկերու վրայ, վաշանի պէս բոլորաձև, որոնց ծայրերը կը հիւսէին ուռենիի ճիւղերով. Նաւերուն յատակն ու կողերը ներսէն կը ծածկէին կաշիներով ու մորթերով, որպէս զի ջուրը ներս չթափանցէ.

Այս բազմազան և բարգաւաճ ճարտարարուեստները՝ ծնունդ տուին ընդարձակ առևտուրի մը: Ցամաքի վրայ, ասորեստանեան կարաւանները սերտ յարաբերութեան մէջ էին կեդրոնական Ասիոյ և Միջերկրականի հետ: Արարատէն կը բերէին պատուական փայտեր, մրգեղէններ, գինի, ձիեր և ազնիւ երկաթ, Հնդկաստանէն՝ հիւսուածքներ, փղոսկր, ա-

նուշահոտ խունկ և թանկագին քարեր, փիւնիկէէն՝ ծի-րանի. Եգիպտոսէն՝ ապակեղէնք. Արաբիայէն՝ խունկ և մարգարիտ։ Կարաւանի ճանապարհներուն վրայ շի-նուած էին թագաւորական կայարաններ՝ ասորեստա-նեան վաճառականներու ապահովութեան համար։

Ասորեստանեան քաղաքները, մէկ կողմէ հարստա-ցած ճարտարարուեստի և առևտուրի շահերով, միւս կողմէ յաղթութիւններուն կողոպուտներով յղփացած, պերճանքի և հաճոյքի քաղաքներ եղան։ Ասուրի մարդիկները, շատ անգամ մոռնալով թէ իրենք աշ-խարհակալ ժողովուրդ են, իրենց յաղթանակներէն վերջ՝ կը թմրէին հանդէսներու և հեշտութեան մէջ։ Ատէպ պատահեցաւ որ Նինուէի և Բաբելոնի թագա-ւորներն իրենց կայսրութիւնը կորսնցուցին այդ մեղ-կութեան երեսէն։

ԵՐԿՐԱԳՈՐ-ԾՈՒԹԻՒՆԸ Բաղդէաստանի սիգաւէտ դաշտավայ-րերը, թէպէտ շատ արգաւանդ, են-թակայ էին երկու մեծ գետերուն կոր-ծանիչ հեղեղներուն։ Ասկէ զատ, առանց ոռոգման արուեստին, Միջագետքի դաշտավայրերն ալ, Նեղոսի Դելդային պէս, անջրդի անապատ կը դառնային, ինչպէս որ դարձեր էր թաթար և թուրք տիրապե-տութեանց օրով։ Բաղդէա—Ասորեստանցիք, հարստու-թեան «անսպառ աղբիւր» ստեղծելու համար, շատ հինէն երկրագործութիւնը գիտութեան գործ մ'ըրին։ Բոլոր թագաւորներն ու «պատէսիները», իրենց հետ ունենալով երկրի ազգաբնակութիւնը, ամբողջ երկիրը ծածկեցին թումբերով, զսպելու համար Տիգրիսի ողո-ղումները, և ջրանցքներու ու ջրամբարներու խիտ ցանցով մը, ոռոգելու համար, եթէ գետերուն տարե-

կան յորդումը տեղի չունենար, այդ ընդարձակ դաշ-տավայրերը։ Անոնց մեծագոյն պարծանքը կը կայա-նար երկրագործութեան խաղաղ զարգացման մէջ։ Համմուրապի, «արքայական ջրանցքին» փորողը, այսպէս կը պարծենայ արձանագրութեան մը մէջ։ «Ես, կ'ըսէ նա, գետին փոքր ճիւղերուն ջրերը անա-պատին մէջ բերի, և ես զանոնք թափել տուի ցամ-քած փոսերու մէջ. այսպէս մշտնջենաւոր ջրեր տուի ես Սումիրի և Ագատէի ժողովուրդներուն... ես անա-պատ դաշտերն ոռոգուած դաշտերու վերածեցի. ես անոնց պարգևեցի պտղաբերութիւն, առատութիւն, ես զանոնք երջանկութեան բնակարան մ'ըրի»։ Շնոր-հիւ այդ խաղաղութեան արուեստներուն, Միջագետ-քը, դեռ եօթը տարի առաջ գրեթէ անապատ, կը սնուցանէր միլիոնաւոր մարդիկ։

ՔԱՂԴԷԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ Բաղդէա – Ասորեստանցւոց ազ-գային արուեստն էր կաւագործու-թիւնը։

Բաղդէաստանի մէջ քար չկար, հետևաբար Բաղ-դէացիք, որոնց հետևեցան նաև Ասորեստանցիք, իրենց շէնքերը շինեցին աղիւսներով։ Երեք տեսակ աղիւս կար. հում աղիւս, (արևով չորցած), բրծուն աղիւս, և կիտուածանկար։ Հում աղիւսով կը շարէին պատերը, իսկ թրծուն և կիտուածանկար աղիւսով կը ծածկէին շէնքերու երեսները։ Բաղդէա—Ասորեստանցւոց բոլոր յուշարձաններն աղիւսներով շինուած են, և ասոր հա-մար է որ անոնց ճարտարապետութիւնը, չունենալով սիւնաշար, ծանր էր, միապաղաղ և անճաշակ։ Այդ ոճով շինուած են քաղաքներու բոլոր շէնքերը, պալատ-ները և տաճարները։ Ասորեստանի բոլոր թագաւորները

մեծ շինուածասէրներ եղան։ Անոնց էական գործերէն մէկն ալ էր քաղաքներ շինել։ Այսպէս՝ Նինուէ Սենեքերիմի ձեռակերտն է, Բաբելոն Նաբուգոդոնոսորին, Նեմրուդ (Կալախ) Սաղմանասար Ա․ Դուր–Սարուկին (Խորսապատ), Սարգոնի քաղաք–պալատն է։ Քաղաքը, որուն տեղն որոշելու համար ասորեստանեան թագաւորներն «օրեր ու գիշերներ կ՚անցնէին խոկալով», կը գտնուէր միշտ բարձր դիրքի մը վրայ, ջրի հոսանքի քով, բլրան մը կողին։ Քաղաքը պաշտպանուած էր մեծ պարսպով մը, շինուած թրծուն աղիւսներով, կպրով զանգուած։ Ան չափազանց ամուր էր, վասն զի 25 մեդր հաստութիւն ունէր։ Պարիսպը կամ պատուարը՝ պաշտպանուած էր փոսով մը, որով քաղաքն անառիկ էր։ Այս քաղաքներն ու պարիսպները կառուցուած էին պատերազմական գերիներու ձեռքով։

ՊԱԼԱՏՆԵՐԸ Ասորեստանի իւրաքանչիւր թագաւորը՝ գահ բարձրանալուն պէս՝ կը շինէր իրեն յատուկ պալատ մը, որ փոքր քաղաք մ՚էր մեծ քաղաքին մէջ։ Ուղղանկիւնի պալատն անառիկ բերդ մ՚էր, կառուցուած աղիւսակերտ բարձրաւանդակի մը վրայ, և զարդարուած աշտարակազարդ բարձր պարիսպներով և հաստ պատերու մէջ բացուած հոյակապ դռներով։ Պալատը միայարկանի էր, ունենալով բազմաթիւ գաւիթներ, շրջապատուած դահլիճներով որոնք պատուհաններ չունէին. լոյսը կ՚իջնէր դռներէն և տանիքներու վրայ շինուած բացուածքներէն։ Պալատը հաղորդակցութեան մէջ էր թագաւորական քաղաքին հետ։ Եթէ քաղաքը չկարենար տոկալ պաշարման մը, պալատը կը կղզիա-

ցուէր, և թագաւորն անոր հաստ պարիսպներուն ետև ամրացած, կը սպասէր իր բանակին վերջին օգնութեան։ Պալատին առաջին մասը դարպասն էր, Սերայ, ուր կային մեծ պերճանքով զարդարուած դահլիճներ, որոնցմէ մին գահասրահն էր։ Հոս է որ տեղի

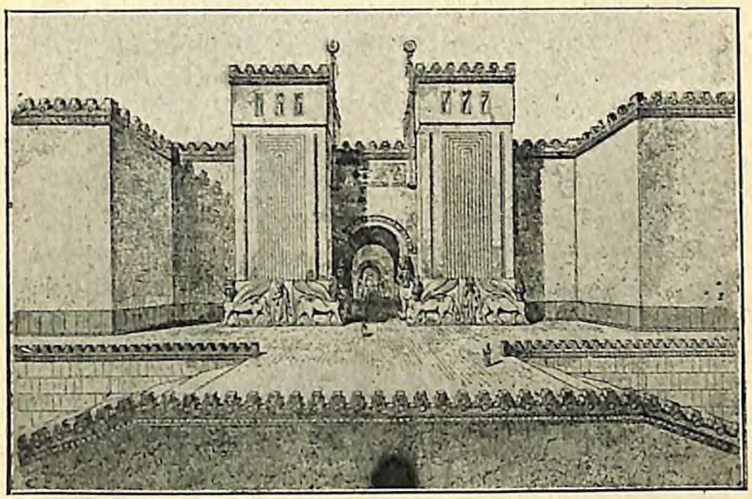

Խորսապատի պալատին մայր դուռը։
Առջևի կողմը, կրկնակի սանդուղն և ստորագաւթակը՝ կեռիքներով շինուած բազրիքով մը։ Դուռը զարդարուած է մարդակերպ թևաւոր ցուլերով, բարձր չորսէն հինգ մեդր։

կ՚ունենային հանդիսական ընդունելութիւնները։ Դարպասին հարաւակողմը կը գտնուէր Կանանոցը, Հարէմը, պալատէն բոլորովին կղզիացած։ Ան կը պարունակէր թագաւորին առանձնական դահլիճները. ասոնց մէջն էր որ ան կու գար տեսնելու իր կիներն ու տղաքները, որոնք գերիներու խիստ հսկողութեան

տակ՝ անհամար սպասուհիներու կամ ստրուկներու հետ կ'ապրէին։ Պալատին երրորդ մասը, Խանը, յատկացուած էր թիկնապահ գունդին, հեծելազօրին, հետեւակազօրին, գիտնականաց, քուրմերուն, մոգերուն և անհամար ծառաներուն։ Հոս կը գտնուէին խոհանոցները, ախոռները, կառանոցները, շտեմարանները, զինարանն և գանձատունը։ Ասորեստանեան պալատը, որ 208 դահլիճներ կը բովանդակէր, իր ձեւով և ներքին բաժանումներով՝ շատ կը նմանէր Թուրքիոյ սուլթանաց պալատներուն։

Թագաւորական պալատին զարդը շատ ճոխ էր։ Զարդարուն պատերը ծածկուած էին չինիներով, ապակիով, ալապաստրէ տախտակներու մէջ դրոշմուած խորաքանդակներով և ուրիշ փայլուն և յղկուած նիւթով։ Սիւներու կեդրոններուն վրայ կը փայլէին ոսկի և արծաթ. ասոնցմէ կախուած էին մետաքսեայ և ոսկի թելերով հիւսուած կարմիր և վարդագոյն վարագոյրներ։ Դռները, կիտուածանկար աղիւսներով զարդարուած, իրենց բացուածքներուն վրայ կը կրէին բարի ոգիներու և թեւաւոր ցուլերու կրկին շարքեր։ Յատակները ծածկուած էին թանկագին մարմարէ շերտերով։

ՏԱՃԱՐՆԵՐԸ Բաղդէական տաճարը եօթնայարկեան քառանկիւնի աշտարակ մ'էր. ստորին յարկը լայն քառանկիւնի ձեւով էր. անոր վրայ կը բարձրանար երկրորդը, աւելի փոքր քառակուսի մը. անոր վրայ՝ երրորդ քառակուսին և ինչուան եօթը կարգ։ Մէկ յարկէն միւսը կը տանէին երկու կողմերէն քարէ սանդուղներ։ Վերջին տամալին վրայ կանգնուած էր գլխաւոր դից սրբարանը,

ծածկուած ոսկեզօծ գմբէթով մը։ Թագաւորներէն և քուրմերէն զատ, ոչ ոք իրաւունք ունէր մտնելու այդ սրբավայրը։ Ամէն մէկ յարկ՝ նուիրուած էր եօթը

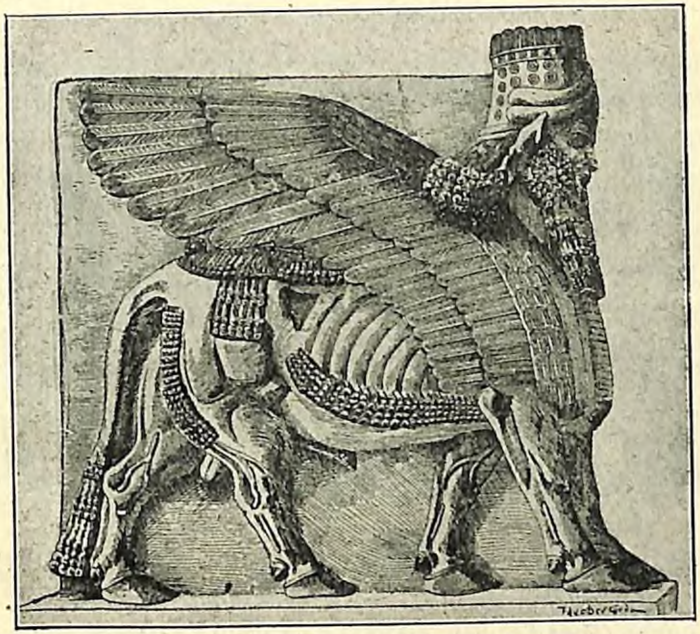

Խորսապատի պալատէն բերուած թեւաւոր ցուլը։

Այս ցուլը, որ հիմա Լուվրի թանգարանին մէջն է, կ'ամբողջացնէ վերի գրան մասը։ Խոյրը զարդարուած է եղջիւրներու կրկնակի զոյգով մը, որ զօրութեան խորհրդանիշն է։

մոլորակներէն մէկուն և անոր գոյնով նկարուած՝ հետեւեալ կարգով. սպիտակ, սեւ, ծիրանի, կապոյտ, կարմիր, արծաթ և ոսկի։ Աղիւսէ միաձոյլ զանգուածը կը պարունակէր միայն քանի մը սրբարաններ, ուր դրուած էին զոհաբերութեան բոլոր առար-

կանները: Ասորեստանեան քաղաքաց տաճարներուն բարձրութիւնը 42 մեդր էր: Դուր-Սարուկինի տաճարն եօթնայարկեան էր. իւրաքանչիւր յարկը առանձին գոյնով մը ներկուած: Աշտարակ-տաճարն էր միանգամայն և աստեղաբաշխութեան դիտարանը:

ԱՐՁԱՆՆԵՐՆ ԵՒ ԽՈՐԱՔԱՆԴԱԿՆԵՐԸ

Ասորեստանի մէջ քանդակագործութիւնը հասած էր կատարելութեան աստիճանին: Ասոր պատճառն այն էր, որ ասորեստանցի քանդակագործներն իրենց լեռներու մէջ ունէին կակուղ, դիւրատաշ և կիսաթափանց քար մը, կրային ալապաստրը, որուն կրնային տալ ուզած ձեւը: Արձանները կրկին տեսակ էին. հսկայական արձանները, ոգիները ներկայացնող արձանները:

Հսկայական արձանները, ամբողջապէս կտրուած միակտուր քարէ, կը զարդարէին դռներն ու սրահակները: Ասոնք կը ներկայացնէին մարդակերպ թեւաւոր ցուլեր և թագաւորներ: Պահապան բարի ոգիներ ներկայացնող արձանները, թեթեւ քանդակներ էին, վեհ ու հանդարտ դիրքով, արծուի գլխով ու թեւերով, որոնք թագաւորաց անդրիներուն հետ շարուած էին պալատի պատերուն տակ:

Կրային ալապաստրէ կը շինէին նաեւ գունաւոր խորաքանդակներ, որոնք կը զարդարէին պալատներուն պատերը: Քանդակագործները կատարեալ իրականութեամբ և արտաքոյ կարգի ճշտութեամբ կը ներկայացնէին դժոխքն իր բոլոր սարսափներով, կրօնական արարողութիւններ, թագաւորաց կեանքի տեսարաններ, պատերազմի դրուագներ, արքայական որսորդութեան տեսարաններ, աստուածներ և զոհ բե-

րող թագաւորներ, քուրմեր: Թագաւորներն ու իրենց նախարարները պատկերացնող խորաքանդակները՝ վերջին աստիճանի ճշդութեամբ և մանրամասնութեամբ ներկայացուցած են. անոնց մօրուքն ու հիւսկէն մա-

Ցիռի կամ իշավայրի որս։

Ասորեստանցի քանդակագործներն իրենց խորաքանդակները կը դրօշէին ալապաստրէ կամ կակուղ կրաքարէ մեծ տախտակներու վրայ, վասն զի Քաղդէաստանի մէջ չկար ո՛չ քարեր և ո՛չ ալ մետաղներ: Խորսապատի մէջ գտնուած է Սարգոնի պալատին որմերուն վրայ երկու քիլոմեդրէ աւելի խորաքանդակներ: Ինչպէս կը տեսնուի, կենդանիները ներկայացուած են հազուագիւտ տաղանդով. ցիռերը հետապնդող մոլոսեան շուները պատկերացուած են այնպիսի կենդանի իրականութեամբ՝ որ դժուար է գտնել ուրիշ քանդակագործ մը՝ որ կարենայ անոնց հաւասար գործ մը կերտել կամ զանոնք գերազանցել:

զերը, տառատոկին և խոյրին զարդարանքը, պատմուճանին վարի ծոպերը. անոնց դէմքն այնքան իրական ու կենդանի է, որ կարծես կենդանագրի մը կը նմանի:

Ասորեստանցիք գերազանց հանդիսացան կենդանիներ ներկայացնելու արուեստին մէջ։ Քանի մը գլուխ գործոց խորաքանդակներ, ուր պատկերացուած են շուներ, վիրաւոր առիւծներ, ձիեր, ցուլեր և իշավայրիներ, հիացում կ'ազդեն իրենց չափակցութեանց ճշդութեամբ, շարժումներու իրականութեամբ և ընդերներու կենդանութեամբ։ Ասորեստանեան խորաքանդակները պատմութեան համար թանկագին վաւերագիրներ են, վասն զի պեղումներէն առաջ, Քաղդէա–Ասորեստանի պատմութիւնը վերջին ծայր առասպելական էր, իսկ հիմա ան, շնորհիւ այդ խորաքանդակներուն, ամենէն վաւերական պատմութիւնն է. մենք հիմա կատարեալ ծանօթութիւն ունինք անոնց տարազներուն, տիպարներուն և բարքերուն վրայ։

ԲԱԲԵԼՈՆ Ամենէն հրաշակերտ շէնքերն և փառաւոր յուշարձանները կեդրոնացած էին Բաբելոն մայրաքաղաքին մէջ։ Ան շինուած էր քառակուսի ձևով ընդարձակ դաշտի մը մէջ, Եփրատի ստորին հոսանքին վրայ, որ զայն հաղորդակցութեան մէջ կը դնէր Պարսից Ծոցին և Ասորիքի հետ։ Եփրատ գետը Բաբելոնի մէջէն կ'անցնէր. անով քաղքն երկու կը բաժնէր. բոլոր տները եռայարկ կամ քառայարկ էին ու ճակատնին գեղեցիկ զարդարուած։ Տները քովէ քով իրարու կպած չէին. ամէն տուն ամարանոցի՝ ունէր արձակ բակ և պարտէզ։

Համմուրապի դրաւ անոր բարգաւաճանքին հիմը, և Նաբուգոդոնոսոր «իր աչքերուն բիբերուն չափ սիրած» Բաբելոնը զարդարելով ու ճոխացնելով՝ ըրաւ աշխարհի մեծագոյն ոստանը «Ասիոյ թագուհին»։ Անոր շրջապատն էր ութսուն և վեց հազար չորս հարիւր մեդր։ Ծուրջը բոլոր հրաշալի պարսպով մը պատած էր, որու վրայէն կառքեր կրնային անցնիլ. պարսպին երկայնութիւնը կը հասնէր 12 մղոնի, բարձրութիւնը 95 մեդր, իսկ լայնութիւնը 25 մեդր։ Թրծուն աղիւսով շինուած էր՝ որ չորցած ատենը քարէն պինդ կ'ըլլար. աղիւսներն ալ իրարու հետ կպրով կպցուած էին. չորս կողմերէն կը բարձրանային 150 քառակուսի բարձրաբերձ աշտարակներ, և հարիւր դուռ ունէր չորս կողմը. ամէն մէկ կողմը քսան և հինգական դուռ՝ ամէնն ալ թափծու պղնձէ։ Այս ահագին շրջապատը՝ շէնքերէ զատ կը բովանդակէր մշակութեան ընդարձակ պարտէզներ, դաշտեր, որոնք հաց կը մատակարարէին բնակիչներուն, երբ քաղաքը երկարատև պաշարման մ'ենթարկուէր։ Եփրատին վրայ ձգուած կամուրջն ալ քաղաքին հոյակապ շէնքերէն մէկն էր. երկայնութիւնը 180 մեդր էր, լայնութիւնը 30 ոտնաչափ՝ մեծամեծ կոփածոյ քարերով շինուած։ Կամրջին երկու ծայրը՝ երկու հոյակապ պալատ կար որ գետին տակէն Լոնդրայի Թայմիզ գետին փապուղիին պէս՝ մէկէն միւսին անցնելու համար ստորուղի ունէին. արքայական պալատը կը բռնէր մէկ ու կէս մղոն տարածութիւն և շրջապատուած էր երբեակ պարիսպներով և աշտարակներով։ Պալատին քով կը բարձրանային հռչակաւոր և հրաշագեղ «Կախաղանաւոր պարտէզները», աշխարհիս հրաշալիքներէն մէկը։ Այս պարտէզները շինուած էին պատշգամ պատշգամի վրայ, և 150 ոտք բարձրութիւն ունէին, որով բոլոր պարտէզները կարծես կախուած էին օդին մէջ։ Անոնց մէջ տնկուած էին ոչ միայն ամէն տեսակ ծաղիկ ու տունկ, հապա նաև բարձր ու խորարմատ ծառեր։ Մէջտեղը ջրհան

մը կար որ գետին ջրովը բոլոր պարտէզը կ'ոռոգէր։ Քաղաքը զարդարուած էր Նաբուգոդոնոսորէն կառուցուած ութը շքեղ տաճարներով. անոնց մէջէն ամենէն փառաւորն էր Բէլի քառանկիւնի եօթնյարկեան տաճարը, որուն աշտարակին բարձրութիւնը 600 ոտ-

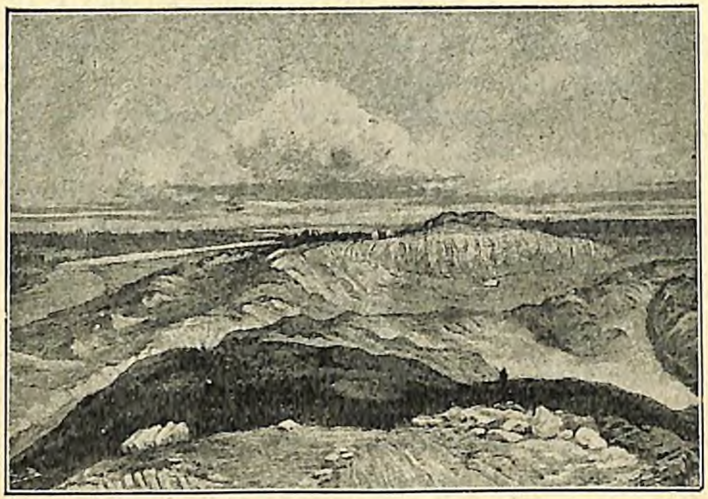

Բաբելոնի աւերակներ։

Ձախակողմը՝ Եփրատը։ Բաբելոնի շէնքերը քարի չգոյութեան պատճառաւ՝ շինուած էին թրծուն աղիւսէ, շատ անգամ լոկ արևով չորցած։ Անձրևին ազդեցութեան տակ, այդ աղիւսները թրմուած են, Այսօր դաշտագետնի մէջ՝ աւերակներու մէջտեղը միայն կաւէ բլուրներ կան, միակ աւերակներ թագաւորական հոյակապ պալատին,

նաչափ էր։ Հոն կար, կ'ըսէ Հերոդոտոս, նստած աստուծոյն ձոյլ ոսկի արձան մը։ Իր բարձրութիւնը կը հասնէր գրեթէ տասն և երեք մեթրի։ Աթոռն և իր աստիճանները նոյնպէս ոսկիէ էին։ Ըստ քաղդէական աւանդութեան, այդ արձանը կը կշռէր 800

տաղանդ, ինչ որ մեր դրամով կ'ընէ 44,480,000 ֆրանգ։ Այդ աշտարակ—տաճարը, վերանորոգուած Նաբուգոդոնոսորէն, կը համարուի Բաբելոնի աշտարակը, ուր ծնունդ առաւ լեզուներու խառնակումը։ Բաբելոնի հարստութիւնն առակ դարձած էր, և այս զարմանալի չէր, քանի որ ան գտնուելով Եգիպտոսի, Հայաստանի և Պարսկաստանի առևտրական մեծ ճանապարհներու կիզքին, հին աշխարհի բոլոր վաճառքներն իր պարիսպներու քովէն կ'անցնէին։ Սակայն Բաբելոն չեղաւ միայն հին աշխարհի շուայտութեան և փարթամութեան կեդրոնը, այլ նաև հին դարերուն լուսաւորութեան և գիտութեան կեդրոնը։ Անոր իմացական մշակոյթը, լեզուն և արուեստները, տարածուած Արաբիոյ ամենաղքատ թափառական ցեղերէն մինչև Կովկասի բարձունքը, այն համաշխարհի դիրքն ունէր աշխարհի մէջ, ինչ որ ունէր Լուդովիկոս ԺԴ.ի Գաղղիոյ գիտութիւնն և լեզուն Եւրոպիոյ համար։

ՔԱՂԴԷԱՑԻՈՑ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

Բաբելոն, կեդրոն քաղդէական աշխարհի, եղաւ անոր գիտութեանց մայրաքաղաքը։ Աշտարակին ծայրը հաստատուած դիտանոցէն զննելով երկնակամարը, Բաբելոնի քուրմերը գտան աստղաբաշխութեան և հաշուի գիտութիւնը, որ անցաւ Եգիպտոս, Պարսկաստան, Յունաստան և Հռովմ։ Բաբելոնի աստղաբաշխները ճանչցան արեգակի տարեկան ճանապարհը, լուսնի և արևու խաւարումներն և որոշեցին մոլորակներն աստղերէն։ Անոնք տարին բաժնեցին 12 ամսուան, ամիսը՝ 4 շաբաթուան, շաբաթն 7 օրուան՝ ի պատիւ եօթը մոլորակներու. Նոյնպէս ցե-

րեկի և գիշերի 12ական ժամի բաժանումը, և ժամը վայրկեանի և մանրկրորդի ստորաբաժանումները։ Անոնք կազմեցին օրացոյցներ ամէն օրուան համար և հնարեցին ջուրի և արևու ժամացոյցները։

Իբրև քաջ երկրաչափներ, անոնք հնարեցին չափերն ու կշիռները. երկայնութիւնը բաժնեցին թիզերու, կանգնաչափերու (էնտազէ), ձողաչափերու, ասպարէզներու (ստադիոն)։ Կշիռները բաժնեցին սիկղերու, մնասներու, քանքարներու կամ տաղանդներու։

Գիտական բժշկութիւնը, որուն օժանդակ մասն էր մոգական կախարդութիւնը, Բաբելոնի մէջ հասած էր բարձր զարգացման. ան մեծ համբաւ կը վայելէր հին աշխարհին մէջ, և զոր որդեգրեց միջնադարեան Եւրոպան։

Քաղդէա–ասորեստանեան գրականութեան առատ մնացորդները սեպագիրներով դրոշմուած են կաւէ թըրծուն աղիւսներու վրայ որոնք կը կազմէին գրքեր։ Այդ գրքերը, հաւաքուած տաճարներու և պալատներու մէջ, կը ձևացնէին գրադարաններ։ Ամէն քաղաք իր գրադարանն ունէր։ Բաբելոնի աւերակներուն մէջ գտնուած գրադարան մը, հիմնուած Քրիստոսէ 2700 տարի առաջ, իր մէջ ունէր երեսուն հազարէ աւելի աղիւսներ, բոլորն ալ բևեռագիր արձանագրութեամբ լեցուն և կանոնաւորապէս շարուած։ Սակայն ամենէն մեծն է Ասուր–Բանի–Պալի գրադարանը, գըտնուած Նինուէի աւերակներուն մէջ։ Նինուէի արքաներն իրենց պարծանք կը համարէին գրականութեան պաշտպան հանդիսանալ։ Ասուր–Բանի–Պալի բանաձև մ'այսպէս դրոշմուած է աղիւսէ տախտակի մը վրայ։ «Ասուր–Բանի–Պալ, Ասորեստանի թագաւոր, որուն

աստուածներն ականջներ տուեր են լսելու համար, և բաց աչքեր՝ տեսնելու համար թագաւորութեանս մատենագիրներուն պատմուածքները, զոր իմ նախորդ թագաւորները գործածեր են։ Արտայայտելու համար յարգանքս առ Նաբու, իմացականութեան աստուծուն, հաւաքեցի այդ տախտակները, գրել տուի զանոնք, իմ անունով կնքեցի և դրի պալատիս մէջ»։

ՍԵՊԱԳԻՐՆԵՐԸ Եփրատի և Տիգրիսի հովիտն եղաւ նաև գրի օրրանը։ Շօշի մէջ գտնուած կաւեղէն ու քարեղէն խորաքանդակները կը հաստատեն՝ թէ առաջին անգամ Քաղդէացիք, այսինքն է՝ Սումեր–Ագատացիք հնարած են պատկե-

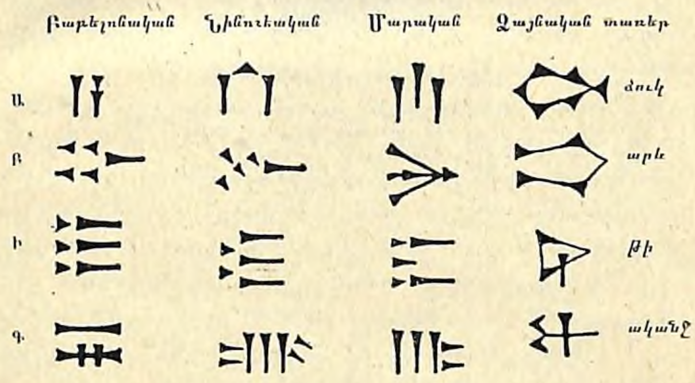

րագրութիւնն ու մեհենագիրները, որոնք յետոյ օրինակ ծառայեցին եգիպտական պատկերագրութեան և մեհենագրերուն։ Յաղթական Ասորեստանցիք այս նշանագրերը յարմարցնելով իրենց լեզուին՝ հնարեցին

սեպագիր։ Անոնք մետաղէ գործիքներով կը փորագրէին այս նշանագիրները։ Անոնք կը նմանէին ցրուած բեւեռներու, և ասոր համար կը կոչուին նաև բեւեռագիրներ։

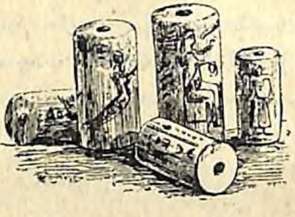

Ասորեստանեան գլանակներ

Ասորեստանցիք այս գլանակները կը գործածէին իբր կնիքներ՝ կնքելու համար իրենց դաշնագրերն և առուտուրի գործերը։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԵԳԻՊՏՈՍԸ - ՆԵՂՈՍԸ - ԵԳԻՊՏԱՑԻՆԵՐԸ - ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԵԳԻՊՏՈՍԸ ԵՒ ՆԵՂՈՍԸ

Եգիպտոսը, զետեղուած Ափրիկէի հիւսիս–արևելեան ծայրը, հիւսիսէն սահմանակից է Միջերկրական ծովուն, արևմուտքէն՝ Լիբիական անապատին, հարաւէն՝ Եթովպիոյ, արևելքէն՝ Արաբիոյ ծոցին և Սուէզի պարանոցին (հիմա ջրանցք), որուն միջոցաւ՝ իբրև կամուրջով մը՝ կը կապուի Ասիոյ հետ։ Եգիպտոսի լեռները, քիչ բարձր, բայց ապառաժուտ, երկու լեռնաշղթաներ են. արևելեան կողմն Արաբական լեռնաշղթան, արևմտեան կողմը Լիբիական լեռնաշղթան, որոնք Նեղոսի երկայն ու նեղ հովտին պատերը կը կազմեն։ Նեղոսը, Սահարայէն իջնելով, վեց ջրվէժներ անցնելէ յետոյ, կը մտնէ այդ պատերուն մէջ, որոնք հարաւային կողմն այնչափ մօտ են իրարու՝ որ յաճախ գետը գիրենք ստորոտէն կը թրջէ։

Մեզմէ տասնեակ հազար տարիներ առաջ, Նեղոսը կը թափուէր Միջերկրականէն ձևացած ծովածոցի մը մէջ, որ մտած էր երկրի ներսը։ Բայց Նեղոսն անդադար իր սիկերով լեցուցեր է այդ ծոցը, ցամաքի վերածելով։ Այդ ցամաքին կամ դաշտա-

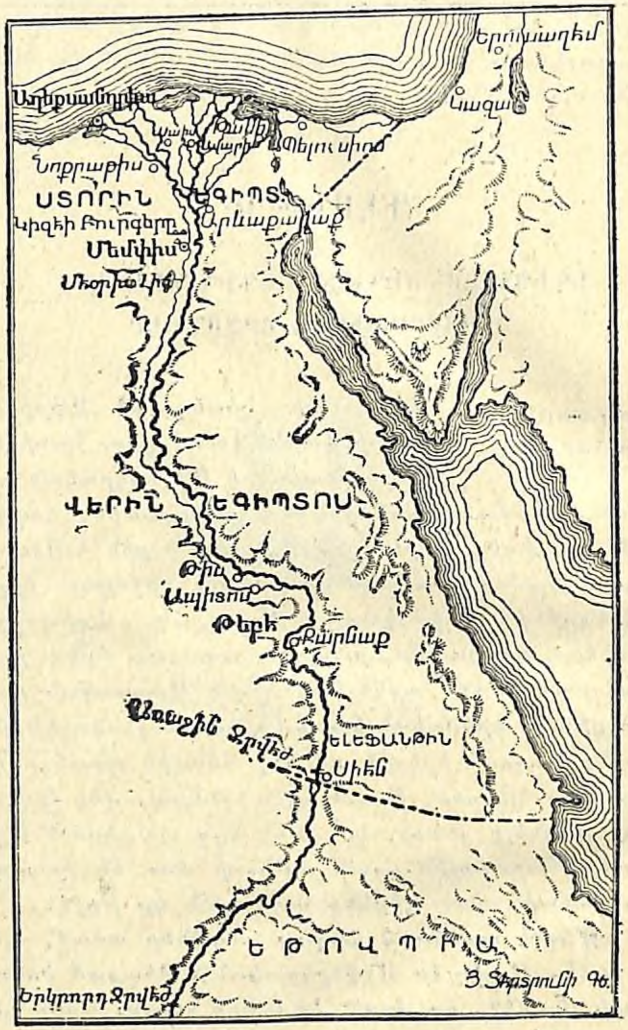

Եգիպտոսի Քարտէսը։

գետնին մէջ, գետին ու ծովափին թևերը ձևով շատ կը նմանին յունական այբուբենի չորրորդ տառին, ուսկից ծագած է Դելտա անունը, զոր նախնիքը տուած են այդ գաւառին։ Եգիպտոս երկու մասի կը բաժնուի. Վերին Եգիպտոսը, կամ «Հարաւի երկիր», երկայն և նեղ հովիտը, որ Մեմփիսէն կ՚երթայ մինչև ի Սիենա. Ստորին Եգիպտոսը, կամ «Հիւսիսի երկիր», այն է Դելտայի հովիտը, որ 23000 քիլոմեդր է, Մեմփիսի և ծովուն միջև։

ՆԵՂՈՍԻ ՈՂՈՂՈՒՄԸ

Եգիպտոս ընդարձակ անապատ մ՚է, ուր քիչ անգամ անձրև կ՚իջնէ։ Բայց այդ անապատի մէջէն կ՚անցնի Նեղոս գետը, հոսելով հարաւէն դէպ ի հիւսիս և կեանք տալով իր հովտին։ Եթէ Նեղոսը դադրի հոսելէ, Վերին Եգիպտոսը Սահարայի մասը պիտի կազմէր, իսկ Ստորին Եգիպտոսը պիտի ըլլար աւազուտ դաշտագետին մը Միջերկրականի ափերուն վրայ։ Այդ պատճառով է որ պատմութեան հայրը Հերոդոտոս Եգիպտոսն իրաւամբ անուանած է «պարգև Նեղոսի»։ Նեղոսի ընթացքը 6500 քիլոմեդր երկայնութիւն ունի և նշանաւոր է իր տարեկան ողողումներով։

Յունիսին, Նեղոսը կը վերածուի իր լայնութեան կիսուն։ Ան կը վազէ բաց կապոյտ գունով՝ տղմէ ու սև կաւէ շինուած թումբերու մէջէն։ Այդ շրջանին բուսականութիւնն ամենուրեք չորցած է՝ հարաւէն փչող հրատապ հովէն։ Այդ ժամանակ գետին ջուրն աստիճանաբար կ՚աճի, իր գոյնը կը կորսնցնէ և կանաչորակ և վատառողջ ջուրեր կը թափէ։ Այդ կանաչ գունաւորումը յառաջ կու գայ Պահր–իլ–Ղազալի ճահիճներու մնացորդներէն։ Քանի մ՚օրէն կանաչ

Նեղոսը կ'աճի և անգամ մ'ալ գոյնը կը փոխէ։ Իր ջրերը տղմախառն են, պաղ ու առողջարար։ Գետը կարծես թէ արիւն կը թափէ. դա Կարմիր Նեղոսն է։ Յուլիս 15–ին գետը սանձահարող թումբերը կը խորտակուին. Ջուրերը կը տարածուին դաշտերու վրայ և հոն կը թողուն պարարտ սև տիղմ մը։ Օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներուն ջրին աճումը կը բարձրանայ 7էն 9 մետրի, ստանալով նեղ ու երկար լճի մը ձևը. հոս ու հոն ջրերէն դուրս կը տեսնուին քաղաքներ ու գիւղեր, բարձր շինուած ճանապարհներ որոնք քաղաքներն իրարու կը միացնեն։ Սեպտեմբերին կը սկսի ջուրը նուազիլ և նոյեմբերին կը մտնէ իր սովորական հունին մէջ, տժգոյն գոյն մը ստանալով. դա Տժգոյն Նեղոսն է։ Արաբ աշխարհակալը, Ամրու, Նեղոսի և Եգիպտոսի կեանքին այս զանազան երեւոյթներն այսպէս համառօտած է. «Եգիպտոսը փոխն ի փոխ փոշւոյ դաշտ մ'է, անոյշ ջրի ծով մը, ծաղկանոց մը»։

Նախնիք կ'անգիտանային Նեղոսի ակունքները, և ասոր համար անոր գերբնական ծագում մը կը վերագրէին։ Ըստ իրենց, պատմական գետը ծնունդ կ'առնէր Սիենայի և Եղեփանտինէի միջև զետեղուած անքննելի անդունդներէն և դուրս կ'ելլէր այն լեռներէն որոնք յետոյ կոչուեցան Լուսնոյ լեռները։ Այսօր գիտենք, շնորհիւ անգղիացի ճանապարհորդներու, որ Նեղոս դուրս կ'ելլէ հասարակածային ահագին լճերէն, որ են Վիկտորիան և Ալպերդ–Նիանզան որոնց առուն է ինքը։ Նեղոսը, որ կը յորդէր առանց կաթիլ մ'անձրև երկրի վրայ իջած ըլլալու, զարմանք ազդած էր Եգիպտացւոց։ Անոնք կը համարէին թէ անոր ողողումը յառաջ կու գար իր փեսան ողբացող

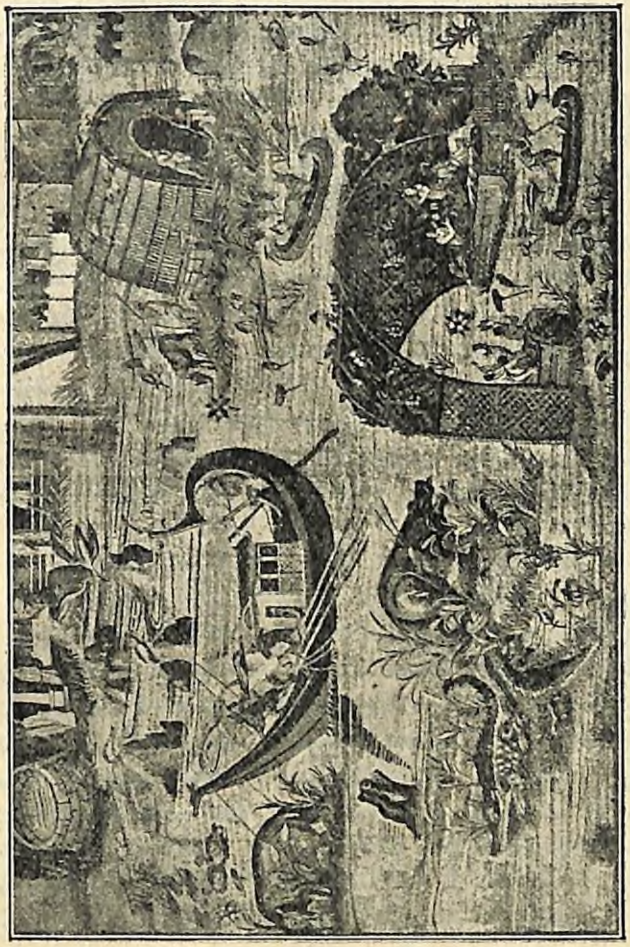

Ողողումը Նեղոսի. — Միւսիոն Բ դարուն յետ Քրիստոսի, գտնուած ի Պալեստրինա։

խիստ արցունքներէն։ Այսօր ստուգապէս հաստատուած է, թէ Նեղոսի ողողումներուն պատճառն է անոր հոսանքին վերնամասին մէջ պարբերաբար տեղացող յորդ անձրևները, կազմելով իր հզօր օժանդակները, ձախակողմը՝ անվերջանալի ճահիճներով Պահր–Իւլ–Ղազալը. աջակողմը՝ Սոպաթը։ Կապոյտ Նեղոսը, Աթպարան, իջնելով Եթովպիոյ հրաբխային միաձոյլ լեռներէն։ Զոր եղանակին Նեղոսը յորդելով՝ կը խլէ կը տանի և իր ջրերուն մէջ կը տարրալուծէ այն բոյսերը՝ որոնցմով ծածկուած է իր ակունքներուն մօտերը գտնուող ճախճախուտներուն մակերեսը. ասով է որ կը մեկնուի Նեղոսի կանանչ գունաւորումը։ Իսկ կարմիր գունաւորման պատճառն այն է, որ գետը կ'անցնի կարմրորակ հողերէ կամ զանոնք ծածկող կարմիր բոյսերէ։ Վերջապէս կապուտակ երկնագոյնն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ իր ջրերուն սովորական գոյնը։

Ոռոգուած Նեղոսը կեանք և ուրախութիւն կը տարածէ բովանդակ Եգիպտոսի վրայ. բնութեան իսկական տօն մ'է։ Ամենէն աւելի հին Եգիպտացիք կը զգային թէ «Եգիպտոսը Նեղոսին պարգևն» էր, և զարմանք չէ որ անոնք իրենց գետն աստուածացուցին, հռչակելով բարձր գովեստներով. «Ողջո՜յն ո՜վ Նեղոս, այսպէս հին օրհներգ մը, ո՜վ դու որ այս երկրի վրայ կը յայտնուիս, և կու գաս խաղաղութեամբ Եգիպտոսին կեանք տալու համար. դու ամէն տեղ երկրիս ջուր կը խմցնես... դու կը հրճուեցնես քու զաւակներուն սերունդները... դու կը պատրաստես աստուածներուն զոհերը, դու արցունքը կը սրբես ամենուն աչքերէն և կը շռայլես քու բարիքներուդ առատութիւնը»։

ԿԼԻՄԱՆ Եգիպտոս 550,000 քառակուսի քիլոմեդր տարածութիւն ունի, աւելի մեծ քան պատմական Հայաստանը, բայց մեծագոյն մասը ընդարձակ ու աւազուտ անապատներ են։ Բուն Եգիպտոսը Նեղոսի հովիտն ու Դելտան է, որոնց մակերևոյթը հազիւ թէ հասնի 30,000 քառակուսի քիլոմեդրի։ Այս փոքր երկրին վրայ – քիչ մը մեծ քան մեր Այրարատեան նահանգը – հին ատեն, ինչպէս այսօր, կը բնակէր ութ միլիոնի չափ ազգաբնակութիւն մը։ Այդ խիտ ազգաբնակութիւնը կրնար ապրիլ շնորհիւ այն պարարտ տղմին՝ զոր Նեղոսի ողողումն ամէն տարի կը թողուր մշակելի հողերուն վրայ։ Ժողովուրդը հացահատիկներ կը ցանէ այդ փխրուն հողի վրայ, առանց պէտք ունենալու արօրի ու բահի։ Սերմը կը ցանուի և կը կոխկռտուի կենդանիներէ, և Եգիպտոսի հրավառ արևուն զօրութեամբ արագօրէն կը ծլի ու կը բուսնի։ Այդ է որ Եգիպտոսն ըրաւ հին աշխարհի ցորենի շտեմարանը՝ սկսած Հրէից Նահապետներու ժամանակէն մինչև Հռովմէական կայսրութեան անկումը։ Հոն ուր որ Նեղոսին ջուրը չէր հասներ, հին Եգիպտացին ջրանցքներով և լճակներով ջուրը կը բաժնէր ամէն կողմ։ Ոռոգման եղանակն այնքան կատարեալ էր, որ հին Եգիպտոսն աւելի կ'արտադրէր քան արդի Եգիպտոսը։ Հոն կ'աճէր նաև որթատունկը, իսկ առատ բերքերն էին բակլայ, պտուղներ, բողկ, ընդեղէնք։ Ս. Գիրքը կը յիշատակէ թէ ինչպէս Հրեաները, Եգիպտոսէն մեկնելէն վերջ, անձկանօք կը յիշէին վարունգները, սեխերը, սոխերը և սխտորները։ Արմաւենիներն ամբողջական անտառներ կը կազմէին, և հոն կ'աճէին նաև ժանտաթզենին, նռնենին, թզենին ու ծիրանին։ Պակաս չէին

արօտներ, ուր կը սնանէին կենդանեաց հօտեր։ Նեղոսը կը սնուցանէր անհամար ջրասուն թռչուններ և ձուկեր։ Ան ունէր իր սեփական կենդանիները, կոկորդիլոսներ և ձիագետիներ, իր առանձնայատուկ բոյսերը, լոտոսը, որուն հատիկները կ'ուտէին, և պապիրոսը, որ կը ծառայէր իբր թուղթ՝ գրելու համար։ Կլիման, բարեխառնուած թեթև օդով և պայծառ արևով մը, տաք–բարեխառն, ազդեց նաև բնակիչներուն վրայ։ Երկրին բնութիւնը՝ բնակիչները հանճարեղ ըրաւ. բարեխառն կլիման զանոնք մեղկութենէ պահեց։

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

Հին Եգիպտացիք կ'ըսէին ու կը հաւատային թէ իրենք բնաշխարհիկ են, այսինքն երկրածին, մինչդեռ հին պատմագիրները կը համարէին թէ Եգիպտոսն Եթովպիոյ գաղութ մ'էր։ Իրականին մէջ անոնք կը պատկանին Առաջաւոր Ասիոյ սեամորթերուն և սեմականներուն։ Տեսնուեցաւ[1], թէ ինչպէս այդ թափառական ցեղերը, բաժնուած զանազան խումբերու, անցան Սուէզի պարանոցէն և թափանցեցին Նեղոսի հովտին մէջ։ Անոնք հպատակեցնելով և իրենց մէջ ձուլելով տեղացիները, հաւանաբար այսօրուան Պէրպէրները, կազմած են բուն եգիպտական ժողովուրդը, և հիմնե-

Եգիպտական Տիպար. — Յուշարձանի մը համաձայն.

1. Տես էջ 30.

լով զանազան փոքր պետութիւններ։ Եգիպտացիք, ինչպէս կ'երևի յուշարձաններէ և խորաքանդակներէ, ընդհանրապէս բարձրահասակ էին, չոր մարմնով, բարձր ու լեցունկեկ ուսերով, ջղոտ բազուկներով՝ նուրբ և երկայն ձեռքով. դէմքը ձուաձև, ճակատը քիչ մը ցած. մեծ աչքեր, թանձր շրթներ, կարճաքիթ, մարմնոյն գոյնը թուխ. դէմքը քաղցր և մելամաղձոտ։ Դեռ այսօր ալ այդ տիպարը կարելի է գտնել Ֆելահներուն կամ արդի եգիպտացի գիւղացիներուն մէջ։ Եգիպտացիք նկարագրով եղան միշտ կանոնաւոր, ծանրաբարոյ, աշխատասէր, յարատեւող և չափազանց համբերող ժողովուրդ մը։

փարաւոնական Եգիպտոսը

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

Ինչպէս որ Ասիոյ մէջ Եփրատ և Տիգրիսի հովտին դաշտերը կանուխէն մարդոց բնակութեան շէն և ծաղկած կեդրոններ դարձան, նոյնպէս, Քրիստոսէ 4000 տարի առաջ, շէն և բազմամարդ երկիր մ'էր Եգիպտոս, ծածկուած քաղաքներով և գիւղերով, որոնց թիւը, ըստ Հերոդոտոսի, կը հասնէր քսան հազարի։

Եփրատ–Տիգրիսի հովտէն եկած Սեմացիներն իրենց հետ բերելով քաղդէական քաղաքակրթութիւնը, շուտով ստեղծեցին ջրանցքներ՝ ամայի հողերը պտղաբեր ընելու համար, և կառուցին թումբեր, որպէս զի զսպեն Նեղոսի կործանիչ հեղեղները։

Այդ հեռաւոր շրջանին, քաղաքական կազմը կը նմանէր Քաղդէաստանի նախկին ժողովրդեան վարչաձևին։ Կազմուած էին իրարմէ անկախ պետութիւններ, կոչուած Նոմեր. ամէն մէկ պետութեան գլուխ

կեցած էր ժառանգական քուրմ մը կամ նոմարքոս մը, աւանդապահ քաղաքական, զինուորական և կրօնական իշխանութեանց։ Հին Եգիպտացիք, իրենց նախնիքներով գոռոզ, կը պնդէին թէ նախնաբար աստուածները կառավարած են իրենց երկիրը. անոնք մարդոց հաղորդած են գերբնական գիտութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը։ Օսիրիս մարդոց մէջէն վերցուց մարդկային միսն ուտելու սովորութիւնը. Իսիս անոնց ճանչցուց գարին և ցորենի գործածութիւնը. Թոթ աստուածն անոնց սորվեցուց գիտութիւնները, գեղարուեստներն ու երկրագործութիւնը։ Այդ՝ երկրի «ոսկեդարն» է եղեր։ Այս զրոյցին մէջ ստոյգն այն է, որ այդ «երջանիկ ժամանակներու» մէջ երկիրը քուրմերէ կառավարուած է և անոնց ազդեցութեան տակ քաղաքակրթուած։

Յետզհետէ նոմերը միացան և կազմեցին երկու մեծ պետութիւններ. Ստորին-Եգիպտոսը, ծովուն աւելի մօտ. Վերին-Եգիպտոսը, ծովէն աւելի հեռու։ Ի վերջոյ, երկու պետութիւնները ձուլուեցան և նոմարքոսներն Եգիպտոսի փարաւոնի ճորտերը դարձան։

Հին Եգիպտոսի քաղաքական պատմութիւնը կը բաժնուի հինգ շրջանի.

ա. Մեմփիսեան շրջան (հին կայսրութիւն)։ Մայրաքաղաք, Մեմփիս։ Այս շրջանը, ուր Եգիպտոսը բարձր քաղաքակրթութեան կը հասնի, կը վերջանայ 10րդ հարստութեան հետ իբր 2500 Ք. ա։

բ. Թեբէեան առաջին շրջան (միջին կայսրութիւն)։ Մայրաքաղաք, Թեբէ։ Այդ շրջանին, Եգիպտոսը կ'ասպատակուի Հիքսոսներէ. ան կը բովանդակէ 14 հարստութիւններ կամ թագաւորական տուներ և կը վերջանայ իբր 1703 Ք. ա։

գ. Թեբէեան երկրորդ շրջան (նոր կայսրութիւն)։ Մայրաքաղաք, Թեբէ։ Եգիպտոս կը հասնի իր երկրակալ զօրութեան գագաթնակէտին. ան կը բովանդակէ երեք հարստութիւններ և կը վերջանայ ԺԱ դարուն Ք. ա։

դ. Եթովպեան շրջան, որու միջոց գերագահութիւնը կը բանեցնեն քուրմ-թագաւորներ։

ե. Սայիսեան շրջան (Նոր կայսրութիւն)։ Մայրաքաղաք, Սայիս։ Այս շրջանի միջոց եգիպտական կայսրութիւնն իր աշխարհակալութիւնները կը դադրեցնէ. կը բոլորէ անկման շրջանը, և վերջնականապէս կը կորսնցնէ իր անկախութիւնն 30րդ հարստութեան հետ 525 Ք. ա։

ՄԵՄՓԻՍԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Եգիպտական միապետութեան հիմնադիրն եղաւ Մենէս (իբր 4800 Ք. ա.)։ Ան իր գաւազանին տակ միացուց Նեղոսի հովտին բոլոր նոմարքոսները, որոնք իրմէ ապստամբած էին։ Փարաւոն անոնց վրայ բանեցուց գերիշխանութիւն մը՝ նման անոր զոր Հայ թագաւորներն ունէին իրենց նախարարներուն վրայ։ Ան իրեն մայրաքաղաք ընտրեց Մեմփիս։

Այս շրջանին է, Դ. հարստութեան օրով (իբր 3000 Ք. ա.) որ թագաւորեցին Քէոպս, Քեֆրէն և Միկերին, նշանաւոր հանդիսացած իրենց հռչակաւոր մեծ բուրգերով։

Միկերինի բուրգն աւարտեց Նիտոկրիս իշխանուհին։ Եգիպտական աւանդութիւնները հռչակաւոր դարձուցած են այդ «Վարդայտն գեղանի»ին թագաւորութիւնը։ Ան գահի վրայ ելած էր իր եղբօրմէ վերջ, սպաննուած ապշոպի մը մէջ։ Ուզելով անոր

վրէժը լուծել, ան շինել տուաւ ստորերկրեայ խոշոր սրահ մը, որուն նաւակատեաց հրաւիրեց սպանողներն և հացկերոյթի միջոց ծածուկ ջրանցքէ մը հոն մտցնել տուաւ Նեղոսի ջրերը. յետոյ ան անձնասպան եղաւ։

Վաւերագիրները մեզի բան մը չեն ըսեր Մեմփիսական շրջանի վախճանին վրայ։ Յետ երկար լռութեան մը, նոր քաղաքակրթութիւն մը և նոր բարքեր երեւան կու գան, որուն կեդրոն է «Հարիւրադռնեան» Թեբէ։ Անշուշտ, յեղափոխութիւն մը տապալած պիտի ըլլայ Մեմփիսի գահը, հետեւանք բրգաշէն փարաւոններու գործադրած կեղեքումներուն (իբր 2500 Ք. ա.)։

ԹԵԲԷԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

Այդ շրջանի փարաւոնները, ամէնքն ալ գրեթէ կոչուած Ամենեմհատ և Ուսերտեսեն, իրենց իշխանութիւնը տարածեցին Սինա թերակղզւոյն վրայ, ուր կը գտնուէին պղնձի և պերոզակի հանքերը։ Անոնց նպատակն միայն այս հանքերը շահագործել չէր, այլ նաև զայն պատուար մ'ընել ասիական սահմանագլխին վրայ, որ որջ մը դարձեր էր թափառական ցեղերու, միշտ պատրաստ թափուելու Դելտայի հարուստ գաւառներուն վրայ։

Բայց ամենէն աւելի Եթովպիոյ կողմն է որ փարաւոնները տարին իրենց զէնքերը։ Հոն ապրող անհանդարտ ցեղերը յարատեւ արշաւանքի սպառնալիք մ'էին։ Ասկէ զատ, գետին ընթացքն ինքնին կը մղէր փարաւոններն ուղղուելու դէպ ի հարաւ՝ հոն աշխարհակալութիւն ընելու համար։ Անոնք իրենց տիրապետութեան տակ առին Նուպիան, Սիենայի ջրվէժներէն անդին, և բերդեր կառուցին Սուէզի և Նեղոսի վրայ։

Այդ շրջանին, Եգիպտոս հասաւ արուեստներու գագաթնակէտը։ Երկիրը ծածկուեցաւ Թումբերով, ջրանցքներով, քաղաքներով, գիւղերով, տաճարներով և պալատներով. ամբաւ հարստութիւն դիզուեցաւ և ժողովրդեան թիւն անհաւատալի համեմատութեամբ աճեցաւ։ Բայց ասոր փոխարէն, Թագաւորական իշխանութիւնը ԺԳ հարստութենէն ի վեր տկարացաւ։ Նեղոսի հովտին մէջ անիշխանութիւնը տիրաբար իշխեց, այնպէս որ փարաւոնական իշխանութիւնն ամփոփուեցաւ միայն Դելտայի մէջ։ Ամենուրեք ապստամբ իշխաններն իրենք զիրենք անկախ հռչակեցին։

ՀԻՒՔՍՈՍԱՑ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

Հիւքսոսները — այսպէս կոչուած Եգիպտացիներէն — ասիական զանազան ժողովուրդներու խառնուրդ մ'էին։ Այդ վրանաբնակ և զինուած հովիւները կ'ապրէին Ասորիքն Եգիպտոսէն բաժնող անապատներու մէջ, և ինչպէս Արաբիոյ Պէտեւինները, իրենց ոչխարներու և ուղտերու հօտերով անդադար տեղէ տեղ կը փոխադրուէին, կանգ առնելով հոն, ուր խոտ առատ կը բուսնէր։ Շատ կանուխէն նաւարկութեան և հեռաւոր շրջագայութեան վարժուած, կը սիրէին բախտախնդիր արշաւանքներ։ Եգիպտոսն իր հարստութեամբ և քաղաքակրթութեամբ անոնց տենչանքը կը գրգռէր, մանաւանդ որ փարաւոնական ուժերը ջլատուած ըլլալով, ան դիւրին որս մը եղած էր։ Փախչելով Ելամական բանակներու առջևէն[1], այդ Թափառական ցեղերը, յետ ընկճելու իրենց անցքին

1. Տես վեր էջ 32։

վրայ հանդիպող բոլոր ժողովուրդները, Սուէզի ճամբով Դելտայ խուժեցին: Նեղոսի հովտին խաղաղասէր ազգաբնակութիւնները, հազարաւոր տարիներու օգտաւէտ աշխատութեամբ զարգացած, հեռի աշխարհի տեսարանէն, ենթարկուեցան այդ աղքատ, ընչաքաղց, ցանկասէր և անգութ հովիւներու սարսափներուն: Իրենց պապերու ժառանգութիւնը կրակի ու արիւնի տրուեցաւ. իրենց քաղաքներն այրուեցան, իրենց տաճարները կործանեցան, թագաւորներու շիրիմները բռնաբարուեցան և անոնց մէջ դիզուած անբաւ գանձերը կողոպտուեցան: Դա հին մարդկութեան ամենամեծ կողոպուտն եղաւ, և իր արձագանգն ունեցաւ այդ ատենուան ծանօթ աշխարհին մէջ:

ՀԻՒՔՍՈՍԱՑ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ (ՒԲԸ 2214-1703)

Հովիւ աշխարհակալները՝ իրենց զինուորական ուժերը կեդրոնացուցին Դելտայի Ավարիս կամ Պելուսիոն քաղաքին մէջ: Հոս հաստատեցին պատնիշափակ ընդարձակ բանակատեղ մը, որ կարող էր բովանդակել երկու հարիւր քառասուն հազար մարդ, բոլորն ալ Ասիացիներ: Ավարիսէն է որ հովիւ թագաւորները շահագործեցին ինչ որ մնացեր էր Եգիպտոսի մէջ: Սինայէն մինչև Միջերկրականը, բոլոր Նեղոսի հովիտը, աւեր դարձած, հնազանդեցաւ նոր տէրերուն:

Հիւքսոսները սակայն Եգիպտոս նոր գաղափարներ մտցուցին, որ են՝ Ասիոյ կեդրոնական կառավարութեան սեղմ սկզբունքները, սպառազինման ու զինուորական գիտութեան մէջ մուծին նոր դրութիւններ. իրենք եղան որ առաջին անգամ ձի ներմուծեցին Եգիպտոսի մէջ:

Այդ ասպատակող ժողովուրդները պարտաւորուեցան կռիւներ մղել ասիական նոր ցեղերու դէմ, որոնք Սուէզի վրայէն խումբ խումբ թափուեցան Եգիպտոս, պահանջելով իրենց բաժինը հսկայական որսամասէն: Կռիւները շարունակուեցան նաև Թեբէական իշխաններու դէմ, որոնք երբեք ուզած չէին ճանչնալ իրենց տիրապետութիւնը:

Սակայն իրենց անկարելի եղաւ արգելք հանդիսանալ խաղաղիկ եկուորներու հոսանքին. հովիւ թագաւորներու օրով է, որ Հրեաներն եկան հաստատուեցան Գեսեմի երկրին մէջ:

Քիչ քիչ Հիւքսոսները, հարստութենէ յղփացած, որդեգրեցին եգիպտական քաղաքակրթութեան բարքերը, սովորութիւններն և նոյն իսկ կրօնքը: Պերճանքը յաղթեր էր իրենց: Հովիւ թագաւորներու արքունիքը, օրինակելով հին փարաւոններու արքունիքը. անոր պէս շքեղ դարձեր էր:

ՀԻՒՔՍՈՍԱՑ ԱՐՏԱՔՍՈՒՄԸ

Հիւքսոսաց տիրապետութիւնը հինգ հարիւր տարի տևեց երեք հարստութեանց ներքև (ԺԵ, ԺԶ և ԺԷ): Եգիպտացիք միշտ ոխ պահեցին անոնց դէմ, և զանոնք նկատեցին իբր «անիծեալ, պիղծ և ժանտահոտ»: Մեծ պատերազմ մը, կոչուած Անկախութեան պատերազմը, և որ մէկ ու կէս դար տևեց, Թեբէի հարստութեան յաղթանակն ապահովցուց: Վռնտուած Վերին ու Միջին Եգիպտոսներէն, Հիւքսոսները պաշարուեցան ի Մեմփիս, յետոյ Ավարիսի մէջ: Վերջապէս Դելտայէն դուրս վռնտուեցան, և բանակին վերջին մնացորդները պարտուեցան Ասորիքի մէջ, ուր հետապնդեր էր զիրենք Ամոզիս Փա-

բաւոնը, հիմնադիր ԺԲ հարստութեան։ Առաջին անգամն էր որ եգիպտական գունդերը, անցնելով Սինա թերակղզին, ոտք դրին Ասիոյ հողին վրայ։

ԹԵԲԷԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ (1703-1110)

Անկախութեան շարժումը Թեբէէն մեկնած ըլլալով, նորէն այդ քաղաքը դարձաւ ազգային կառավարութեան աթոռը։ Նոր կայսրութիւնը, գլուխ ունենալով ԺԸ հարստութիւնը, Եգիպտոսի ամենափառաւոր և յաղթական շրջանը կը կազմէ։

Եգիպտացիք ընչաքաղց Ասիացիներէն սովրեր էին ռազմական արուեստը, կողոպուտը, անարդարութիւնը, բռնաբարութիւնը, ուրիշներու կեանքին արհամարհանքը։ Հիքսոսաց արտաքսումէն անմիջապէս վերջ, փարաւոնները, հակառակ իրենց ցեղային նկարագրին, վառուեցան աշխարհակալութեան փափաքով, և կազմակերպելով ահեղ բանակներ և պատերազմական հզօր նաւատորմիղներ, դուրս եկան իրենց երկրէն։ Տնտեսական ու քաղաքական շահեր կապուած էին Արևելքի աշխարհակալութեան հետ։ Թեբէի փարաւոնները հասկցած էին թէ կարելի չէ ուժի մէջ պահել կարևորութիւն ունեցող թագաւորութիւն մը, առանց միջամուխ ըլլալու միջազգային քաղաքականութեան մէջ։

Թութմէս Ա. մտաւ Ասիա, տիրեց Ասորիքի, Փիւնիկէի և յաղթական կոթողներ կանգնեց Եփրատի ափերուն վրայ։ Բոլոր գաւառները, Սինայէն մինչև Որոնդի ափերը, լուծի տակ մտան, և Ասիան իր ոճիրները տուժեց։

Հաթասու թագուհին, քոյր Թութմէսի, արշաւախումբ մը ղրկեց, որ իր յաղթական անունը տարաւ

Եթովպիա, մինչև իսկ մեծ լճերու ափերը, գրաւեց արաբական թերակղզւոյն հարաւային մասը կազմող Փունի նահանգը, հասաւ վերին Եգիպտոսի վրայ բնակող սևամորթներու երկիրը, և վերադարձաւ ամբաւ աւարով։

Թութմէս Գ.

Թութմէս Գ. (1503–1449 Ք. ա.), ամենահզօր փարաւոնը ԺԸ հարստութեան, Մակեդդովի քով տարած յաղթութեամբ, իր կայսրութեան սահմանները տարածեց մինչև Եփրատի ափերը։ Իր նաւատորմիղը, կաղապարուած փիւնիկեանին վրայ, աշխարհակալեց Կրետէ և Կիպրոս կղզիները, գրաւեց Արշիպեղագոսի կղզիներն և նոյն իսկ գաղթականութիւն մը հաստատեց ի Կողքիս։ Յաջող արշաւանքներ Եթովպիոյ և Նուպիոյ վրայ՝ վերջնականապէս սանձահարեցին այդ երկիրներու միշտ ապըստամբ ցեղերը։

Այդքան յաջողութիւններ անչափ ազդեցին ժողովրդեան երևակայութեան վրայ, որ Թութմէս Գ. ազգային դիւցազն մը դարձաւ։ Այդ թագաւորին վերագրուեցաւ այն բոլոր յաղթանակներն որոնք Եգիպտոսի մեծութիւնը կազմած էին։

Այս բոլոր փայլուն աշխարհակալութիւնները մի միայն Թեբէի զինուորական զօրութիւնը ամրապնդելու համար չեղան. անոր Ամմոն աստուածն ալ գերիշխանութիւնն ունեցաւ Եգիպտոսի բոլոր աստուածներուն վրայ։ Ամմոնի փառասէր քուրմերը, այդպիսի յաջողութենէ մը փքացած, թագաւորական իշխանութեան նախանձորդներ դարձան։ Ամենովփիս Դ. որ թագաւորեց իբր 1370, փորձեց Թեբէն զրկել մայրաքաղաքի տիտղոսէն և իր աստուածն ալ գերիշխանութենէն. Փարաւոնը նոր քաղաք մը շինեց Միջին Եգիպտոսի մէջ և Ատոնոսի պաշտօնին գերիշխանութիւնը հռչակեց։

Այդ կրօնական յեղափոխութիւնը սկիզբն եղաւ շփոթութեան մը։ Նոր պաշտօնը պահուեցաւ Ամենովփիսի երկու յաջորդներէն, բայց ջնջուեցաւ Թութանք Քամէնէն, վերջին ծանօթ փարաւոն ԺԸ հարստութեան, որուն շիրիմը դեռ նոր գտնուեցաւ։ Ան վերահաստատեց Ամմոն աստուծոյն հին պաշտօնը։ Բայց այդ փարաւոնի մահէն յետոյ, ԺԸ հարստութիւնն ևս անհետ եղաւ։

Այդ աւերակներուն վրայ երևցաւ ԺԹ հարստութիւնը։ Երկու փարաւոններ, Սեթի Ա. և Ռամսէս Ա. նշանաւոր աշխարհակալներ եղան և սարսափ թշնամեաց։ Առաջինը՝ բազմաթիւ արշաւանքներ կատարեց Ասորիքի դէմ, նուաճեց Նուպիոյ սևամորթ ցեղերը, բերաւ անհամար գերիներ զոր նուիրեց Թեբէի Ամմոնին։

Այդ տան փարաւոններուն մէջէն սակայն ամենէն հռչակաւորն եղաւ Սէթի Ա.ի որդին Ռամսէս Բ. որ թագաւորեց ի Թեբէ և որուն թագաւորութիւնը տևեց վաթսուն և եօթը տարի (1348–1281 Ք. ա.)։ Յոյ-

Սէթի Ա. — Ան Թեբէի տաճարի մը որմերուն վրայ նկարել տուաւ երկու մեծ նկարներ՝ ուր ինքը ներկայացուած է հսկայի կերպարանքով՝ ձեռքին մէջ բռնած ինը հատ գերի։

ները զայն կ'անուանէին Սեսոստր. անոնք զայն պատկերացուցին իբր ամենէն իմաստուն թագաւորն և զայն դարձուցին վիպական դիւցազն մը։ Ան դարձաւ թագաւորը, որուն վերագրեցին բոլոր այն գեղեցիկ յուշարձանները՝ որոնք Եգիպտոսի պարծանքը կը կազմէին։ Այսչափ ստոյգ է, որ Ռամսէս Բ. եգիպ-

Ռամսէս Ա.

տացի թագաւորի տիպարն է, մատակարար, շինող և մարտիկ։ Ան աւարտեց Ամոնի մեծ տաճարը, ի Թեբէ, և փորել տուաւ Իպսամբուլի ստորերկրեայ տաճարները։ Այդ շինութեանց համար գործածուեցան անհամար գերիներ և Հրեաներ։ Ռամսէս ասպատակեց Եթովպիան և Ասորիքը, բայց մի և նոյն յաջողութիւնը չունեցաւ Հիթիթներու կամ Քետացիներու դէմ, Փոքր Ասիոյ բնիկ և քաղաքակիրթ ժողովուրդներ,

ցեղակից Հայաստանի Նաիրի-Ուրարտեան ժողովուրդներուն և Տաւրոսի բարձունքներէն մինչև Կովկաս բնակող ցեղերուն։ Անոնց բնավայրն էր Ալեքսանդրեակ Ծոցի և Եփրատի մէջտեղը, Ամանոսի և Որոնդի աղբիւրներուն մէջ տարածուած երկիրները։ Իրենց գերիշխանութեան ենթարկած էին բազմաթիւ ճորտեր և դաշնակիցներ։ Անոնք ունէին ընդարձակ կայսրութիւն մը, որուն ազդեցութիւնը կը տարածուէր հիւսիսէն մինչև Սև Ծովը, արևմուտքէն մինչև Փոքր Ասիոյ ծայրը, արևելքէն մինչև Վանայ լիճն և Երասխի հովիտը։

Քատէշի քով մղուած պատերազմին մէջ, եգիպտական բանակը խոյս տուաւ, և Ռամսէս շրջապատուեցաւ թշնամի գունդերէն, և միայն իր անձնական քաջութիւնն ազատեց իր կեանքը[1]։ Զէնքով թշնամին նուաճելու անկարող, Ռամսէս խաղաղութիւն խնդրեց։

ՔԱՏԷՇԻ ԴԱՇԻՆՔԸ Ռամսէս Բ. թագաւոր Եգիպտոսի, և Քիթիսար, թագաւոր Հիթիթներու, Քատէշի դաշտին վրայ կնքեցին մշտնջենաւոր դաշինքը։ Անոնք երդուեցան «յարձակողական և պաշտպանողական զինակցութեան», մասնաւոր պայմաններ երկու ժողովուրդներու մէջ՝ «ապահովելու համար արդարութիւնը, և վաճառականութեան դիւրութիւններ տալու համար, եղեռնագործներն ու փախստական յանցաւորները՝ յանձնել իրենց բնիկ տէրութեանց, առանց արտօնութեան երկրէ մ'ուրիշ երկիր անցնող հպատակներն ետ դարձնել»։ Որպէս

1. Այդ անձնական քաջութեան վրայ յօրինուած է եգիպտացի բանաստեղծ Պենտաուրին գեղեցիկ քերթուածը։

Ռամսէս Բ. – Թուրինոյ, եգիպտական թանգարան։

զի դաշինքը հասկնալի ըլլայ երկու ազգերուն, ան խմբագրուած էր եգիպտական և հիթիթերէն լեզուներով։ Քառնէքի Դաշինքը դիւանագիտական ծանօթ

ամենահին կտորն է։ Ան ապացոյց է, թէ որ աստիճան զարգացած էր հին ցեղերուն պատկանող երկու մեծ ազգերուն քով արդարութեան զգացումն և միջազգային իրաւունքի սկզբունքը։ Ռամսէս Բ. խաղաղութեան դաշինքը Հիթհիթներու հետ ամրապնդելու համար, իրեն հարս առաւ անոնց իշխանին անդրանիկ դուստրը։

Ռամսէս Բի փառաւոր իշխանութենէն վերջ, Եգիպտոս իր նախկին պայծառութիւնը կորսնցուց։ Իր յաջորդը, Մենեփտահ կամ Ամենոփիս, տեսաւ անիշխանութեան բոլոր անկարգութիւնները։ Վաւերական աւանդութիւն մը իր թագաւորութեան շրջանին կը դնէ Հրէից ելքը։ Դա ապացոյց մ'էր, որ ներքին շփոթութիւններ պայթեր էին, որոնք առաջ բերին Ժ·Թ· հարստութեան անկումը։

Այս խառնակութեանց միջոց մէջտեղ ելաւ Ի Նոր հարստութիւնը։ Ան սակայն չկրցաւ Եգիպտոսը փրկել իր ճգնաժամէն։ Ասիացի բարբարոսներու ահագին բազմութիւն մը, շտապով արշաւեց Եգիպտոս։ Ռամսէս Գ. (1240–1210 Ք. ա.), վերջին մեծ փարաւոնը, Պելուսիոնի մօտ փայլուն յաղթանակ մը տարաւ ասիական հսկայ բանակին դէմ, և բարբարոս ծովահէնները պատերազմի գերիները դառնալով Եգիպտոսի թագաւորին, վարձկաններու գունդ մը կազմեցին, սպառազինուած իրենց ոճով։

Սակայն հակառակ այս մեծ յաղթութեանց, եգիպտական Կայսրութեան անկման ընձիւղները սկսեր էին երեւան գալ։ Եգիպտոս դարերէ ի վեր իր ծոցին մէջ կը սնուցանէր Ասիոյ և Աֆրիկէի ցեղերուն պատկանող ստրուկներու ամբոխ մը, հարստացած փարաւոններու արդարակորով ու քաղցր վարչութեան ներքև։

Այս եկուոր ամբոխը վտանգաւոր տարր մը դարձեր էր, զինուած միշտ Եգիպտոսի դէմ, որ այնչափ դարեր հիւրընկալեր ու կերակրեր էր զիրենք։

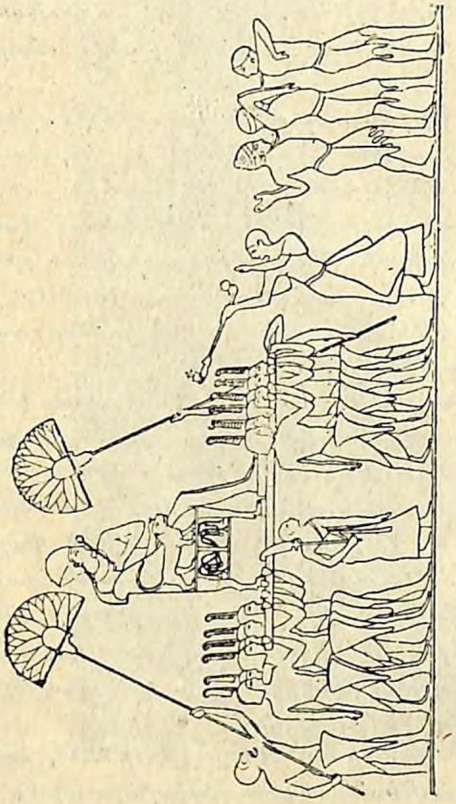

Փարաւոնին յաղթական դարձ։ — Ըստ Եգիպտական խորաքանդակի մը։ Փարաւոնը նստած է գահաւորակի վրայ, վերամբարձ տասն և երկու անձերէ. դէմքն առնուած է երկու հովահարներու մէջ. ծառայ մը կը խնկարկէ։ Առջևը, պատերազմի գերիներ, աղաչաւորի դիրքի մէջ։

Տասն և երկու փարաւոններ Ռամզէս անունն առին։ Վերջինը, Ռամզէս ԺԲ մեռած ըլլալով անժառանգ, Ամմոնի քրմապետը, քաջալերուած Թեբէական

փառասէր կղերին, ինքզինքը հռչակեց «տէր Վերին և Ստորին Եգիպտոսի»։ Ան մօրը կողմանէ կը սերէր «Թագաւորական ու աստուածային արիւնէ»։

ԵԹՈՎՊԵԱՆ ՇՐՋԱՆ Եգիպտոս անշուշտ աշխարհի տիրուհին պիտի ըլլար, եթէ գտնէր Ասորեստանի պէս աշխարհակալելու գաղտնիքը։ Բայց ան քաղաքակրթութեան և խաղաղ աշխատանքի կոչուած, աշխարհակալութեան տենչն ունեցաւ, առանց զայն կազմակերպել գիտնալու։ Աւատական ազնուապետութիւնը, զոր ամենահզօր փարաւոններն անգամ չկրցան խոնարհեցնել, ապստամբութեան վառարան մ'էր կեդրոնական իշխանութեան դէմ։ Ասիական ասպատակութիւնն իւրացուցած, եգիպտական ժողովուրդն ոչ միայն ազգային միութեան կապը խզեց, այլ նաև Ստորին Եգիպտոսը մերժեց ճանչնալ Ամմոնի քրմապետին իշխանութիւնը։ Հիմնելով Տանիս քաղաքին մէջ ԻԱ. հարստութիւնը, իբր հակաթոռ Թեբէի քուրմ-թագաւորներուն։ Տանիսի աթոռն այնչափ զօրացաւ որ յաջողեցաւ իր իշխանութիւնը տարածել բովանդակ Եգիպտոսի վրայ։ Քուրմ թագաւորները, Եգիպտոսէն վռնտուած, ապաւինեցան Եթովպիա, ուր հիմնեցին անկախ պետութիւն մը, որու մայրաքաղաքն եղաւ Նապատա։ Այս անիշխանութեան շրջանին, Սիսոնքուիս (իբր 820) իշխան Թագաւորական արիւնէ, փարաւոն և Թեբէի քրմապետ հռչակուեցաւ և ընտրեց Բուբաստիս իբր մայրաքաղաք։ Այդ փարաւոնն անցաւ Սինայէն, քալեց Ասորիքի դէմ, արշաւեց Պաղեստին, առաւ Երուսաղէմ ու կողոպտեց։

Այս աշխարհակալութիւնները սակայն երկայն

կեանք չունեցան։ Ասոնք են որ բացին Եգիպտոսի անկման թուականը։ Զօրս դարէ ի վեր քաղաքական պատերազմներն արդէն երկիրը տագնապի մատներ էին։ Միւս կողմէ՝ Եգիպտոսի մէջ կը բնակէր չափազանց խառն ազգաբնակութիւն մը, կազմուած սեւամորթներէ, Ասիացիներէ և Միջերկրականի զանազան ցեղերէ։ Այդ օտարականներն ո՛չ մէկ հասարակաց կապ չունէին երկրին ազդեցութեան հետ։ Կապուած միայն իրենց անձնական շահերուն, ներքին շփոթութեանց ու պատերազմի ժամանակ՝ կոյր գործիք կը դառնային զիրենք առատօրէն վարձատրողին ձեռքը։

Այս չարիքներուն միացան Եթովպացւոց և Ասորեստանցւոց մեծ արշաւանքները։ Նապատայի քուրմ–թագաւորները զԵթովպիան Եգիպտոսի դշխոյն ընելու գաղափարն ունեցան և յաջողեցան։ Ասոնցմէ մէկը, Պիանքի (775–722), բանակով մ'իջաւ մինչև Դելտա, գրաւեց Մեմփիսը, և ստիպեց երկրին իշխաններն իր գերիշխանութիւնը ճանչնալու ու իրեն տարեկան հարկ վճարելու։ Իր յաջորդներէն Սաբակով (722–704 Ք. ա.), ստիպուեցաւ կրկին քալել ապստամբ Եգիպտոսի դէմ, և այս անգամ Նեղոսի հովիտն ընկաւ Եթովպիոյ գերագահութեան ներքև։

Սաբակով, տէր համօրէն Եգիպտոսի, բացաւ մեծ պատերազմներու շրջանը։ Բայց ոչ իրեն և ոչ ալ իր յաջորդներուն տրուած էր չափուելու Սարգոնի տան հզօր արքաներուն հետ։ Իրօք Ասորեստան եղաւ որ Եգիպտոսի տուաւ մահաբեր հարուածը[1]։ Սարգոնեանց բանակները Թեբէն աւերակներու կոյտ մ'ըրին և իրենց հեղինակութիւնը հաստատեցին Դելտայի վրայ։

1. Տես վեր էջ 43–44։

Այսպէս եթովպացի քուրմ–թագաւորները վռնտուեցան Եգիպտոսէն (666 Ք. ա.)։

ՍԱԻԴԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Եգիպտա–ասորեստանեան պատերազմներու միջոց, Նինուէի արքունիքը, գրգռելով եգիպտացի իշխաններու նախանձն ընդդէմ Նապատայի փարաւոններուն, երկրին քաղաքական միութիւնը բոլորովին խզեր էր։ Արդէն հին ազնուականութիւնը մէկ կողմը դրուած, Նոմերու մէջ անոր տեղը բռներ էին արքայական գերդաստանէ սերած իշխանները։ Այդ ժառանգական նոր ազնուականութիւնը շատ վտանգաւոր տարր մ'եղաւ, վասն զի ամէն մէկ իշխան, սերած թագաւորական ու աստուածային արիւնէ, գահու վրայ բարձրանալու պահանջներ ունէր։ Հետզհետէ այդ իշխանները, վարձկան զինուորներու վրայ կռթնած, ձերբազատ եղան, այնպէս որ Նեղոսի հովտին մէջ միաժամանակ ստեղծուեցան քսան և հինգ անկախ իշխանութիւններ, որոնցմէ տասն և երկու հատ Ստորին–Եգիպտոսի մէջ դաշնակցութիւն մը կազմեցին որ կոչուեցաւ «Երկոտասանապետութիւն»։

Դելտայի երկոտասանապետ մը. Փսամմետիքոս (իբր 663–619 Ք. ա.), որդի Նեքաւով Ա.ի, Մոմեմփիսի մօտ յաղթեց իր իշխանակիցներուն, որոնց նեցուկն էր Ասորեստանը։ Մոմեմփիսի յաղթանակը անկախութիւն տուաւ Եգիպտոսի և վերահաստատեց անոր քաղաքական միութիւնը։ Նոր փարաւոնը, հիմնադիր ԻԶ ազգային անկախ հարստութեան, մայրաքաղաք ընտրեց Սաիս, Դելտայի մէջ։ Ան երկրին մէջ մտցուց խաղաղութիւն և բարգաւաճանք։ Նոր հարստութեան օրով Եգիպտոս բոլորեց վերածնունդի շրջանը։

Նեքաւով Բ. (609–595), որդի և յաջորդ Փսամետիքոսի, այդ շրջանին ամենէն երևելի թագաւորն է։ Իր օրովն է, որ Եգիպտոսի վաճառականութիւնը միջազգային դարձաւ։ Ան եղաւ նաև մարտիկ մը։ Ան ձեռք առաւ Ասիոյ նկատմամբ ունեցած հին փարաւոններու ծրագիրը, որ էր չթողուլ որ Քաղդէացիք հաստատուին Միջերկրականի ափերը։ Իր պաշտպանութեան տակ առաւ Յուդայի թագաւորը, որու յաղթեց Մակեդդովի քով (608)։ Յետոյ օգուտ քաղելով Քաղդէա–Ասորեստանցւոց ներքին պատերազմներէն, արշաւանքը յառաջ տանելով, գրաւեց Ասորիքը, ի վնաս Քաղդէացւոց։ Այդ երկիրը վերագրաւելու համար, Նաբոպալասար անոր դէմ ղրկեց իր որդին՝ Նաբուգոդոնոսոր թագաժառանգը։ Երկու բանակներն իրարու զարնուեցան Կարկեմիշ քաղաքին մօտ, Եփրատի ափերը։ Փարաւոնը չարաչար յաղթուած փախաւ Եգիպտոս (604), թողլով որ յաղթական գահաժառանգը, շարունակելով իր ընթացքը, ուղղուի Նեղոսի հովտին վրայ։ Ան արդէն Պելուսիոնի քով հասեր էր երբ իր հօրը մահը զինք Բաբելոն կանչեց։ Եգիպտոս կը պահէր իր անկախութիւնը, բայց կը կորսնցնէր իր ասիական կալուածները։

Նեքաւով Քաղդէաստանի նոր թագաւորին դէմ ընդարձակ դաշնակցութիւն մը հանեց, կազմուած ասիական ժողովուրդներէ, բայց անոնք պարտուեցան և ինք չկրցաւ իրականացնել իր փոխ–վրէժի ծրագիրները, դիմաց ունենալով Նաբուգոդոնոսորի պէս հզօր արքայ մը, որ Ասիոյ տէր դարձեր էր։ Իր որդին Փսամետիքոս Բ. (595–589), դեռ մանուկ մը, գահը բարձրանալով, մեռաւ առանց չափահասութեան տարիքը թեակոխելու։

ԱՆԿՈՒՄՆ ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ

Եգիպտոս մէկ օրուան մէջ մթագնեցաւ ինչպէս Նինուէն, Բաբելոնն ու Երուսաղէմը։ Կամբիւզ, որդի և յաջորդ Կիւրոսի, աշխարհակալութեան տենչով վառուած, շարունակելով իր հօրը սկսած գործը, չթողուց որ Եգիպտոս ազատի իր փառասիրութենէն։ Փսամետիքոս Գ. որդի Ամասիս Փարաւոնի, դեռ նոր գահի վրայ բարձրացած, գերի բռնուեցաւ, ապա սպաննուեցաւ և իր բանակները ջախջախուեցան։ Կամբիւս իբրև Հիւքսոս մը վարուեցաւ։ Եգիպտական տաճարները գինուորանոցներու և ախոռներու փոխուեցան, և Ամասիս Փարաւոնին մումիան հրապարակաւ այրուեցաւ։ Պարսիկներն ողողեցին Նեղոսի հովիտը. Մեմփիս կարճ դիմադրութենէ մը ետք, դաշինքով անձնատուր եղաւ և Եգիպտոս իր անկախութիւնը կորսնցնելով, պարսկական կայսրութեան նահանգ մը դարձաւ (525 Ք. ա.)։

Գրեթէ երկու դար Եգիպտոս Պարսից լուծին տակ մնաց։ Ան յետոյ պիտի աշխարհակալուի Մեծն Աղեքսանդրէն, թագաւոր Մակեդոնիոյ (332 Ք. ա.) և վերջապէս ձուլուեցաւ, ինչպէս բոլոր քաղաքակիրթ ազգերը, հռովմէական համաշխարհային կայսրութեան մէջ։

ԳԼՈՒԽ Զ·

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՌԱՆՁՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ Եգիպտացիք, աշխատաժիր և խաղաղասէր ժողովուրդ, մասնաւոր հակամիտութիւն մ'ունէր քաղաքակրթութեան։ Եգիպտոսը, իբր հասարակաց բաց հրապարակ մը՝ հին դարերէ ի վեր ուղղակի շփուեցաւ միջին Եփրատի Սեմականներուն հետ, որով շատ կանուխէն ճանչցաւ քաղաքակրթութեան և օգտակար արուեստներու բարիքները։ Մեմփիս և Թեբէ, իրարու մրցակից երկու ամենամեծ քաղաքներ, սէգ իրենց փառքով և հարուստ իրենց աշխարհակալութեամբ, կը շողան արտաքոյ կարգի փայլով մը։ Անոնք կը ներկայացնեն եգիպտական կեանքին ամենակատարեալ պատկերը։ Բարօրութիւնն և տան հաճոյքները շատ չեն զբաղեցներ Եգիպտացի մը։ Ան իր օրերն տնէն դուրս կ'անցնէ, զբաղած մշակութեամբ, որսորդութեամբ, ձկնորսութեամբ և կրօնական ծէսերով։ Ան կ'ապրի ոչ թէ իր ընտանեաց համար այլ իր քաղաքին համար։ Նկատելով իր անձնական տունն իբր «առժամեայ բնակարան» և իր դամբանն իբր «յաւիտենական բնակարան», զբաղեցաւ միայն իր քաղաքը զարդարելու դամբանական ու կրօնական

հսկայ յուշարձաններով, որոնց պերճանքն իր հպարտանքն եղաւ։ Անձնապէս շատ պարզ և համեստ կեանք մը վարեց, որպէս զի հասարակաց յուշարձաններն և իր կրօնական արարողութիւնները մարդկութեան հիացումն ազդեն։ Ասկէ դուրս, Եգիպտոսը, զետեղուած Եւրոպիոյ, Ասիոյ և Ափրիկէի ճանապարհակիցքին, եղաւ Արևելքի և Արևմուտքի կապը, տեսակ մը հասարակաց ժամադրավայրը, և շնորհիւ այդ բախտաւոր դիրքին, Արևելքի քաղաքակրթութիւնը շարունակական ազդեցութիւն մ'ունեցաւ եւրոպական քաղաքակրթութեան զարգացման վրայ։

ՏՈՒՆԵՐԸ Նեղոսի տաք և չոր կլիմային տակ, Եգիպտացիք գրեթէ բաց օդի մէջ կ'անցնէին իրենց բոլոր օրը, ստէպ հոն նստելով ու պառկելով։ Կ'ապրէին քառակուսի ձևով աղքատիկ տուներու մէջ, շինուած կաւէ աղիւսէ՝ խառնուած մանր ջարդած յարդով և արևու տակ չորցած։ Եգիպտական տուները ցած էին և ունէին արմաւենիի տերևներէ շինուած տափակ տանիք մը։ Հարուստներուն տուներն աւելի հանգստաւէտ էին։ Անոնք միայն ծակեր ունէին ներքին գաւիթներուն վրայ։ Գլխաւոր կահկարասիներն էին թիկնաթոռներ, աթոռներ, աթոռակներ, սնտուկներ, փսիաթներ և կողովներ։

ՏԱՐԱԶԸ Եգիպտական տարազը մեզի ծանօթ է որմնանկարներէն և խորաքանդակներէն։ Ան նոյնքան պարզ էր ինչպէս էր իր սնունդն ու իր բնակարանը։ Բարձր աստիճանի մարդիկ կը հագնէին լայն թեզանիքներով պատմուճան մը, առջևէն հանգրճուած եռանկիւնի գոգնոցով։ Այդ էր ազգային

տարազին հիմը։ Ասոր վրայ ալ երբեմն կը կրէին քալասիրիսը, որ է՝ հիւսուած կտաւէ կարճ պարեգօտ մը, կարճ թեզանիքներով, որոնց եզրազարդերը պաճուճուած էին նուրբ ծոպերով։ Հաստ, բրդոտ պաս-

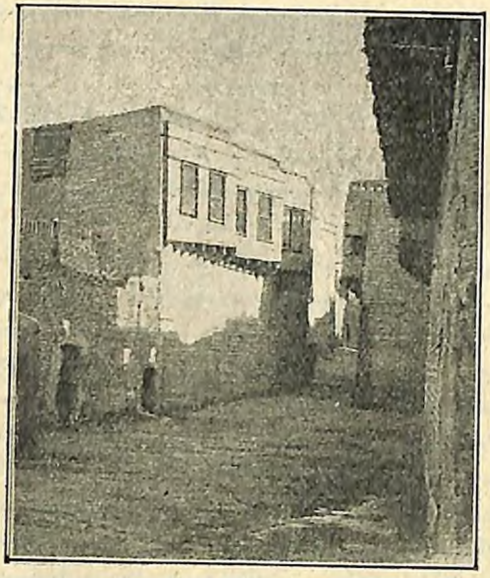

Եգիպտական տուն։ — Ըստ հին նկարի մը։
Շէնքին գետնայարկը բացուածք չունի այլ միայն դուռ մը. առաջին յարկին վրայ բացուած պատուհանները վանդակապատուած են։ Տունը կը վերջանայ դարատափով մը։

տառ մը քառակուսի ձեւով, նետուած ուսերուն վրայ, Եգիպտացին կը պահպանէր ցուրտէն։ Գլուխը գրեթէ միշտ բաց էր, գիսակներով խոպոպուած կամ հիւսուած։ Սովոր էին նաև կրել խոշոր հիւսկէն կեղ-

ծամ. ծալ ի ծալ կարճ շրջազգեստ մը և թեզանաւոր պարեգօտ մը։ Հասարակ մարդիկ կը հագնէին պարզապէս սփածանելի մը՝ սեղմուած իրաններուն վրայ՝ հազիւ ազդրին կէսը ծածկելով։ Տղաքները մերկ էին և ականջներէն օղեր կախուած։ Կիները կը կրէին, նեղ պարեգօտի մը վրայ, կտաւէ կամ բամբակէ լայն և թօշ զգեստներ, լայն թեզանիքներով. զգեստները ձգափոկերով վեր բռնուած էին։ Բաջախնամ գլխանոց մը կը պաշտպանէր մազերը։ Անոնց ականջներն ու ձեռքերը, յաճախ նաև բազուկները, երբեմն իսկ սրունքները, օղերով, մատանիներով, ապարանջաններով և մանեակներով զարդարուած էին։ Լոյսին փայլը մեղմացնելու և աչացաւի դէմ առնելու համար, առհասարակ ծարիրով կը սեցնէին աչքերնուն բոլորտիքը։ Արևէն պաշտպանուելու համար՝ հարուստները խոշոր հիւսկէն կեղծամ կը կրէին։ Անոնք կը գործածէին մորթի գեղեցկացուցիչ դեղեր՝ երիտասարդացնելու համար դէմքերնին ու մազերնին։

Մարդիկ և կիներ ունէին կաշեփերթ կամ պապիրոսէ լայն ոտնամաններ՝ հաստատուած ոտքին՝ երկու խրացքներով, որոնցմէ մին կը պատէր ոտքին կոճը, միւսը մատներուն մէջ կ'անցնէր։

ՄԱՐԴԵՐԸ ԵՒ ԿԻՆԵՐԸ

Եգիպտոսը խաղաղ և երջանիկ բնավայր մ'էր. օդն որ հոն կը շնչուէր, այնքան թեթև, արևն որ հոն կը փայլէր, այնքան մաքուր. Նեղոսն որ զայն կը կազմէ, այնքան արգաւանդ, մարդուն կը հայթայթէին մարմնական և մտաւորական ամէն վայելք։ Եգիպտական ընտանիքը շատ ընդարձակ չէր. ան ամփոփուած էր հօրը, մօրը, զաւակներուն և քանի մը

կողմնակի ազգականներուն մէջ։ Այր մարդն իր կեանքն երկու մասի բաժնած էր։ Ան կը նախագահէր իր դաշտերուն աշխատութեան, կ'երթար որսորդութեան, ձկնորսութեան, ընտրեալ ծաղիկներու մշակութեան, տաճարը կամ խանութը. յետոյ կը մնէր իր տան մէջ, շրջապատուած իր ընտանիքով, հանդարտ, գոհ, երջանիկ։ Այդ ընտանեկան կեանքն երջանիկ էր, վասն զի կինը միայն իր ամուսնոյն հարսն և իր զաւակներուն մայրը չէր, այլ նաև անոր ընկերակիցն էր։ Թէպէտ իրականին մէջ, կինը, ճակատագրապէս մարդէն վար նկատուած էր և օրէնքին առջև իրաւունքներ չունէր, բայց շնորհիւ եգիպտացւոյն յարատև բարեխառնութեան, ան ըլլար կոյս, հարս կամ մայր, եգիպտական ընկերութեան մէջ ունէր բարձր դիրք։ Ամուսնութեան մէջ, հարսը կը պահէր իր անձնականութիւնը, որ է իր «անհատական իրաւունքները»։ Ամուսնանալէ առաջ ունեցած իր ինչքն ու տիտղոսները կը մնային իր անձնական սեփականութիւնը, զոր ան կրնար փոխանցել իր զաւակներուն։ Հարուստ դասու կիներն ընտանիքի մէջ գերիշխան դիրք մը կը գրաւէին։ Իր աշխատութեամբ, իր կրթութեամբ, իր ազդեցութեամբ, Եգիպտուհին կրնար Եգիպտացիին հաւասար դառնալ։ Երբ ան արժանաւոր ընկերուհի մ'էր, բացարձակապէս կը մասնակցէր իր փեսին աստիճանին ու տիտղոսներուն։ Ամուլ կիներն արհամարհուած էին։

Կնոջ գլխաւոր զբաղումն էր մանել բուրդը իլիկով, տան մէջ. ան փակուած չէր կանոնոցի մէջ, և ոչ ալ պարտաւոր էր մինչև երեկոյ տնական գործերով զբաղիլ։ Ան կատարելապէս ազատ էր. ան կարող էր երթալ և գալ, և շատ անգամ իր կողակ-

ցին հետ հրապարակային արարողութեանց մասնակցելով։ Ինչպէս ամէն երկրի մէջ, Եգիպտոսի մէջ ալ կնոջ գլխաւոր զբաղումն էր յարդուզարդի սենեակը, անուշահոտ իւղերը, անգոյրներն և մանաւորապէս կեղծամը։ Մէկ խօսքով, ան պչրող մ'էր։

ՀԱՑԿԵՐՈՅԹԸ

Եգիպտական բարքերը շատ անպաճոյճ էին։ Եգիպտացւոյն քիչ բան պէտք էր երջանիկ ապրելու համար։ Աղքատ դասու մարդիկ սակաւապէտ էին։ Իրենց օրապահիկը մանաւորապէս կազմուած էր, մեղրէ, պտուղներէ, վիթի շերտէ մը, կրակամոխրի տակ եփուած դուռայէ կամ պապիրոսէ պակցամատներ, լուտասի ջուր կամ թարմ կուտեր, ձուկեր, թռչուններ։ Մանուկներու պէս հեզ ու զուարթ, Եգիպտացիք զուարճանալու բնածին փափաք մ'ունէին։ Հարուստներն իրարու խնճոյքներ կու տային. կոչնականները, այր թէ կին, կ'ընդունուէին մեծ սրահի մը մէջ. ստրուկներն անոնց գլխուն վրայ կը դնէին ծաղկէպսակներ և ըմպելու համար ջուր կը լեցնէին բաժակներու մէջ։ Յետոյ կը բերէին մեծ սեղաններու վրայ դրուած բանջարեղէն, հաւեղէն, հաց և գինիի սրուակներ, թուզ և խաղող կողովներու մէջ դրուած։ Հրաւիրեալները կը նստէին փոքր աթոռակներու կամ ծալապատիկ գետնի վրայ։ Միսն ու պտուղը ձեռքով կ'ուտէին, իսկ ապուրը դգալիկներով։ Այդ միջոցին կը հասնէին մարդերէ ու կիներէ կազմուած երաժշտախումբ մը, որ կը նուագէր տաւիղ, սրինգ և թմբուկ։ Կիները կը պարէին կամ սարափաթանք կ'ընէին։ Խնճոյքը դեռ աւելի ոգևորիչ դարձնելու համար, կոչնատէրը մումիա մը կը դնէր սրահին պատին վրայ՝ և կոչնա-

կաններուն ղառնալով կ'ըսէր. «կերէք, խմեցէք և զուարճացէք, վասն զի օր մը դուք ալ ասոր պէս պիտի ըլլաք»։

ԿՐՕՆՔԸ Հերոդոտոս ըսած է որ Եգիպտացիք չափազանց կրօնասէր էին, աւելի քան ո՛և է ժողովուրդ։ Եգիպտացւոց կրօնքին հիմն էր բազմաստուածութիւնը, որ կը հանգչէր կոպիտ սնապաշտութեանց վրայ, այն աստիճանի չափազանցութեան տարուած՝ որ Յունաց և Հռովմայեցւոց ծիծաղը կը շարժէին։ Նախնաբար Եգիպտացիք կը ճանչնային գերագոյն Աստուած մը, անսկիզբ և անվախճան, միակ ստեղծող «ինչ որ կայ երկնքի և երկրի վրայ», և որուն տիտղոսն էր «Նուք Փու Նուք» ես եմ որ եմ, որ կառավարիչ էր ոչ միայն աշխարհի, այլ բոլոր միւս աստուածներուն՝ որ կ'անձնաւորէին իր բոլոր ստորոգելիքները։ Երբ երկիրը նոմերով կառավարուեցաւ, այն ատեն Եգիպտոսի մէջ, ինչպէս ի Բաղդէաստան, իւրաքանչիւր նոմն ունեցաւ իր տեղական տէր—աստուածը։ Երբ փարաւոնական իշխանութիւնը հաստատուեցաւ, աստուածները հասարակաց դարձան Եգիպտոսի համար, բայց մայրաքաղաքին աստուածը միւսներուն վեհապետը դարձաւ։ Ստեղծուեցաւ կրօնական նուիրապետութիւն մը նման քաղաքական նուիրապետութեան։ Աւելի ուշ, բնութեան ուժերը, որոնցմէ շահ կամ վախ ունէին, և զոր տակաւին բնութիւնը չէր բացատրած, երեւցան Եգիպտացւոց իբր խորհրդաւոր մեծ էակներ՝ մարդու մը պէս օժտուած կամքով մը և զգացումներով։ Այդ անձնաւորուած ուժերը դարձան իրենց աստուածները։ Այս բազմաստուածութեան մէջ Աստուծոյ միութեան գաղափարը

մոլորուեցաւ, և բնութեան անձնաւորուած ուժերը նկատուեցան անոր զօրութեան մէկ մէկ յայտարար նշաններ։ Ասկէ, իրենց քով, կրօնական երեք գլխաւոր ձևեր. աստուած—մարդիկը, աստուած հրեշները և աստուած—կենդանիները։

ԱՍՏՈՒԱԾ-ՄԱՐԴԻԿԸ Աստուած—մարդիկն էին մարդկային կերպարանքի տակ յարգուած աստուածութիւններ կամ աստուածութեան պատիւներու բարձրացուած մարդիկ, որոնք

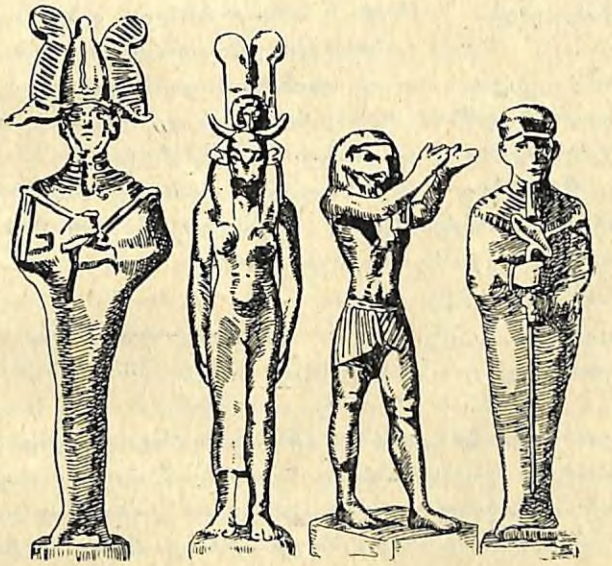

Օսիրիս Իսիս Հորոս

աւելի կատարեալ էին, աւելի հզօր և յաւիտենական ինչպէս այն ուժերն որոնց անձնաւորումն էին։ Եգիպ-

տացիք առանցմէ կազմած էին երրորդութիւններ կամ երկքութիւններ։ Երրորդութիւններն ընտանեաց պատկերներն էին, հայր, մայր, որդի։ Յաճախ այդ երեքութիւնները ծնունդ կու տային նոր երեքութեանց. ասոր համար է որ աստուածներու թիւն այն աստիճան բազմապատկուեցաւ որ անհամար դարձաւ։ Ամենէն հռչակաւոր ու ժողովրդական երրորդութիւնը Թեբէին էր. Օսիրիս (մայր մանող Արեւը), Իսիս (Լուսին) և Հորոս (Նորածին Արեւը)։

ԱՍՏՈՒԱԾ-ՀՐԷՇՆԵՐԸ

Աստուած-հրէշները մարդկային մարմնով և անասուններու գլխով արձաններ էին։ Անուբիս դիցուհւոյն արձանը, շահապետուհի գերեզմանաց, բաղկացած էր մարդու մարմնով մը և շնագայլի գլխով։ Ըստ դիցաբանութեան, ան Օսիրիսի աղջիկն էր։

Ամենէն աւելի մեծարուած աստուած-հրէշներն էին սփինքսները։ Ասոնք կազմուած էին առիւծներու մարմնով և մարդոց գլուխներով։

ԱՍՏՈՒԱԾ-ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐԸ

Ըստ Եգիպտացւոց, աստուածները յաճախ կը բնակէին անասունի մը մարմնոյն մէջ։ Ասոնք սրբասիրելի կենդանիներ էին՝ որ իրենց կը յիշեցնէին Աստուծոյ զօրութիւնն ու արդարութիւնը, և մարդկութեան օգտակար կենդանիներ որ առաւելապէս կը ցոլացնէին աստուածային գթութիւնը։ Ահարկու կենդանիներն էին մասնաւորապէս կոկորդիլոսը, առիւծն և օձը. օգտակար կենդանիները, որոնց պաշտօն մը կը մատուցուէր, էին ցուլը, եզը, ոչխարը, կատուն, շունը, եգիպտահաւը, ճուռակը, փարաւոնի մուկը։

Ամենէն աւելի յարգուած աստուած-անասունն էր Ապիս եզը, որ Մեմփիսի Փթահ աստուծոյն անձնաւորումն էր։ Այս եզը, կոչուած աստուածութեան պատիւներու, պէտք էր ունենալ յատկանիշներ՝ զոր քուրմերը միայն կրնային ճանչնալ։ Կ'ըսէին թէ ան կը ծնանէր երկնքէն իջած փայլակէ մը։ Երբ Ապիս մը գտնուէր, պահանջուած նշանները ստուգելէ յետոյ, գիշերով, լուսնի լոյսով, կը նստեցնէին յատուկ նաւ մը, կը տեղաւորէին զայն ոսկեզարդ նաւասենեակն և մեծ շքով կը բերէին Մեմփիս, և կը զետեղէին Փթահի տաճարին կից խցիկի մը մէջ։ Այս տեղը զայն կը կերակրէին արծաթէ և ոսկիէ ամաններու մէջ լեցուած խորտիկներով։ Ապիսը քսան և հինգ տարին պիտի չանցնէր. երբ այդ տարիքը հասնէր, քուրմերը զայն ջրահեղձ կ'ընէին Օսիրիսի սրբազան աղբիւրին մէջ. յետոյ զայն կը զմռսէին և իր մումիան կը դրուէր Սերապիոնի մէջ, գերեզմաննոց՝ շինուած ժայռի մը մէջ։ Հոն Ապիսը կը թաղուէր սենեակի մը մէջ, որու մուտքը կը հիւսէին։ Մեռած Ապիսը կը նկատուէր աստուած մը, «Ապիս-Օսիրիս» մը, որուն առջև աղօթելու կու գային։

Աստուած-հրէշն և աստուած-անասունը կրնային երբեմն նոր ձևեր առնել՝ աստուած-մարդ մը ներկայացնելու համար։ Հորոս, օրինակի համար, ներկայացուած էր մարդկային կերպարանքով, ճուռակի կերպարանքով, ճուռակի գլխով մարդու, մարդու գլխով ճուռակի։

Այս գլխաւոր աստուածութիւններէն զատ, Եգիպտացիք կը պաշտէին Լոտոսը, խորհրդանիշ մաքրութեան, Նեղոսը, որ կը հոսէր, կեանք կու տար երկրին։ Ամէն տարի, յունիս ամսուան մէջ, ուր կը

սկսէին գետին ողողումները, անոր մեծ տօնը կը կատարէին։ Աւանդութիւն մը կը յիշատակէ որ գետին մէջ կը նետէին ազնուազգի օրիորդ մը, զարդարուած հարսնեկան պատմուճանով և որ կը կրէր Նեղոսի Նշանած անունը։

Եգիպտացւոց պաշտամունքի առարկայ էր նաև փիւնիկ խորհրդաւոր թռչունը։ Զրոյցը կ'ըսէ, որ ան ծնած է կրակէն և իր հրաշալի ձայնով կը կախարդէր նոյն իսկ արևը։ Ան նուիրուած էր արևու աստուած Ռային ու կը հանդիսանար իբր առաւօտեան արշալոյսի մարմնացումը. ամէն իրիկուն, երբ արևը մար մտնէր, փիւնիկն ալ կը մեռնէր, և ամէն առաւօտ, երբ Ռան դուրս կու գար, փիւնիկը նորէն կը կենդանանար և իր երգով կ'ողջունէր ծագող աստուածը։

Այդ աստուածները կը ճամբորդէին ոսկեղէն նաւակներու մէջ նստած, վասն զի հին ժամանակներու մէջ նաւակն էր տեղաշարժութեան միակ միջոցն և Նեղոսն ալ հաղորդակցութեան միակ ճամբան երկրին քաղաքներուն մէջ։ Երկրէն անոնք իրենց նաւակներով կը թափառէին երկնքի ջրերուն մէջ, և Եգիպտացւոց համար երկինքն ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ անհուն Նեղոս մը։

Դիտելի է, որ հակառակ այս բազմաստուածեան կրօնքին, Եգիպտացւոց քով դեռ մնաց միակ Աստուծոյ մ'աղօտ գաղափարը։ Թեբէի Ամոնը, որուն անունը կը նշանակէ «ծածուկ», կամաց կամաց դարձաւ իբր միակ Աստուած, իբր ամենաբարձր մարմնացում անհասանելի և անտեսանելի էակի մը։ Դիտելի է որ բոլոր հին ազգերը՝ միակ, ամենազօր և ամէն բան ստեղծող Աստուծոյ մը գաղափարն ունեցած են։

ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հին Եգիպտոսի կրօնական տօները բազմաթիւ էին։ Ամենանշանաւորը կը կատարուէր Բուբաստի մէջ ի պատիւ Անահիտի։ Ահագին բազմութիւն մը, զոր բնակիչները 700,000 հոգի կը համարէին, այդ տօնին օրը նաւերով հոն կը դիմէր։ Զուարթ ճամբորդութենէ մը վերջ, ուխտաւորները կը հասնէին քաղաքը, ուր զոհեր կը մատուցանէին։

Եգիպտացիք, ինչպէս բոլոր ժողովուրդները, զոհեր կը մատուցանէին իրենց աստուածներուն։ Ամենէն յարգի զոհը եզն էր։ Զոհելէն յետոյ, անէծքներ կը կարդային անոր գլխուն վրայ. յետոյ զոհը կը կտրտուէր. անոր փորոտիքը կը հանուէին և անոնց տեղը կը լեցուէին նուէրներ, որ էին կերակուրներ կամ համեմներ։ Այսպէս պատրաստուած, զոհը կ'այրուէր։

ՄԱՐԴՈՒՆ ԾԱԳՄԱՆ ԶՐՈՅՑՆԵՐԸ

Հին Եգիպտացիք կը հաւատային մարդկութեան ստեղծագործութեան և անոր կործանման, բայց զրոյցներով զայն կը մեկնէին։

Ամոն-Ռա, որ կը նշանակէ «Ծածուկ-Արև», այն մեծ աստուածն էր որ ստեղծեր էր ինքզինքը, «որ կար երէկ, գիտէր վաղուան օրը»։ Ան ստեղծեր էր աշխարհն ու կը թագաւորէր այն տեղ, երջանկացնելով մարդիկը։ Բայց մարդիկ այլ ևս չէին հնազանդիր ուժասպառ ծերուկին և իրեն դէմ դաւ մը կը կազմէին։ Ամոն-Ռան զայրանալով, կը վճռէ պատժել մարդկային ցեղը։ Ան կ'ուղարկէ դաժան մահաբեր Հաթօր որ կը կոտորէ յանցաւորներն և արիւնն եօթը հազար սափորներու մէջ ժողվելով՝ կը ներկայացնէ պատու-

հասնիչ աստուծոյն։ Այս նուէրէն ողոքուած, բարեգութ Ամմոն–Ռան կը վճռէ ապագային խնայելու մարդկային ցեղին։

ՈՍԻՐԻՍԻ ՋՐՈՅՑԸ Եգիպտացիք, ինչպէս բոլոր նախնական ժողովուրդները, բնական երեւոյթները զրոյցներով կը մեկնէին։ Ամենէն մեծն Ոսիրիսի զրոյցն է։ Ոսիրիս, ամուսին իր Իսիս քրոջը, Նեղոսի հովտին թագաւորն էր։ Չորս հարիւր տարի թագաւորելով, օրէնքներ տուաւ իր երկրին, ապա շրջեցաւ աշխարհի չորս կողմը մարդոց սորվեցնելով խաղաղութեան արուեստները։ Բայց Ոսիրիսի եղբայրը, չար Սէր, նախանձեցաւ եղբօր փառքին վրայ։ Անոր վերադարձին, Սէթ իր համախոհներով վրան խոյացաւ եւ փակեց զայն դագաղի մը մէջ, պինդ գոցեց եւ նետեց Նեղոսին մէջ, որ, իր կարգին, տարաւ նետեց ծովի կատաղի ալիքներուն։ Ծովը՝ մեռած Ոսիրիսը հանեց փիւնիկեան ափերը։ Իսիսը գտաւ իր փեսային դիակն եւ խնամքով պահեց։ Բայց խորամանկ Սէթը գտաւ զայն, սպաննեց եւ մարմինը տասն եւ չորս կտոր ընելով, ցրուեց հովտին մէջ։ Իսիս իր ամուսինը փնտռելու ելաւ՝ արցունք թափելով. ան հաւաքեց անոր անդամներն եւ Թօթ ու Անուբիս աստուածներու օգնութեամբ զանոնք զմռսեց. այս եղաւ առաջին մումիան։ Ոսիրիսի եւ Իսիսի որդին Հորոս կատաղի կռիւ մը սկսաւ Սէթի դէմ, լուծելու համար հօրը մահուան վրէժը. ան շղթայի զարկաւ Սէթ յափշտակիչն եւ բերաւ իր մօրը, որ անոր ներեց։ Ոսիրիսի վրէժը լուծուած էր, բայց Հորոս պարտաւորուած էր անդադար պայքար մղել իր թշնամւոյն դէմ։

Այս զրոյցէն պարզ կ'երեւի, որ արեւը (Ոսիրիս) կը բարձրանայ Եգիպտոսի վրայ. ան իր շրջանը կը կատարէ. իր ընթացքէն վերջ, նախ կը փակուի (առնու—մուտք—դագաղ), յետոյ կտոր կտոր կը կորսուի երեկոյեան խաւարէն (Սէթ)։ Ուրիշ աստղ մը կ'երեւի եւ մարդոց լոյս կու տայ. դա լուսինն է (Իսիս)։ Ան

Թութանքամոնի «երկրորդը» կամ «կէսը» նկարուած տախտակի վրայ, գտնուած իր շիրիմին մէջ։ — Գահիրէի թանգարան։

Եգիպտացիք կը հաւատային՝ որ մահէն վերջը բան մը կը շարունակէ վերապրիլ, վերապրող բանը՝ կը կոչուէր «Քա», «Կըրկինը», տեսակ մ'ուրուական՝ անշօշափելի բայց տեսանելի։

կը թափառի գիշերուան մէջ մինչեւ այն պահուն՝ ուր նորածագ արեւը (Հորոս) խաւարը փարատէ։ Աւելի ուշ, երբ փիլիսոփայական գաղափարը զարգացաւ, այդ զրոյցը բարոյական իմաստ մ'առաւ։ Ան խորհրդանիշն է մահուան եւ կենաց կամ բարւոյ եւ չարի պայքարին։ Պէտք է նաեւ նկատել, որ Ոսիրիսի մարմինն Ասիայէն կու գայ, Ասորիքի ափերէն. այդ նշան է, որ քաղաքակրթութիւնն Ասիայէն եկած է Եգիպտոս եւ այդ տեղը զարգացած։

ՀԱՒԱՏՔԸ ՄԱՐԴՈՒՆ ՎԱԽՃԱՆԻՆ ՎՐԱՅ

Եգիպտական կրօնին մէկ յատկանշական կողմ մ'ալ այն էր, որ անոնք յետ Աստուծոյ միութեան գաղափարին, կը հաւատային մարդուն անմահութեան, եւ մահէն յետոյ ապագայ կեանքի մը։

Հին Եգիպտացիք մասնաւոր գաղափար մը կազմեր էին մարդկութեան բնութեան վրայ։ Ըստ իրենց, մարդն երկու մասերէ բաղկացած էր, մարմնէն եւ իր երկրորդէն կամ հոգիէն։ Այդ հոգին կը շարունակէր ապրիլ այնչափ ժամանակ որ մարմինը չէր կորնչէր։ Ասկէ յառաջ կու գային մարմնոյն պահպանման համար ձեռք առնուած նախազգուշութիւնները, անոր զմռսումն ու անոր այլակերպութիւնն ի մոմիա։ Կրկինը գունաւոր եւ գոլորշոտ նիւթ մ'էր, հաւատարմաբար ներկայացնելով մարմնոյն ձեւը։ Իր կայանն էր շիրիմը, կոչուած «բնակարան երկրորդի»․ անկէ դուրս կ'ելլէր իր սնունդը փնտռելու, ապա թէ ոչ ան ապերջանիկ էր։ Ասոր համար էր որ իրեն կը շինէին յուղարկաւորական սենեակ մը, ուր կը զետեղէին կահ կարասի մը եւ կերակուրներ։

Ի սկզբան, մահը, Եգիպտացւոյն համար ուրիշ

բան չէր՝ բայց եթէ անցքը «կեանքէ մ'ուրիշ կեանքը», առաջին աշխարհէ մ'երկրորդ աշխարհ մը՝ ուր մարդը պիտի ապրի կեանք մը ճիշդ նման այն կեանքին՝ զոր ան արդէն ապրած է, բայց բարւոքուած, կատարելագործուած, երջանիկ։ Աւելի ուշ, այս աշխարհէն մեկնող մարդուն վիճակը վերջնական ձեւ մ'առաւ։ Եգիպտացիք կը հաւատային որ երկրորդը կամ հոգին վերջնականապէս կը թողուր մեր աշխարհը, եւ «սրբազան Աբիդոսէն» մտնելով նաւու մէջ, այն ճուռակի ձեւով կը սլանար դէպի երկինքն եւ կը հասնէր ատեանի մ'առջեւ, կազմուած Ոսիրիսէն եւ 42 նոմերու դատաւորներէն։ Թոտ աստուած ճշմարտութեան կշռքին մէջ կը կշռէր սիրտը, որ առաքինութեան եւ մեղքերու բնակարանը կը համարուէր։ Դատապարտեալները, գլխատուած, կը գահավիժէին գժոխքի բոցերու մէջ, ժանտատեսիլ եւ գետնաքարշ օձերու մէջտեղը, ուր կը գտնէին վերջին մահը, ոչընչացումը, յանցաւորներու միակ պատիժը։ Ընտրեալները նախ կ'երթային անծանօթ տեղ մը, ընդարձակ դաշտ, զոր պէտք էին մշակել, ուր պէտք էին ապրիլ «վերջնական բնակարանն» անցնելէ առաջ։ Հոն անոնք կը բնակէին «թագաւորաց ընկերութեան» մէջ, որ է դրախտը։ Ան անհագին լոյս մ'է, արեւը, համակ ոսկի, «գեղեցիկ ինչպէս Արաբիան»։ Արդարները յաւիտենականապէս երջանիկ կեանք մը կ'անցընէին, ժանտաթզենիներու շուքին տակ, հիւսիսային սիքով զովացած օդի մէջ, ուտելով Ոսիրիսի սեղանէն՝ դիցուհիիէ մը պատրաստուած համադամներ եւ ընչելով աստուածային բուրմունքներ։ Ինչպէս կը տեսնուի, եգիպտական դրախտը շատ կը նմանի մահմէտական հեշտալի դրախտին։

ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐԱԿԱՆ ԾԷՍԵՐԸ

Երբ հիւանդ մը աւանդէր իր վերջին շունչը, իր մահը կը ծանուցանուէր ընտանեաց կիներէն, որոնք քաղաքին մէջ կ'ընթանային խելացնոր վազքով մը, արձկելով լալագին ճիչեր, գլուխն ու դէմքը

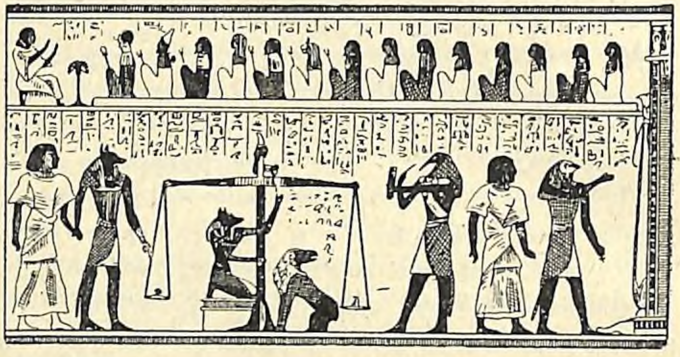

Վերջին դատաստան։ — Ըստ խորաքանդակի մը։

Ոսիրիս նստած է գահի վրայ, խարազանը ձախ ձեռքը, գաւազանը աջ ձեռքը։ Առջեւը կը գտնուին Եգիպտոսի վրայ կարգաւ թագաւորող չորս աստուածները։ Դիմացը կեցած է Նեղոսի ձիագետին՝ որ բերանաբաց կը սպառնայ կլլել դատապարտեալին սիրտն ու փորոտիքը։ Կշիռքի մօտ Հորոսն ու Անուպիսը կանգնած, հոգիներ կը կշռեն։ Նժարներէն մէկուն մէջ դրուած է մեռելին սիրտը, միւս նժարին մէջ՝ ջայլամի փետուր, իբր նշան արդարութեան։ Թոտը, գրիչը ձեռքը, կը գրէ մեղքերն ու առաքինութիւններն և անոնց դատավճիռները։ Անոր ետեւը կայ մեռելին ոգին՝ որուն պահապան կանգնած են երկու դիցուհիներ, ջայլամի մէկ մէկ փետուրներ գլուխնին։ Իսկ կշիռքին վերև նկարուած է մեղաւոր հոգի մը՝ որ մատակ խոզի մարմնոյն մէջ մտած է։

տղմով թաթախուած։ Խումբը, բարեկամներով և ծանօթներով ստուարացած, կը մտնէր մեռելին բնակարանը, և դիակին ներկայութեան, կը շարունակէր լալահառաչ ողբերը։ Այդ յուղարկաւորական նուագահանդէսը, որուն կ'ընկերանային երաժշտական գոր-

ծիքները, բազմաթիւ օրեր կը տեւէին, առաջնորդուած վարձկան եղերամայրերէ։ Յետոյ երբ մումիան կ'աւարտէր, յուղարկաւորութեան հանդէսը կը կատարուէր աղօթքներով և թափօրներով, ուր կը ցուցադրուէին ամենահարուստ առարկաներ, զոր ապա կը դնէին գերեզմանին մէջ։

ՄՈՄԻԱՆ

Եգիպտական ժողովրդեան մեծագոյն հոգն էր դիակներուն յաւիտենական պահպանումը, որպէս զի երկրորդը կամ հոգին շարունակէ վերապրիլ։ Աղքատ մարդիկ կը հանէին իրենց մեռելներուն փորոտիքը, լաւ մը կ'աղէին, կ'ապըխտէին դիակներն և մէկ մեդր խորութեամբ կը թաղէին չոր աւազներու մէջ, ուր կը դիմանային շատ երկար տարիներ։ Հարուստներու մումեաներն երեք կերպով կը պատրաստէին, որոնք իրարմէ կը տարբերէին աշխատութեան խնամքով և գործածուած դեղոց նիւթերու գնովը։

Ամէն քաղաքի մէջ, կային պաշտօնով զմռսողներ. երբ մեռելին ազգականները մարմինը կը բերէին, զմռսողը ցոյց կու տար իրենց փայտէ նկարուած օրինակներ, և իրենց կը հարցնէր թէ անոնցմէ որը կ'ընտրեն։ Երբ ազգականներն որոշէին երեք կարգերուն զմռսումը, զմռսողը կը սկսէր իր տան մէջ աշխատիլ։

Զմռսողն երկաթի գործիով մարմնէն կը հանէր ամենէն աւելի ապականելի մասերը զոր կ'ամփոփէին ալաբաստրէ սափորաձև անօթներու մէջ՝ կոչուած կանոպեններ, յետոյ անուշահոտ եղերով ու խնկերով կը լեցնէին, և եօթանասուն օր բորակի մէջ կը դնէին։ Ապա բուն դիապատիկը՝ բորակին մէջէն դին կը հանէր

կը լուար, անոյշ եղերով կ'օծէր, մէջն ալ զմուռով, դարիճենիկով, կինամոնով և անուշահոտ խնկերով կը լեցնէր. յետոյ ռետինի ու հոտաւէտ եղերու մէջ թաթխած նեղ երիզներով և կտաւով կը փաթաթէր։ Այս երիզներէն մին գտնուած է՝ ունենալով 5000 մեդր երկայնութիւն։ Երբ ամէն բան կը վերջանար, արարողապետը դիակին մատներուն կ'անցնէր ոսկիէ

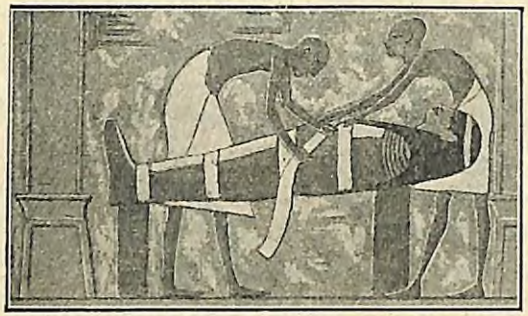

Մումիայի պատրաստութիւն։

Յուղարկաւորական հանդիսին պաշտօնեաները կ'աւարտեն զմռսուած և երկու բարձակներու վրայ դրուած դիակին երիզակներու փաթթելը։ Դէմքին վրայ դրուած է մեռելին նմանութեամբ շինուած խաւաքարտէ դիմակ մը։

կամ կապոյտ կիտուածանկար մատանիներ։ Անկէց ետքն ալ կը դրուէր երեք ծալք պատանքներու մէջ, որոնց վրայ կը քաշուէր կարմիր կտաւ մը, ծրարուած երկայնքէն ու լայնքէն։ Այսպէս պատրաստուած դիակը կը կոչուէր մումիա, որ կը դիմանար երեք–չորս հազար տարի։ Այսպէս մումիան կը դրուէր փայտէ կրկնակ դագաղի մը մէջ, որ գրեթէ մարմնոյն ձեւն ունէր. գլուխը կը քանդակուէր հանգուցեալին դիմանկարն և ուրիշ բազմաթիւ նկարներ։

Առաջին կարգի զմռսման մը ծախքերը կը հասնէին գրեթէ 5500 ֆրանգի. երկրորդ կարգի զմռսման մը համար կը ծախսուէր 2000 ֆրանգ։ Երրորդ կարգի զմռսումները համեմատաբար քիչ ծախսի կը կարօտէին։

ՄԵՌԵԼՈՑ ՊԱՇՏՕՆԸ

Եգիպտոսի մէջ, մեռելները կը շրջապատէին ու կը բռնանային ողջերուն վրայ, անոնցմէ «վաղեմի սովորութեանց» պատկառանքը պահանջելով։ Եւ այսպէս ողջերը, իրապէս բաժնուած մեռելներէն, անոնցմէ սաստիկ կը վախնային ու զանոնք կը պաշտէին։ Ասոր համար է որ մտքով անոնց հետ կ'ապրէին շարունակաբար։ Այսպէս, Եգիպտացւոյ մը համար ամենէն լքուցիչ, ամենէն սոսկալի աղէտն էր գերեզմանէ և յուղարկաւորութեան պատիւներէ զուրկ մնալը, վասն զի կը կարծէին թէ հոգին թափառող ուրուական մը կը դառնար անհանդարտ, և վնասակար՝ մարդոց։

Այդ համոզման երկրորդ հետեւանքն ալ այն էր, որ ողջերը մեռած նախնիքներուն կը կանգնէին շիրիմ մը և յուղարկաւորական սենեակ մը։ Շիրիմները՝ Նեղոսի ողողման գօտիէն դուրս կը գտնուէին, հոն՝ ուր չորութիւնը զանոնք անսահմանապէս կը պահպանէր։ Եգիպտացւոց համար մեռելներու թագաւորութիւնը կը սկսէր անկէ՝ ուր կը վերջանար Նեղոսի հովիտը. կեանքի գետը։ Անոնք ներկայ կեանքն ու իրենց բնակարանը համարելով անցողական և ժամանակաւոր, անոնցմով շատ քիչ կը զբաղէին, իսկ մումիան ու շիրիմը յաւիտենականութեան համար կը պատրաստէին, և ամենամեծ նախազգուշութիւններ ձեռք կ'առնէին՝ որպէս զի անոնք գողերու և սրբապիղծներու հետապնդումներէն ազատ մնան։

ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐԱԿԱՆ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

Միջնակարգ մարդիկ ունէին ուղղանկիւնի փոքր սենեակներ՝ կահաւորուած անդրշիրիմեան կեանքի անհրաժեշտ իրերով։ Բարձր դասու մարդիկ ունէին հոյակապ շիրիմներ, փորուած բլուրներու կողին, կոչուած մաստապաներ։

Գերեզմանի մը ներքին մասը։ — Մոմիան։ — Յուղարկաւորական ծէսեր։

Ասոնք յատկանշանական էին մեմփիսեան շրջանին, և կը բաժնուէին երեք մասերու։

Ան ունէր նախ արտաքին գաւիթ մը, որ դրսանց բուրգի մը ձեւ ունէր, իսկ ներսանց քառանկիւնի էր։ Մատրան խորը կը գտնուէր կոթող մը, որուն վրայ արձանագրուած էր հանգուցեալին անունն և իր ծնընդակարգը. դա անոր քաղաքային վիճակն էր հանդեր-

ձեալ կեանքին մէջ մնալու համար։ Կոթողին ստորոտը կանգնուած էր մարմարէ խորան մը, նուիրուած շիրմին պաշտպան աստուծոյն, և որուն վրայ կը շարէին ազգականներուն բերած իրերը մեռելին համար։ Մաստաբայի ներքին պատերը ծեփուած էին նկարներով որոնք կը ներկայացնէին հոգւոյն ճամբորդութիւնը կամ հանգուցեալին ներքին կեանքը. դա անհրաժեշտ էր որպէս զի հոգին կարենար հասնիլ Ոսիրիսի մօտ և որպէս զի «կրկինը» երջանիկ ըլլար՝ տեսնելով երկրի վրայ անցուցած կեանքին անհրաժեշտ իրերու պատկերացումը։ Վերջապէս կային հանգուցեալին փայտէ կամ քարէ արձանը, որքան կարելի է նման տիրոջը, որպէս զի վերադարձող «երկրորդը» մտնէր այդ արձանին մէջ, եթէ մոմիան քայքայուած ըլլար։

Վերջին անկիւնը կը գտնուէր 12–15 մեդրնոց հոր մը՝ որ գաւիթը կը միացնէր յուղարկաւորական սենեակին։

Այս յուղարկաւորական սենեակը, կտրուած ժայռին մէջ և զուրկ ամէն տեսակ զարդերէ, կը պարունակէր հանգուցեալին քարագամբանը՝ ուր դրուած էր մոմիան, փակուած մէկ կամ բազմաթիւ դագաղներու մէջ։

Տղմուտ ջրով լեցուն կուժեր կը դրուէին հոն. յետոյ, կնիքները կոխելէն վերջը, մուտքը կը հիւսուէր և հորը մինչև բերան կը լեցուէր յղկուած քարերով, աւազով, հողով. յետոյ վրան ջուր սրսկելով՝ անթափանցելի կրաղիս մը կը կազմէր։

Աստիճանաբար մաստաբաները փոխուեցան, աւելի հսկայական, աւելի հոյակապ ձև ստացան և դարձան բուրգեր, որ է թագաւորական շիրիմներ.

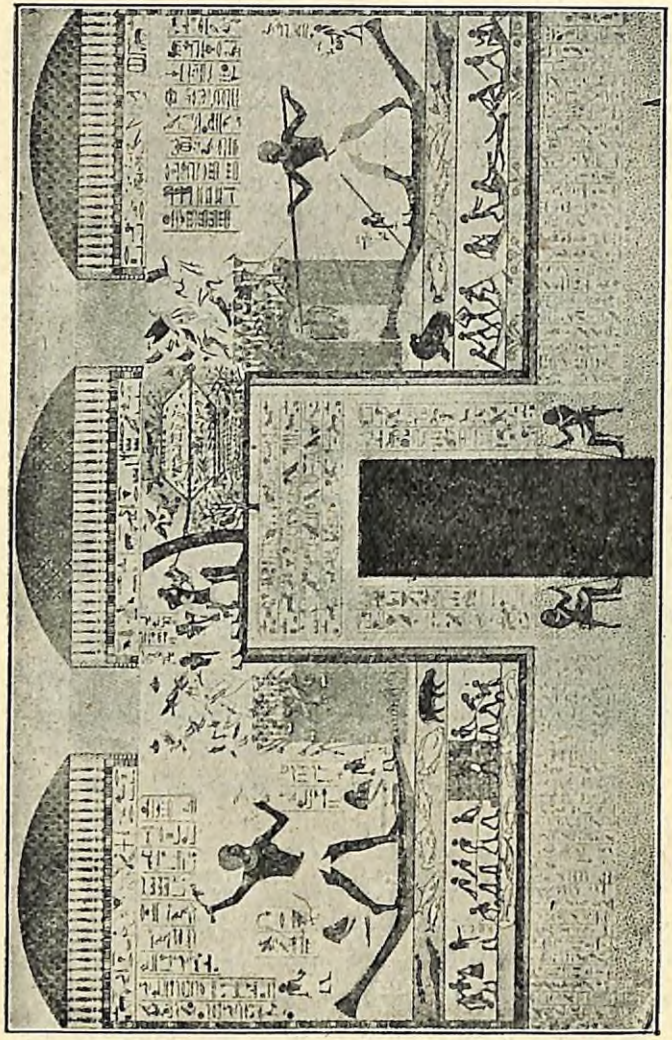

Զարդանկար գերեզմանի նախագաւթի մը որմին,

որոնք եգիպտական քաղաքակրթութեան գլուխ գործոց յուշարձաններն են։

Ամէն հին քաղաքի մօտ, մանաւորապէս Մեմփիսի և Թեբէի շրջակայքը, կուտակուած են գերեզմանատեղիներ, որոնք մեռելներու իսկական քաղաքները կը կազմէին, յաճախ նրբանցքներու բաւղի մը մէջ ծածկուած։ Մեմփիսի քով, Սերապիոնը, Ապիս եզներու ութսուն և չորս գերեզմաններ կը պարունակեն։ Հոս Եգիպտացիք աղօթքներ կը մատուցանէին և զոհեր կ'ընէին։

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԸ. Եգիպտական ժողովրդեան ոգին կ'երևի մեր աչքերուն «Մեռելոց Գրքին» մէջ, որ յոյսերու և բաղձանքներու Հաւաքածոյ մ'է «Հոգւոյն առաջնորդը», այս և հանդերձեալ աշխարհին մէջ։ Այդ օրինագրքէն, դրուած ամէն մէկ մումիայի քով, որոշապէս կը տեսնուի թէ Եգիպտացիք ի՛նչ բան կը նկատէին մեղք, գէշ, անբարոյական, և ի՛նչ լաւ, առաքինի, բարոյական։

Երանութեան արժանանալու համար, երկրորդ կեանքի շէմքին վրայ եգիպտացին պէտք էր ջատագով կանգնէր իր անձին։ «Մարդոց դէմ նենգութիւն չեմ նիւթած։ Որբևայրին չեմ տանջած։ Աղեանին աղջև չեմ ստած։ Ծոյլ չեմ եղած...։ Չեմ ըրած, ինչ բան որ աստուածներէն արհամարհուած է։ Չեմ սպանած, մատնութեամբ մէկու մը մահ չեմ պատճառած։ Տաճարներէն չեմ շորթած աստուածոց հացն ու կարկանդակը։ Չեմ կողոպտած շիրիմները։... Երբեք չեմ խլած երեխայի բերնէն իր բաժին կաթը։ Մաքո՛ւր եմ, մաքո՛ւր եմ, մաքո՛ւր եմ»։ Դա շատ բարձր բարոյական մ'է։

ԳԼՈՒԽ Է.

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

ՓԱՐԱՒՈՆԸ Եգիպտական ընկերութեան գլուխ կը գտնուէր թագաւորը, կոչուած փարաւոն։ Ան նկատուած էր իբր որդի Ռա աստուծոյն, և այդ տիտղոսով ան կ՚ընդունէր իր հպատակներուն երկրպագութիւնը։ Նոյն պատիւը կը մատուցուէր նաև իր պատկերներուն։ Ան բացարձակ միապետ էր. ամէն բան իրմէ կը բղխէր, և հետևաբար տէր էր հպատակներուն ստացուածքին և կեանքին. ինքն էր ամէն բարեաց ու ամէն յաջողութեանց հեղինակը։ Իր տիտղոսներուն ճոխութիւնը կը գերազանցէր արևելեան ամէն պերճանքը։ Ան ինքզինքը կը կոչէր. «Հորոս, հզօր Ցուլը, արժանիքով մեծ, տէր Անգղի և Օձի թագին (Վերին և Ստորին Եգիպտոսի), Քրմապետ, Ռա, ոսկիէ Հորոս, որդի Արեգական»։ Փարաւոնին տարազը շքեղ էր։ Ան կը հագնէր ոսկեթել գոգնոց մը, որուն վրայէն կը կրէր թանկագին ու թափանցիկ կտորներէ կարուած ու կրկին ոսկեթել բանուածքներով երկար շապիկ մը, որ ուսերէն մինչև ոտքերը կ՚իջնէր։ Իսկ շապկի վրայէն կը կապէր լայն ու մեծագին գօտի մը, որուն ծայրերն ոսկեզօծ էին և ճենապակիով զարդարուած։ Իբր նշանները իր իշխա-

նութեան՝ ան կը կրէր ցուպաձև գաւազանը, կամ արքունի գաւազանը, մտրակը, խորհրդանիշ անսահման իշխանութեան, և թագաւորական գլխազարդը, կամ պշանթ։ Դա խոյրաձև գլխարկ մ՚էր՝ կազմուած երկու ագուցիկ թագերէ, մին կարմիր ու ցածկեկ, Ստորին Եգիպտոսի թագ, միւսը սպիտակ ու բամբակէ գտակի ձևով, թագ Վերին Եգիպտոսի։ Վարի մասը շրջանակուած էր ոսկեղէն օձով մը, որու գլուխը պշանէն առաջ կը ցցուէր, ունենալով Ուրանոսը ճակտին։ Թագաւորական նշանակն էր սփինքսը, որ ուժն ու իմացականութիւնը կը խորհրդանշէր։

Մեծ արարողութեանց ժամանակ, փարաւոնն իր հպատակներուն կ՚երևէր Թեբէի Ամմոնի տարազով, շրջապատուած բուրուառակիր խնկարկուներէ, հովահարողներէ, որոնք ջայլամի փետուրներէ շինուած լայն հովահարներով կը վանէին անասնիկներն ու կը զովացնէին փարաւոնական երեսները։ Իր պալատականները, իր զօրավարները, արքունի պաշտօնեաները, բարձրաստիճան ատենակալները կը կազմէին իր շքախումբը. ժողովուրդը կ՚երկրպագէր անոր, ողջունելով զայն մեծահնչիւն աղաղակներով։ Ամէն տարի, նստած գահի մը վրայ, ինչպէս Հորոս իր գարեանդին վրայ, փարաւոնը կ՚ընդունէր աստուածային պատիւները, կը լսէր իր գահակալութեան տարեկան ներբողեանը, «ինչպէս Ռան տարւոյն սկիզբը»։

ԱՐՔՈՒՆԻՔԸ Փարաւոնի արքունիքը նոյնքան բազմաթիւ էր որչափ էր Ասորեստանի թագաւորինը. ան կը բովանդակէր արդուզարդի սպասաւորներ, բժիշկներ, գրօսանքի սպասաւորներ, բերնի սպասաւորներ, մոգեր։ Իր պալատն իսկական

քաղաք մ'էր. ան կը պատսպարէր ոչ միայն փա-
րաւոնն ու իր ընտանիքը, այլ նաև պաշտօնեաներ,
անհամար սպասաւորներ, ճանճավարներ, հովանո-
ցակիրներ, թագաւորական աղեղին պահապաններ,
թիկնապահ գունդեր, պալատին վերակացուներ, գան-

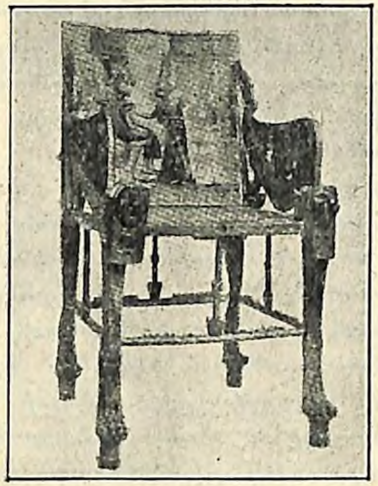

Թութանքամէնի գահը՝ ճակատէն տեսնուած։ — Գտնուած 1923ին փարաւոններու շիրիմներուն մէջ։

ձապահներ, վահանակիրներ, գրապետներ, երաժշտա-
պետներ, ամբարապետներ և հօտերու վերահսկողներ։
Այս պալատականներն Եգիպտոսի ամենէն նշանաւոր
մարդիկն էին, բայց փարաւոնի աչքին պարզ հպա-
տակներ էին։ Անոր քով գացած ժամանակ, ձեռքերնին
վեր պիտի բարձրացնէին, ինչպէս աստուածներուն
աղօթած ատեն. յետոյ երեսի վրայ պիտի պառկէին

գետինը. այդ դիրքին մէջ գովաբանական ղրուատիք-
ներ կարդալէ յետոյ, կը խօսէին և փարաւոնին հրա-
մանով միայն ոտքի վրայ պիտի կանգնէին։

Փարաւոնը բազմակին էր. ան ալ արևելեան ար-
քաներու պէս ունէր իր կանանոցը, բայց առաջին
հարսը միայն «Թագուհի» տիտղոսը կը կրէր, մաս-
նակցելով փարաւոնական փառքին ու յարգանքին։
Գահին թիկնածու մը պէտք էր որ աստուածային
արիւնէ ըլլար, այսինքն՝ թագաւորական, ուստի ան
կ'աշխատէր ամուսնանալ նախկին փարաւոնի կնոջ
կամ աղջկան հետ, որպէս զի մասնակից ըլլայ անոր
երակներուն մէջ հոսող աստուածային արեան ու իր
արիւնն ալ սրբագործուի։ Նոյն իսկ օրինաւոր փա-
րաւոնները նախանձոտ խնամքով կը հսկէին իրենց
սերունդին վրայ, կնքելով ամենէն աւելի հրէշային
միութիւններ, որպէս զի անեղծ պահուի իրենց զարմը։
Փարաւոն մ'ամուսնացաւ իր աղջկան հետ, ծնած իր
քրոջ հետ եղած ամուսնութենէն և ունեցաւ աղջիկ
մը, զոր անուանեց, հազիւ ծնած, թագուհի ու իր
հարսը։

Երկրի վրայ տեսանելի այդ աստուածը սակայն՝
արքունեաց արարողութեան ստրուկն էր։ Անոր ամեն-
օրեայ զբաղումները կարգի կանոնի տակ դրուած էին։
Բայց ան դատարկապորտ թագաւորի մը կեանքը չէր
ապրեր. ան պարտաւոր էր, ամէն առաւօտ, կարդալ
կուսակալներէն իրեն ուղղուած բոլոր տեղեկագիր-
ները. ան անձամբ կը վարէր բոլոր մեծ ու պզտիկ
գործերը, կը քալէր իր բանակներուն գլուխը։ Ան կը
դնէր օրէնքներ, հասարակաց օգտակար գործերով ժո-
ղովրդեան բարօրութիւնը կ'ապահովցնէր. ան կը նո-
րոգէր ու կը պահպանէր ջրանցքները, և իր անունը

յաւերժացնելու համար կը կանգնէր տաճարներ իր նախասիրած աստուածներուն և գերեզման մ'իրեն համար։ Այսպէս, Մերիս լիճն ու հռչակաւոր Լաբիւրինթոսը գործեր են Ամենէմհատ Գի (ԺԲ հարստութիւն), Նեղոսի ջրանցքը Նեքաւովին, Լուքսորի և Իպսամբուլի տաճարները Ռամսէս Բի, Բուրգերը Մեմփիսի հին փարաւոններուն, Քէոպսի, Քեփրենի և Միկերինի։

ԱՌԱՆՁՆԱՇՆՈՐՀԵԱԼ ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐԸ

Եգիպտոսի մէջ երկու առանձնաշնորհեալ դասակարգեր կային. քուրմերն ու զինուորականները։ Քուրմերը կրօնքի պաշտօնեաներ, տաճարներու սպասաւորներ և աստուածոց գանձերուն մատակարարներ էին։ Անոնք կը վայելէին բազմաթիւ առանձնաշնորհումներ, զոր օրինակ, տուրքէ, կոռէ և զինուորական ծառայութենէ զերծ էին։ Ասկէ զատ անոնք մեծ ազդեցութիւն ունէին՝ շնորհիւ իրենց սրբազան նկարագրին, իրենց ահագին հարստութեան, իրենց ընդարձակ գիտութեան և իրենց բարձր հեղինակութեան, որ արդիւնք էր ժողովրդեան վրայ ներշնչած պատկառանքին ու սարսափին։ Քուրմերը նաև գուշակներ էին աստուածոց կամքերուն. փարաւոնները, ամէն կարևոր գործէ առաջ, պարտաւոր էին աստուածներէ խորհուրդ խնդրել, և քուրմերն անհանճար հնարքով մը կ'արտայայտէին անոնց որոշումները։ Բաց ի կրօնական պաշտօններէ, քուրմերը կարող էին աշխարհական պաշտօններ ալ վարել, դառնալով ատենակալներ, զօրավարներ և փարաւոնական խորհրդականներ։ Քուրմերը խիստ մաքուր կը պահէին իրենց անձը. կը կրէին սպիտակ քթանէ

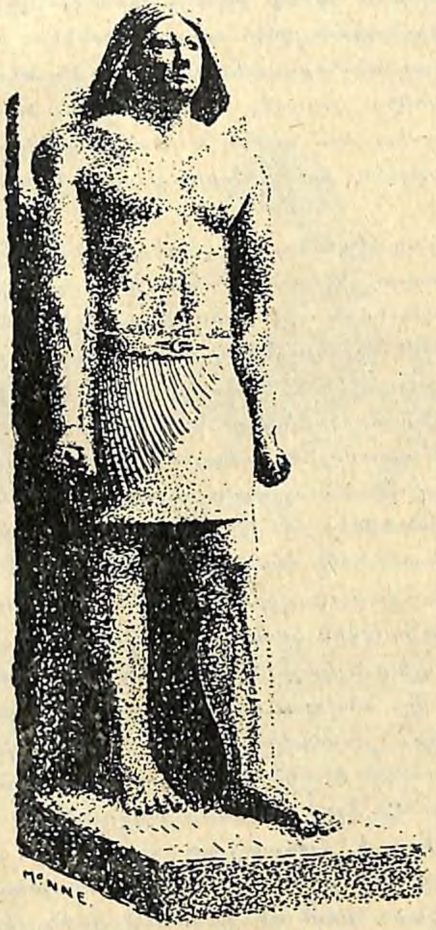

Եգիպտացի քրմապետ մը.

վերնազգեստ և պապիրոսէ թեթև սանդալներ. գլուխնին գերծուած պիտի ըլլար. անոնք պարտաւոր էին պահել կրօնական բիւր սովորութիւններ, որպիսի էին զգուշանալ անմաքուր համարուած կերակուրներու և առարկաներու հպումէ, օրական չորս անգամ լուացուիլ, ստէպ ծոմ պահել և միակին ըլլալ։ Որդիները կը յաջորդէին իրենց հօրը քրմական պաշտօններու մէջ։

Զինուորականները կը կազմէին ընտանիքներ՝ ապրելով փարաւոնէն շնորհուած կալուածներուն վրայ, որոնք ազատ էին ամէն տեսակ տուրքէ ու հարկէ։ Զինուորական ծառայութիւնը ժառանգական էր, հօրմէն կ'անցնէր զաւկին, կալուածներու հետ ի միասին։ Զօրակոչին օրը, անոնք պարտաւոր էին, արքունագրուման պատժոյ սպառնալեօք, շտապել զէնքի տակ։ Տղաքները մասնաւոր դաստիարակութիւն մը կը ստանային բանակներուն մէջ, բանակը՝ որուն անվիճելի ու միակ պետն էր փարաւոնը, կը բաղկանար գլխաւորապէս հետևակազօրէ, բաժնուած երկու գունդերու. մէկը բազկին կը կրէր մեծ վահան մը, ծածկելով իրանը, գլխուն կաշիէ կամ մետաղէ ծայրազարդ սաղաւարտ մը, անվերտ զրահ մը կը պաշտպանէր իրենց կուրծքերը. յարձակողական զէնքերն էին նիզակ, կարճ տապար և պղնձէ փայտակոթ դաշոյն մը. միւս գունդն ունէր կլոր վահան, բոլորաձև կորացուցած սուր լախտ և հաստաբուն եռանկիւնի աղեղ մը։ Եգիպտոսի մէջ բառին բուն նշանակութեամբ հեծելազօր չկար, վասն զի Նեղոսի հովտին մէջ, պատերազմի միջոցին, ձիավարել դժուարին բան էր, հարաւային մասն ունենալով պինդ հողեր, հիւսիսային մասը՝ փխրուն հողեր։ Բայց կային «կառքի մարդիկ»։ Պատերազմի կառքի վրայ էր որ փարաւոնները անձնապէս կը պատերազմէին։ Կառքի մարդիկը կամ ձիաւորները սպառազինուած էին տէգով, բարակ և սայրասուր նետերով, գաւազանով և երեքարձէնով։

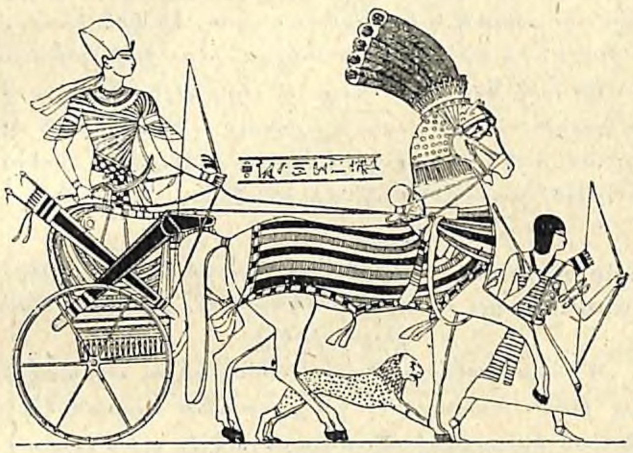

Ռամսէս Բ մարտակառքի վրայ։

Ռամսէս Բ իր պատերազմական կառքի վրայ՝ լծուած սեթարազարդ ու ցցունազարդ երկու ձիերէ։ Փարաւոնը կը կրէ թագաւորական խոյրը՝ առջի կողմէն օձով զարդարուած կուրծքին վրայ կ'իջնէ լայն մանեակ մը. հագուեր է պաստառէ թափանցիկ պարեգօտ մը. բազուկներէն ու դաստակներէն վեր կը կրէ ապարանջաններ. ձախ ձեռքով կը բռնէ իր աղեղն ու ձիերու սանձերը, աջ ձեռքով՝ կարճ ու կոր թուր մը և իր մտրակը։ Կառքին շուրջը կախուած են աղեղնապատեանն ու կապարճները։ Պահակ աղեղնաւոր մը ձիերէն յառաջ կ'երթայ որոնց կ'առաջնորդէ փարաւոնին ընդասուն առիւծը։

Զինուորական դասակարգին վիճակը շատ դառն էր, և խաղաղասէր ու աշխատութեան անձնատուր Եգիպտացիք միշտ արտայայտեցին իրենց հակազինուորական նկարագիրը։ «Դեռ մանուկ, զինուորականը կը փակեն զօրանոցին մէջ, կ'ըսէ դպիր մը, կորուածքի պէս

վէրք մը կը ձևանայ անոր փորուն վրայ, մաշուքի վէրք մը աչքին վրայ, պատռուածքի վէրք մը՝ երկու յօնքերուն վրայ. անոր գլուխը մաշած ու թարախալի է (այս վէրքերը յառաջ կու գային զրահէն ու սաղաւարտէն)։ Պապիրոսապատատի պէս կը ծեծեն զինքը։ Իշու մը բեռան պէս ուսերուն վրայ կը կրէ իր հացն ու ջուրը. իր թիկնամէջին ոսկրագոգերը ջախջախուած են։ Կը խմէ նեխոտած ջուր մը։ Երբ թշնամիոյն առջև կը հասնի՝ սագի մը պէս կը դողայ, անդամներուն մէջ այլ ևս ուժ չունի։ Եգիպտոսը վերադարձին՝ որդերէն կրծուած գաւազանի մը կը նմանի»։

ՇՆՈՐՀԱԶՈՒՐԿ ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐ

Ասոնք բաղկացած էին դպիրներէ, վաճառականներէ, գործաւորներէ, գիւղացիներէ։

Վաճառականները փոքր խանութներու տէրեր էին։ Այդ խանութներու մէջ ցուցադրուած ապրանքները, շինուած եգիպտացի արհեստաւորներէ, գլխաւորապէս կը բաղկանային ապակեղէններէ, գոհարներէ, կերպասներէ և նախշուն կաշիներէ։ Արհեստաւորները կամ գործաւորները ստիպուած էին, ապրելու համար, անդադար աշխատիլ արուեստապետի մը հսկողութեան տակ, որ զանոնք գաւազանով կ՚առաջնորդէր. ասկէ զատ անոնք ենթակայ էին գլխահարկի և բաժի, ինչպէս նաև տաժանելի աշխատութեանց՝ փարաւոններուն և տանուտէրներուն համար։ Անոնք օրչէքի դիւրասպառ ողորմելի ուտեստ մը կ՚ընդունէին։ Այս դրութիւնը տեղի կու տար գործադուլներու։ «Պղնձագործը, կ՚ըսէ պապիրոս մը, ամբողջ օրը կ՚աշխատի, իսկ երբ գիշերը կու գայ, մոմի լուսով դեռ կը շարունակէ իր աշխատանքը։ Կօշկակարը բոլորովին կը

փճանայ, ստիպուած միշտ կաշի կրծելու։ Տես քարտաշ որմնադիրը. ան ենթարկուած է յանկարծական

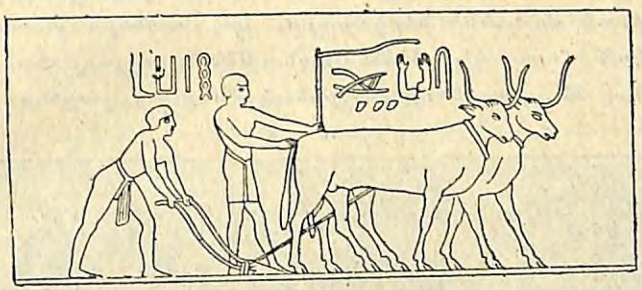

Արօրով հերկ։ — Ըստ եգիպտական նկարի մը։
Հին Եգիպտոսի գիւղացիները, արդի Ֆէլլահներուն պէս, երկիրը կը մշակէին առանց անուի փայտէ արօրով և կը հնձէին չատ դիւրութեամբ։

քամիներու..., պատերու ծայրերէն կախուած՝ ինչպէս լուտասի ծաղիկները... երբ իր օրական ապրուստը

Հունձքը։ — Ըստ գերեզմանի նկարի մը։
Եգիպտացին կը հնձէր մանգաղով և կը կտրէր շիւղը կէս բարձրութեամբ։

ճարէ, տուն կ՚երթայ և իր երեխաները կը ծեծէ։ Ոստանայնկ մարդը կնոջէ մ՚աւելի թշուառ է։ Իր ծունկերը կը հասնին մինչև սիրտը. ան ազատ օդ չի

շնչեր. եթէ օր մը միայն պակսի օրէնքէն պահանջուած կերպասին քանակը գործելէ, կը կապուի՝ ինչպէս ճահիճներու լուտաս։ Աւելի մխիթարական վիճակ մը չունի ներկարարը. իր մատները փտած ձկան հոտը կ'արձկեն. յոգնութենէն աչքերը խոնջեալ են. իր ձեռքը վայրկեան մը կանգ չառներ»։

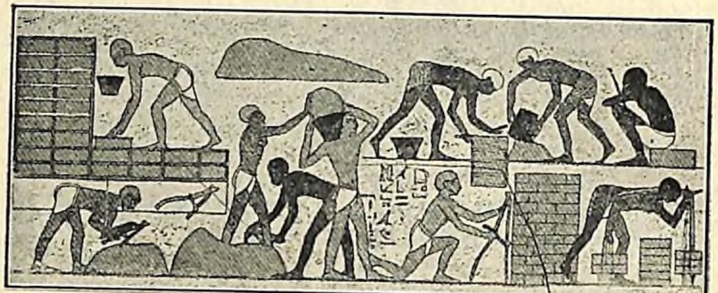

Աղիւսագործներ։

Այս պատկերը կը ցուցնէ թէ Եգիպտացիք երեք կամ չորս հազար տարի առաջ սքանչելի կերպով գիտէին կեանքը պատկերացնել։ Վարը, ձախակողմը՝ գործաւորները հող կը բերեն ու կը լեցնեն սապատին մէջ՝ զոր իրենցմէ մէկը բռնած է։ Վերը, աջակողմը՝ գործաւոր մը, վերակացուի մը հսկողութեան տակ, որ նստած է, հող կը լեցնէ աղիւսէ կաղապարներուն մէջ. ձախակողմը՝ զետեղուած են կաղապարները, որպէս զի արեւու ցիմաց աղիւսը չորցնեն, Վարը աջակողմը՝ գործաւոր մը կը բերէ, իր ուսերէն անցած ու գաւազանի մը երկու ծայրերէն կախուած աղիւսներ, որոնցմով արհեստակից մը կը շինէ պատ մը, աղիւսները շարելով այնպէս, ինչպէս կը շարեն այսօր մեր որմնադիրները։

Գիւղացիները կամ Ֆելլահները ամենէն աւելի թշուառներ էին։ Հողերը զոր իրենք կը մշակէին, իրենց սեպհականութիւն չէին. անոնց վրայ կը ծանրանային խստօրէն արքայական տուրքեր, զորս պարտական էին վճարել, մինչեւ իսկ, փոխարէն տալով իրենց անձն ու ընտանիքը։ Ասկէ զատ, կը վճարէին հողի

տիրոջը՝ բերքերուն տասանորդը, առանձնաշնորհեալ դասակարգերուն ծանր կոռերը։ Տուրքերը չվճարելու պարագային, արքունի գանձին դպիրները զանոնք գաւազանի հարուածի տանջանքին կ'ենթարկէին, կամ մարմնոյն բոլոր երկայնութեանը գետին պառկեցնելով, կը քաշքշէին դէպ ի ջրանցքը, ու գլխէն մէջը կ'ընկղմէին։ Հովիւները, մեռելը զմռսողները և ստրուկները կը կազմէին ստորին դասերը։ Առաջին երկու դասերը պիղծ կը համարուէին և տարագրուած էին արուարձաններու մէջ։

ԴՊԻՐԸ Դպիրը, ճիւղ քրմական դասուն, առանձնայատուկ տիպար մ'էր եգիպտական ընկերութեան մէջ։ Ան «պապիրուսի մարդն» էր, այսինքն կարդալ, գրել և հաշիւ ընել գիտէր։ Ցիրաւի, ինքն էր գրագէտը, մատակարարը, հաշուակալը, վիպասանը, ճարտասանը, ներկայացնելով ազգին մտաւորական մասը։ Ան փարաւոնին գլխաւոր պաշտօնեան էր և անոր աջ բազուկը։ Դպիրն էր՝ որ տուրքերը կը հաւաքէր, կը հսկէր զինագործարաններուն վրայ, զօրաժողով կ'ընէր և զինուորները կը սպառազինէր։ Նա անհրաժեշտ գործակատար մ'էր, հետեւաբար ամէն տեղ կը գտնուէր. հարուստին ծառայութեան մէջ, վաճառականի խանութին մէջ, ինչպէս ագարակատուներու մէջ, ամէն բանի վրայ և ամենուն վրայ գործադրելով պճրոթքող հսկողութիւն մը։ Ան գործապետ էր կամ ճարտարապետ կամ հարկահաւաք, քուրմ, նահանգապետ, զօրավար։ Եթէ դպիրը կարող մարդ էր, գեղեցիկ գիր ունէր և լաւ կը գծագրէր՝ հարստութիւն կը դիզէր, մեծամեծ պատիւներ կը վայելէր և ազնուական կը նկատուէր։

Գաղափարը՝ թէ ինքը մարդկութեան մնացած մասէն վեր էր, իրեն կը ներշնչէր փքոցուռոյց հպարտանք մը։ «Ես ձեռարուեստները նկատեցի, կ'ըսէր դպիր մը

Թելադրութեամբ գրող պատանեակներ. ԺԹ դար Ք. ա. — Ֆիրենցէ, Հնագիտական թանգարան։

իր զաւկին, և, իրաւցընէ, գրականութենէ վեր ոչինչ կայ։ Ուստի քեզի գրականութիւնը սիրել տուր, որ քու մայրդ է։ Անոր գեղեցկութիւնները գլխուդ մէջ

խօթեցի։ Ան աւելի կարեւոր է քան բոլոր արուեստները. նա որ մանուկ հասակէն սկսած է անկէ օգուտ քաղել՝ պատուի մէջ է»։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Եգիպտոսը՝ բացարձակ միապետութիւն մ'էր, նոյն իսկ աստուածպետական, չափաւորուած միայն կարգ մը հաստատուն օրէնքներով, և կրօնքին ազդեցութեամբ՝ որ մեծապէս կ'ազդէր Փարաւոնին խղճին վրայ։

Փարաւոնը միայն կը գործադրէր օրէնսդիր իշխանութիւնը։ Յոյներն Եգիպտոսի օրէնքները նկատեցին իբր ամենաբարձր իմաստութեան արտայայտութիւնը, ուսկից ներշնչուեցան իրենց ամենէն մեծ օրէնսդիրներն ու փիլիսոփաները. այս համբաւը կ'արդարացուի եգիպտական և հրէական օրինագրքերուն աչքի զարնող նմանութենէն, և գիտենք որ Մովսէս փարաւոնական արքունեաց մէջ սորվեցաւ եգիպտական իմաստութիւնը։ Ստերդմնութիւնն իբր ոճիր նկատուած էր աստուածոց և մարդոց դէմ. կամաւոր մարդասպանութիւնը, նոյն իսկ ստրուկի մը վրայ, մահուամբ պատժուած էր, և մի և նոյն պատիժը կը տրուէր հանդիսատեսի մը՝ որ կը մերժէր օգնելու մարդասպանէն յարձակում կրող մարդուն։ Իսկ եթէ նա անզօր գտնուած էր յարձակումի ենթարկուած մարդուն ազդու կերպով օգնելու, և պակսէր յանցաւորը դատարանին ամբաստանելու, գաւազանի հարուածներ կ'ընդունէր և երեք օր անսուաղ կը մնար։ Հայր մը կամ մայր մը երբ իր որդին մեռցնէր՝ զինքը չէին սպաններ, հապա՝ կը դատապարտէին որ երեք օր մեռուցած որդւոյն դիակը գիրկն առած կենայ։ Դա-

սալքութիւնը պատժուած էր ոչ թէ մահուամբ այլ վատահամբաւութեամբ, որպէս զի զինուորն աւելի վատահամբաւ ըլլալէ վախնայ քան մահուանէ, և նաև որպէս զի գերագոյն ճիգեր գործածէ իր նախկին փառքին հասնելու, մինչդեռ եթէ մահուան պատիժը կրէր, ան պետութեան օգտակար չէր կրնար դառնալ։ Լրտեսին՝ որ ծածուկ ծրագիրներ թշնամւոյն կը յայտնէր՝ լեզուն կը կտրէին։ Պաշտպանին ո՛չ թէ անձը՝ այլ ինչքը պարտքին երաշխաւորութիւնն էր։ Անոր թոյլ տրուած էր, իբրև երաշխիք, գրաւի դնել հայրական մումիան, բայց եթէ պարտքը չվճարուէր՝ ո՛չ ինքն և ոչ ալ իրենները կարող չէին թաղում ընդունիլ։ Սուտ ստակ կոխողին, նմանապէս կշիռներն խարդախողներուն և հասարակաց արձանագրութեանց մէջ սուտ բան գրողներուն՝ երկու ձեռքերը կը կտրէին։

Դատաւորական իշխանութիւնը կեդրոնացած էր փարաւոնի անձին մէջ, բայց դատ կտրելու համար, կը կազմուէին կանոնաւոր դատարաններ՝ որոնց դատաւորները կ'ընտրուէին առանձնաշնորհեալ դասակարգերէն, մասնաւորապէս քուրմերէն, որոնք միայն ունէին օրէնքներու անհրաժեշտ ծանօթութիւնը։ Թագաւորութեան գերագոյն ատեանը կազմուած էր երեսուն արդարակորով դատաւորներէ. Նախագահը կը կրէր, իբր նշան իր աստիճանին, ոսկիէ և ականակուռ քարերէ շղթայ մը, ծայրը ճշմարտութեան աստուծոյն պատկերը կախած, և ան վճիռը կու տար այդ պատկերը դատը շահողին դպցնելով։

Փաստերը կը տրուէին վկաներով, գրով և երդումով։ Գաւազանի հարուածներով՝ ամբաստանեալներէն կը խլէին խոստովանութիւնը. ընդհանրապէս

տրուած պատիժներն էին ծեծը, բանտը, տուգանքը, քթի և ականջներու կրճատումն և վերջապէս մահը։

Վարչական իշխանութեան գլուխ կը գտնուէր դարձեալ փարաւոնը։ Եգիպտոս բաժնուած էր նահանգներու կամ նոմերու, գլուխ ունենալով փարաւոնէն նշանակուած նոմարքոսներ կամ երբեմն ժառանգական իշխաններ։ Նոմարքոսներն ունէին բազմաթիւ պաշտօնեաներ, որոնք փարաւոնին անունով կը հսկէին մշակութեան, վաճառականութեան և արդարութեան վրայ և տուրքերը կը ժողվէին։

Ասիոյ մէջ աշխարհակալուած նահանգները՝ կը կազմէին տեսակ մը աւատապետական կայսրութիւն, որուն մեծ գերիշխանն էր փարաւոնը։ Այդ նահանգներուն պետերն ու թագաւորները պահեցին իրենց տիտղոսներն ու իրենց ազգային կազմակերպութիւնները. բայց այդ պետերը պարտաւոր էին հաւատարմութեան երդում տալ և տուրք վճարել։ Իբրև տուրք՝ կ'առնուէին ապրանքներ, կենդանեաց հօտեր, ձիեր, կառքեր, մարդիկ, կիներ, ստրուկներ, թանկագին փայտեր, ազնիւ քարեր և մետաղներ։ Բայց որովհետև ամէն նոր փարաւոնի գահը բարձրանալուն ապստամբութիւններ կը պայթէին, փարաւոններն այդ նուաճուած նահանգներու մէջ հաստատած էին եգիպտական զօրագունդեր և ցեղով եգիպտացի կուսակալներ, գաւառապետներ, քաղաքապետներ և վերակացուներ, որոնց պաշտօնն էր հսկել կեդրոնական կառավարութեան շահերուն վրայ։ Կային նաև արքունի պաշտօնատարներ՝ որոնք կը հսկէին սուրհանդակներու, կարաւաններու ապահովութեան վրայ, և կ'ընդունէին պատանդներ, պետերու որդիք, որոնք կը դաստիարակուէին Մեմփիսի ու Թեբէի մէջ։

Արուեստներն եւ Գիտութիւնները

Ինչպէս տեսնուեցաւ, Եգիպտացիք մարդկային կեանքը նկատելով փոփոխական և կորստական, քիչ խնամք ունեցան որ ողջերուն բնակարանները գեղեցիկ և դիմացկուն ըլլան, ընդհակառակն անոնք ամէն տեսակ ջանք և հանճար թափեցին աստուածոց տաճարներուն, մեռելոց գերեզմաններուն և թագաւորաց տաճարակերպ մեծ պալատներուն վրայ։ Ճարտարապետները խորապէս հաւատալով հոգւոյ և մարմնոյ անմահութեան, աշխատեցան նիւթին յաւիտենականութեան կնիք տալ։ Եգիպտոս յիրաւի շատ կանուխէն ծածկուեցաւ յաւիտենական յուշարձաններով։ Իր ողորմելի տնակէն դուրս ելլելուն՝ Եգիպտացին գոռոզ ակնարկ մը կը շրջեցնէր տաճարներուն, բուրգերուն, պալատներուն և արձաններուն վրայ, որոնք իր քաղաքին փառքը կը կազմէին։ Անոնք կը նմանէին Նեղոսին և Արեգական, որոնք երբեք չէին փոխուեր։

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

Եգիպտացւոց ազգային արուեստն էր ճարտարապետութիւնը, նուիրուած իրենց կրօնքին։ Քանդակագործներն ու նկարիչներն ուրիշ բան չէին՝ բայց եթէ ճարտարապետներուն օգնականները։ Տաճարներու և գերեզմաններու համար, անոնք գործածեցին կիրը, աւազահողն ու լեռներու կարմիր կամ կապոյտ կրանիտը։ Աղիւսը գործածեցին տուներ ու պարիսպներ շինելու համար։ Անոնք հնարեցին կամարը, սիւնն ու ուղղաձև գերանամէջը։ Անոնք անմրցելի մնացին քարերն իրարու վրայ շարելու արուեստին մէջ։ Ողող-

ման պահուն, երբ գետը լերան ստորոտը կը հասնէր, քարերը կը բերէին մինչև Նեղոսի ափը, կը բեռցնէին լաստի մը վրայ՝ որ Նեղոսէն կ'իջնէր և կառուցանելի շէնքին մօտաւոր վայրը ցամաք կը հանուէր։ Ասկէ ալ բալխիրի մը վրայ բեռցնելով՝ անհամար մարդերու խումբ մը, գաւազաններով զինուած վերակացուներու առաջնորդութեամբ, չուաններով կը լծուէին բալխիրին զոր առաջ կը քշէին ճարպով քըսուած տախտակամածով մը։

ՏԱՃԱՐՆԵՐԸ

Եգիպտական տաճարները՝ նշանաւոր էին իրենց մեծ տարածութեամբ։ Անոնք երկու տեսակ էին, անոնք որ ժայռի մէջ կտրուած էին, և անոնք որ տափարակի վրայ բարձրացած էին։ Եգիպտական տաճարն ընդհանրապէս շրջապատուած էր աղիւսներով շինուած ընդարձակ հաստ պարիսպներով, կարող պարփակելու ահագին բնակչութիւն մը, նուիրուած աստուծոյն ծառայութեան։ Ան կը բովանդակէր քուրմերուն և սպասաւորաց բնակարաններ, արուեստանոցներ, որմափակ մեծ պարտէզներ՝ ուր կը խնամուէին զոհելի կենդանիներ։

Բուն տաճարը կը գտնուէր շէնքին կեդրոնը, երկրորդ շրջապատի մը մէջ։ Ծառուղիով մը հոն կը մտնուէր, ամէն կողմէ սփինքսներու շարքով մը զարդարուած։

Տաճարին մուտքը հոյակապ շէնք մ'էր՝ կոչուած նախադուռն կամ փիլոն։ Ան կը պարունակէր ծայրակտոր բրգաձև երկու աշտարակազարդ դուռ մը, խորաքանդակներով և արձանագրութիւններով ծեփուած։ Նախադրան առաջ, պատուանդանի մը վրայ, կը

բարձրանային միակտուր նրբատաշ կրանիտէ երկու կոթողներ կամ օպելիսկներ։ Նախադրան կռթնած էին հիմնադիր փարաւոններու հսկայական արձանները։ Նախադուռն անցնելով՝ կը մտնուէր կամարակապ սրահներով շրջապատուած բակի մը մէջ՝ ուր Թափոր-

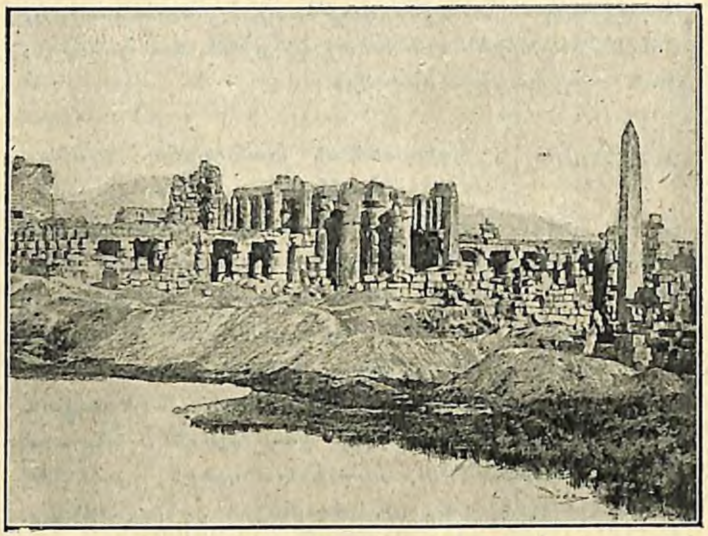

Լուքսորի տաճարը։
Տաճարին աւերակները. կեդրոնը՝ սիւնասրահը. առաջ, աջակողմը՝ տակաւին կանգուն մնացած կոթող մը։

ներ տեղի կ'ունենային։ Բակին խորը կը բարձրանար խոշոր սրահ մը՝ ուր մի քանի որոշեալ օրերու համար միայն ժողովուրդը ներս կը մտնէր։ Այդ էր սիւնասրահը կամ հիփոսթիլ։ Ան կը բաղկանար երեք վերնատուններէ. մէջտեղինը, աւելի բարձր քան միւս երկուքը, կ'առաջնորդէր երևման մեծ սրահը, որուն

ձեղունը բռնուած էր փայլուն նկարներով ծածկուած հսկայ սիւներով և որուն խոյակը լոտոսի ծաղկի մը կամ արմաւենիոյ տերևներուն ձևն ունէր։ Հոս էր որ քուրմերը, փարաւոնն և քանի մ'առանձնաշնորհեալ-

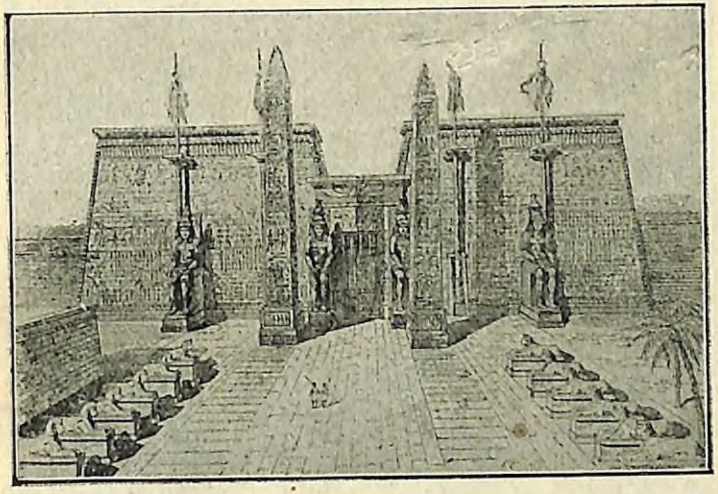

Լուքսորի տաճարին ճակատը (վերանորոգուած)։
Տաճարին մէջ կը մտնուէր սփինքսներով զարդարուած ծառազարդ ճանապարհով մը։ Միակտուր քարէ կոնաձև ծայրերով 2 կոթողներ 23 մեդր բարձրութեամբ կը գտնուէին դրան դիմաց. ապա փոխադրուած Փարիզ Միաբանութեան Հրապարակին վրայ։ Դուռը պահպանուած էր երկու հսկայական արձաններով։ Աջակողմն ու ձախակողմը, կը բարձրանային նախադռները, փիլէնները, խորաքանդակներով ծեփուած։ Դրան ետևը կը բացուէր կամարակապ սրահներով շրջապատուած բակ մը, որ տաճարին ներքնագաւիթն էր։

ներ կրնային դիտել աստուծոյն կուռքը՝ երբ քուրմերը զայն սրբազան նաւի մէջ դրուած սրբարանէն դուրս կը բերէին։

Տաճարը կ'աւարտէր մութ սրահով մը՝ կոչուած

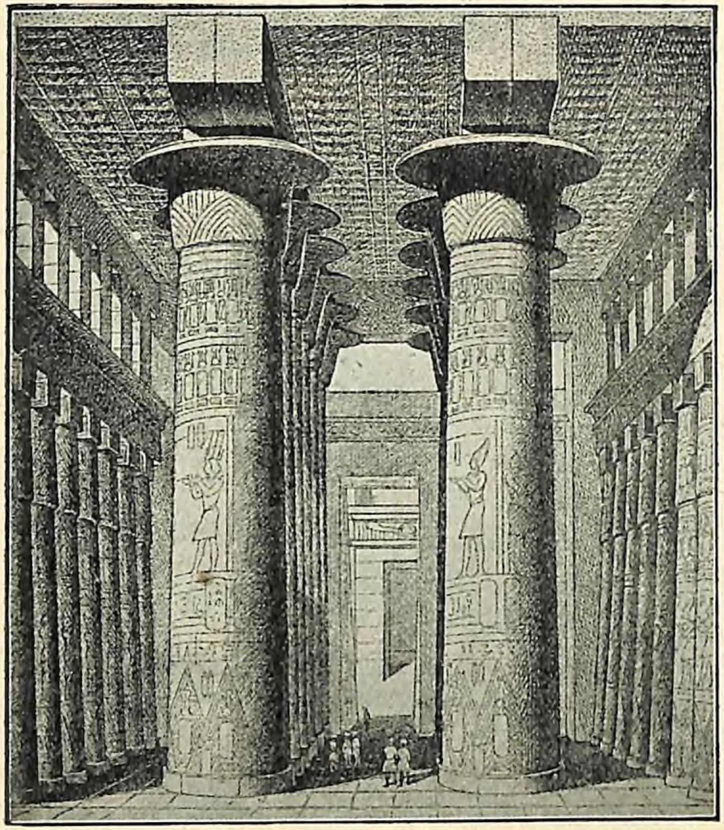

Սիւնասրահին ներքնակողմը (վերանորոգուած)։

Մէջտեղը, կեդրոնական ծառուղին՝ իր 23 մեդր բարձր սիւներով և իրենց լայնաբաց խոյակներով։ Աջ ու ձախ կողմերը, կողմնակի ծառուղիները՝ որոնց ամենափոքր սիւները պատուհաններով բացուած ճեմելի մը վեր կը վերցնեն. խորաքանդակներով զարդանկարուած են. որոնց մէջ կան աղօթելու դիրքով կեցած երկու փարաւոններ։

խորհրդի սենեակ, ուր կը հանգչէր աստուծոյն արձանը կրանիտէ փոքր մատրան մը մէջ կամ մարմարէ ամպիոնի մը վրայ։

Տաճարին որմերն ու սիւները ծածկուած էին արձանագրութիւններով, նկարուն խորաքանդակներով,

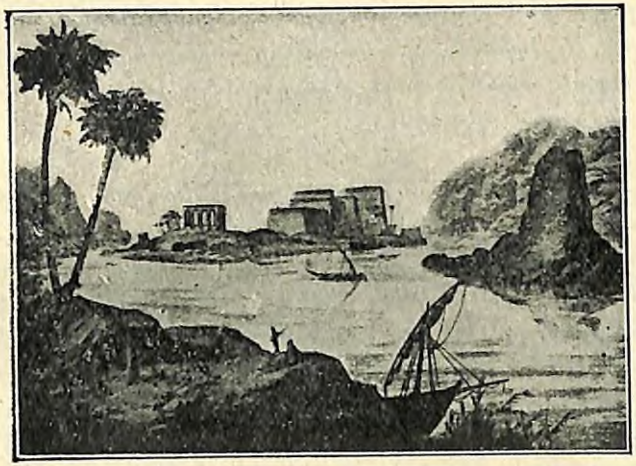

Փիլէի կղզին և իր փոքր տաճարը։

Այդ փոքր տաճարը, ծանօթ Տիբերիոսի Քէօշք անունով, Եգիպտոսի ամենէն աւելի շնորհալի ճարտարապետական գործերէն մին է։ Լոտոսի ձևով սիւներն ու խոյակները՝ ակնապարար վայելչութիւն մ'ունին։

խորհրդանիշներով, լուսազարդուած կարմիր, կապոյտ և ոսկի, որ կը ներկայացնէին, ներքսակողմը՝ աստուածը, ծէսերն ու նուէրները, արտաքին կողմը՝ թագաւորն ու պատերազմները։ Մեծ սրահներուն մէջ՝ յատակը կը պատկերացնէր երկիրը. հոն կը տեսնուէին բոյսեր, ծաղիկներ, կենդանիներ, նուէրներով ծանրաբեռնուած անձեր։ Ջեղունն աստղերով զար-

դարուած էր, և ճիշտ մէջտեղը կը տեսնուէին թեւատարած մեծ անգղեր։

Եգիպտական տաճարներն իրենց մեծղի տարածութեամբ և հրաշալի ամրութեամբ սքանչացում կը պատճառեն։ Ամենէն նշանաւորներն են Գարնաքի և Լուքսորի կիսաւեր տաճարները, հին Թեբէի տեղւոյն վրայ, Փիլէ կղզւոյն տաճարները, գրեթէ անեղծ մնացած, և Իպսամպոլի գետնափոր տաճարները։ Թեբէի աւերակ տաճարներուն տեսքը համաշխարհական ըսքանչացում կ՚ազդէ։

ԲՈՒՐԳԵՐԸ Քանի մը փարաւոններ իրենց վերջին բնակարանին համար շինել տուին արտակարգ յուշարձաններ. ատոնք են բուրգերը կամ պիրամիտները։ Ամենէն նշանաւորներն են Կիզէի երեք մեծ բուրգերը, շինուած Մէմփիսի շրջանին, Քէոպսի, Քեփրէնի և Միկերինի հրամանով։ Ամենէն մեծը, Քէոպսին, 144 մեդր բարձր էր, և դեռ այսօր ալ աշխարհի ամենաբարձր յուշարձաններէն մէկն է (137 մեդր)։ Անոր մակերեւոյթը ծածկուած էր սպիտակ, սրբատաշ քարերով և առանց կրադիւսի արուեստապէս իրարու վրայ դրուած, և այնչափ ողորկ, որ կարելի չէր անոր վրայ ելլել, և այնպէս լաւ իրարու մէջ ագուցուած՝ որ կարելի չէր մազ մ՚անցնել քարերուն։ Բուրգի ներսի մասին մէջ կը գտնուէին նրրանցքներ՝ կապուած ջրհորներուն և քանի մ՚անզարդ սենեակներու հետ. այդ սենեակներէն երկուքը յատկացուած էին իբր գերեզմաններ թագաւորին ու թագուհւոյն համար։

Ահագին ծախք և աշխատանք թափուած են այդ յուշարձաններուն կառուցման համար. Քէոպսի բուր-

գին քարերուն քանակը 2,560,000 խորանարդ մեդր զանգուած մը կը կազմէ։ Ըստ Հերոդոտոսի, այդ աշխատանքն երեսուն տարուան մէջ կատարուած է և այն ալ 100,000 գործաւորներով։ Ճիշդ է, բուրգերը շինուած են բռնավատակի միջոցաւ, այսինքն ծրի

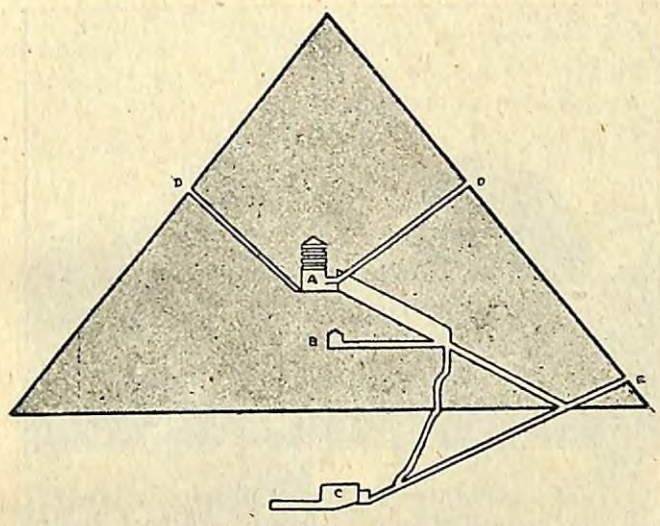

Քէոպսի բուրգը (ներքին կտրուածք)։

Ան ծածկուած էր տափակ ու սրբատաշ քարերով, որո՛նք այսօր փըրցուած են, և որ կը ծածկէին իր մէջէն անցնող երկայն ճեմելիքներու բերանները։

աշխատութեամբ, բռնի դրուած պատերազմի գերիներու և ստրուկներու վրայ, բայց դարձեալ ահագին ծախք գացած է աշխատողներու այդ բանակը հագուեցնելով, սնուցանելով և անոնց ձեռք բաւականաչափ գործիքներ տալով։ Քարերը, հանուած Արաբական լեռնաշղթային քարահանքերէն, գլաններով կը բե-

րէին մինչև Նեղոսի ափը։ Գետէն անցնելու համար, զանոնք կը դնէին լաստափայտերու վրայ. վերջապէս պէտք էր այդ ահագին զանգուածները վեր քաշել բարձրութեան մը վրայ որ 100 մեթրէն աւելի կը հասնէր։ Այսօր մեզի զարմանք կ'ազդէ թէ ինչպէս

Մեծ Բուրգերն և Սփինքսը.

Երեք մեծ բուրգերը կանգնած են Մեմփիսի մօտ։ Բուրգերու քով կը գտնուէր հսկայական Սփինքսը. ան 19 մեթր բարձրութեամբ փորագրուած ժայռ մ'է, նստած առիւծի ձևով և կիսով չափ աւազին ներքև թաղուած։ Իր թաթերուն մէջտեղը կը բացուէր տաճարի մը դուռը։ Հիներն Եգիպտոսի բուրգերը դասեր էին աշխարհի եօթը հրաշալեաց մէջ։

մեր դարուն կատարելագործուած միջոցներէն զուրկ ժողովուրդ մը՝ յաջողած է այդքան բարձր հանելու այդպիսի զանգուածներ. հաւանական է որ ան շինած ըլլայ շեղ մակարդակներ՝ անոնց վրայ գլորելով այդ զանգուածները. այդ շեղ մակարդակները 10,000

մարդու աշխատութեան և տասն և երկու ամսուան պէտք ունեցած են։

Թէև կրճատուած, բուրգերը դեռ կը մնան հին քաղաքակրթութեան անմահ յիշատակարանները։ Հեռուէն, անոնք կը նմանին անապատին վրայ իշխող սպիտակ բարձր լեռներու կատարին։

ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ

Եգիպտական քանդակագործութիւնն անկախ արուեստ մը չէր, բայց ան մեծ դեր խաղացած է տաճարներու և գերեզմաններու զարդարանքին մէջ։

Մեմնոնի երկու հսկայաձև արձանները.

Արձաններն երեք խումբի կը բաժնուին. հսկայական արձաններ, զարդարիչ արձաններ, դամբանական արձաններ։

Քարանիստ միակտուր արձանները, գրեթէ 20 մեդր բարձր, յեցած էին տաճարաց նախադռներուն կամ մայր ճակատներուն վրայ։ Անոնք կը ներկայացնէին տաճարաշէն փարաւոնները։ Ամենէն նշանաւորներն են Ամենոֆիս Գի երկու արձանները, պահուած Թեբէի մօտ և կոչուած «Մեմնոնի հսկայաձև արձաններ»։ Ատոնցմէ մին ամէն առաւօտ անոյշ ձայներ կը հանէր և ասոր համար կոչուած էր գեղեցկանուագ. Յոյները զայն սքանչելիք մը նկատած էին։ Դա Մեմնոն էր՝ որ կ'ողջունէր զԱրշալոյսը, իր մայրը։ Իրականին մէջ այս շառաչիւնները յառաջ կու գային երկրաշարժի պատճառաւ կրանիտի մէջ բացուած ճեղքէ մը. առաւօտեան ցօղին և արևուն առաջին ճառագայթներուն ազդեցութեան տակ, ճեղքին մակերևոյթը դուրս կը հանէր այդ հնչիւն ձայները. երբ արձանը վերանորոգուեցաւ այդ զարմանալի երևոյթն ալ դադրեցաւ։ Հսկայական արձաններ

Քանդակագործներ.

Քանդակագործները կ'աւարտեն հսկայ արձան մը, որ լաստակներով շրջապատուած է. Ձախակողմեան վերին տախտակամածին վրայ՝ արուեստագէտը վերջացնելու հետ է օձը՝ որ կը զարդարէ արձանին գլխանոցը. Աջակողմի ու վարը, գործաւորներ կը յղկեն քարը.

էին նաև սփինքսները, մարդու գլխով նստած առիւծներ, որոնք կը պատկերացնէին Ռա աստուածը, շարուած տաճարներու առջև։ Սփինքսներու մէջէն ամենէն հինն ու ամենէն նշանաւորն է Կիզէի մեծ սփինքսը, Բուրգերու ստորոտը։

Զարդարիչ արձանները կը ներկայացնեն, իրենց սրբազան դիրքին մէջ, փարաւոններ կամ աստուածներ՝ իրենց խորհրդանշաններով։ Ասոնք թէ՛ հասակով և թէ՛ նիւթով տարբեր են։ Ամենէն նշանաւորն է Քեփրէնի արձանը, որ արուեստի հրաշակերտ մ'է։

Փայտէ արձանը. — Բուլաքի թանգարանին մէջ.

Այս համբաւաւոր արձանը կը ներկայացնէ Եգիպտացի մը, կեանքով լեցուն, գրեթէ մերկ, կրելով միայն երանքին վրայ կիսազգեստ մը՝ պատուաւոր ծալքերով բերուած առջևի կողմը. Կանգուն, հրամանատարութեան երկայն գաւազանը զոյգ ձեռքին մէջ բռնած, կարծես թէ այդ Եգիպտացին պիտի քալէ, պիտի խօսի, պիտի ժպտի. Այս հրաշալիքը կերտող հեղինակը մեծ արուեստագէտ մ'է և իր գործը իրական գլուխ գործոց մը. Ան կը պատկանի Հին-Կայսրութեան շրջանին, ուր արուեստագէտները կ'արտադրէին ինչ որ կը տեսնէին.

Դամբանական արձանները կը դնէին գերեզմաններու մէջ մեռելին «երկրորդը» պատկերացնելու համար։ Մինչդեռ առաջին և երկրորդ խումբերուն պատկանող արձանները ձևով կոպիտ են, գործա-

ծուած քարին կարծրութեան պատճառաւ, ընդհակառակն դիմանկար արձանները շատ սիրուն են, և վերին աստիճանի իրականութեամբ կը ներկայացնեն մարդը ընտանի դիրքի մը մէջ, ինչպէս, օրինակի համար, ծաղրապատիկ դպիրը, որ գեղեցկութեան գլուխ գործոց մ'է։

ՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ

Եգիպտացիք իրենց տաճարներուն պատերն ու սիւները կը զարդարէին աստուածներու և փարաւոններու կեանքի տեսարաններ ներկայացնող քանդակուած նկարներով, որոնք կը կոչուին խորաքանդակներ։ Բայց այդ արուեստին մէջ անոնք շատ վար կը մնան ասորեստանեան արուեստագէտներէ։ Սակայն նկարչութեան արուեստին մէջ նշանաւոր հանդիսացան։ Արուեստագէտներն ունենալով մանրամասնութեան ճաշակը, խղճմտօրէն կ'արտադրէին ինչ որ կը տեսնէին։ Այսպէս, իրենց որմանկարները, որոնք մեծ թուով գտնուած են գերեզմաններու մէջ, յիշատակարաններու մէջ ամենէն թանկագիններն են՝ որ լոյս կը սփռեն հին Եգիպտոսի կեանքին վրայ։

ԳԻՐԸ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հին Եգիպտացիք կը գրէին պապիրուսի վրայ։ Անոնք ունեցան բազմատեսակ գրեր։ Ամենէն յատկանշականն էր սրբազան նշանագիրը զոր Յոյները կոչեցին հրոգլիֆ, և որ կը գործածուէր յուշարձաններու արձանագրութեանց համար։ Ան կը բաղկանար խորհրդանշաններէ (մասն ամբողջին տեղ առնուած, օր. համար, բիբ մը նշանակելու համար՝ աչք մը. պատճառն արդիւնքին տեղ կամ փոխադարձաբար.

օր. համար, արեգակ մը՝ նշանակելու համար օրը, լուսին մը՝ ամսուան համար, կրակալալ մը՝ փոխանակ կրակի. կամ փոխաբերութիւն մը, օր. համար, առիւծ մը՝ նշանակելու համար ուժը. խորհրդաւոր նշանագիրներ (արեգակ մը՝ նշանակելու համար արեգակը). վերջապէս ձայնական գրեր, որ կը ներկայացընեն վանկեր և գրեր։

Սրբազան նշանագիրներու բանալին գտաւ (1822) Ֆրանսացի գիտնականը Շամփոլիոն, թարգմանելով

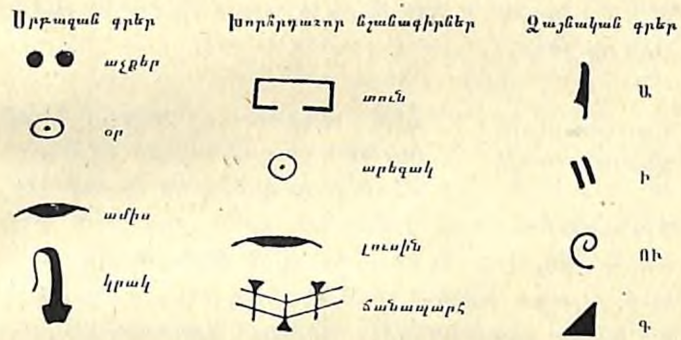

Ռոզէտտայի քարը, որուն վրայ փորագրուած էր երեքլեզուեան արձանագրութիւն մը, որ էին՝ սրբազան նշանագրով, ժողովրդական և յունական։ Այսպէս անհնարեց եգիպտագիտութիւնը, որ կը ծառայէ կարդալու և թարգմանելու եգիպտական յիշատակարաններու արձանագրութիւնները։

Բազմաթիւ դէպքեր կ'ապացուցանեն որ եգիպտական գրականութիւնը շատ ճոխ էր։ Դասական մատենագիրներ յաճախ այդ կէտը շեշտած են և չիրմի մը վրայ մեծ պաշտօնեայ մը ինքզինքը կոչած է

գրատան կառավարիչը։ Ասկէ զատ, ինչպէս քաղդէական կայսրերը հիմնած էին Ուրուքի գրադարանը, այսպէս ալ փարաւոնները կը քաջալերէին գրականութիւնը, հիմնելով գրատուններ, կոչուած «հոգւոյ գանձերը»։ Այդ գրատունները կը պարունակէին բժշկական, թուաբանական, աստղաբաշխական, պատմական, փիլիսոփայական, և մասնաւորապէս կրօնական գրքեր։ — Սակայն քիչ բան մեր ձեռքը հասած է. մեզի մնացած են քանի մը կրօնական գրքեր, պատմական գրքեր, քանի մը քերթուածներ, որոնց մէջ նշանաւոր է Պենտաուրի քերթուածը, և գիտական գործեր։

ԵԳԻՊՏԱՑԻՈՑ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

Հին Եգիպտոս ո՛չ միայն հացի՝ այլ նաև գիտութեանց և իմաստութեան շտեմարանը կը համարուէր։ փիւնիկեցիներն ու Հրեաներն իրմէ շատ բան փոխ առին. Յոյները կը պարծենային Եգիպտոսէն ստացած ըլլալու իրենց կրօնքը, իրենց գիտութիւններն ու իրենց արուեստները։ Յիրաւի, Եփրատ–Տիգրիսի հովտէն վերջ, ան հին քաղաքակրթութեան օրօրանն եղաւ։

Կառուցումն մեծ յուշարձաններու և Նեղոսի ողողումէն յետոյ կալուածատումարին վերահաստատութիւնը՝ կանուխէն Եգիպտացւոց տուին երկրաչափութեան ծանօթութիւնը։

Բուրգերու կատարեալ արևելաուղղութիւնը կ՚ապացուցանէ որ անոնք արագօրէն ձեռք բերած էին աստղաբաշխութեան ծանօթութիւններ։ Անոնք երկինքը կը նկատէին իբր հեղուկ զանգուած մը. աստղերը նաւակներ էին՝ որ հոն թիերով յառաջ կ՚երթային կամ

երեկոյեան դէմ աստուածներէն վառուած լապտերներ՝ երկիրը լուսաւորելու համար։

Չափագէտներ, անոնք տարին բաժնած էին երեք եղանակներու. ողողումները, վարուցաններն և հունձքերը։ Տարին, որ կը սկսէր Նեղոսի ողողումներու շրջանին, բաժնուած էր 12 ամիսներու և 30 օրուան և 5 լրացուցիչ օրերու։ Ամէն մէկ ամիս 3 տասնեակ ունէր և ամէն մէկ օր 12 ժամուան 2 մասեր։

Բժիշկներ, անոնք մարդկային մարմինը բաժնած էին 30 մասերու, ամէն մէկ մասի համար զատ զատ մասնագէտներ կարգելով։ Գործ ունենալով միշտ դիակներու և փորոտիքներու հետ, մշտական առիթներ ունէին լաւ ուսումնասիրելու մարդուն և կենդանիին կազմը, և հակառակ բռնակալ ուժին, որ զմռսման արհեստին հաստատուն օրէնքներ սահմանած էր, անոնք քաջ գիտէին մարդու ոսկրակազմը, մկանունքը, մորթն ու ներքին գործարանները։ Ըստ հին արձանագրութեան մը՝ գիտէին նաև գլխու մազերը շատցնելու և աճեցնելու միջոցն ալ։

Բժշկական գիտութիւնը հիմնուած էր քանի մը սկզբունքներու վրայ՝ որոնցմէ չէին կրնար շեղիլ։ Խստիւ արգիլուած էր մարդկային մարմնոյն մէջ ճեղք բանալու, և այս այն պատճառաւ՝ որ իրենց պաշտօնը կատարող զմռսողները քարերու հարուածներով կը հալածուէին։

Գալով դեղագիրներուն, անոնք ընդհանրապէս երկու մասէ կը բաղկանային. մոգական մաս մը, վասն զի քանի մը տեսանագէտներու գաղափարին համաձայն՝ ամէն հիւանդութիւն յառաջ կու գար գերբնական պատճառէ մը. բժշկական մաս մը։ Բժիշկը պարտաւոր էր իր դեղերն առնելու աստուածային գրքերէն, ապա

Թէ ոչ՝ եթէ ախտակիրը մեռնէր՝ բժիշկը մարդասպան կը հռչակուէր։

ՃԱՐՏԱՐԱՐՈՒԵՍՏԸ ԵՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Եգիպտական քաղաքները, լեցուն ամբաւ հարստութեամբ, պերճանքի և հաճոյքի քաղաքներ եղան։ Նուազ պատերազմիկ քան Բաղդէա—Ասորեստանցիք, Եգիպտացիները շատ կանուխէն ծաղկեալ ճարտարարուեստ մ'ունեցան։ Սիրահար ակունքներու պերճանքին, անոնք գիտէին անթերի կերպով շինել կուրծքը ծածկող մանեակներ, քառանկիւններ, ընդելուզուած պատուական ակունքներով և թանկագին մետաղներով, գդալներ և անօթներ, նշանաւոր իրենց նուրբ բանուածքով, որոնք իսկապէս արուեստի գործեր են։ Եգիպտացի արուեստաւորները ներշնչուած են բնութեան ձևերէն։ Շատ մը պերճանքի առարկաներ փոխ առնուած են պապիրոսէն, լոտոսէն, բզէզէն։ Դեռ այսօր ալ ոսկերչագործները կ'ընդօրինակեն եգիպտացի արուեստաւորները։ Ասով կարելի է գաղափար մը կազմել Եգիպտոսի մէջ ծաղկած ճարտարարուեստին զարգացման և նրբութեան վրայ։

Վաճառականութիւնը կամ արտադրանքներու փոխանակութիւնը մասնաւորապէս կը կատարուէր Նեղոսի և ջրանցքներու վրայով։ Նեղոսն արաբական Ծոցին հետ միացնող ջրանցք մը՝ զոր կարելի է կոչել երկու ծովերու ջրանցքը, նորոգուեցաւ Ռամսէս Բէն և Նեքաւով Բէն։ Ընդաւազումը կը պահանջէր պահպանութեան ահագին ծախքեր։

Եգիպտացիք նաւարկող ժողովուրդ մը չէին. սակայն Նեքաւով, սախոեան շրջանի փարաւոններէն

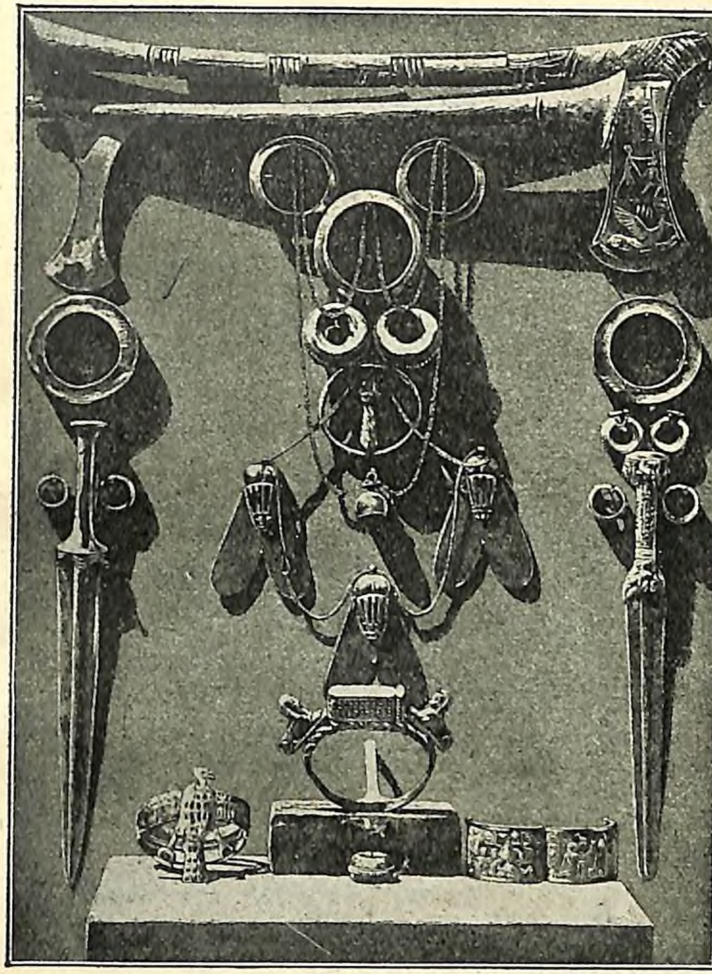

Ահհոտպու Ա. Թագուհւոյն զոհարեղէնները ու զէնքերը. — Կիզէի թանգարանին մէջ։

Կացիններ ու դաշոյններ. Թագուհւոյն կնիքն ու մատանի մը՝ որու վրայ սփինքսներ կան. ճուռակազարդ մատանիներ, օղակներ, ապարանջաններ, ոսկի շղթաներէ կախուած մեդալներ։

մէկը, նաւատորմիղ մը կազմակերպեց փիւնիկեան նաւաստիներով, որոնք Ափրիկէի շրջանաւորդութիւնը կատարեցին։ Կային պողոտաներ՝ որոնք Եգիպտոսի ամենէն բազմամարդ կեդրոնները կը միացնէին ծովուն կամ դրացի ժողովուրդներուն հետ։ Ամենէն հին և վաճառաշահ պողոտաներն անոնք էին՝ որ մեկնե-

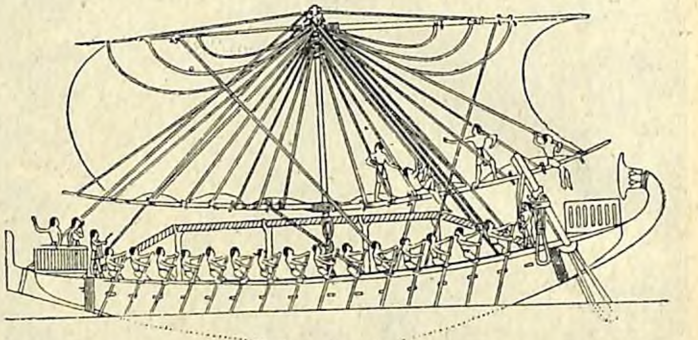

Եգիպտական նաւ։

Այս պատկերը պայծառ կերպով կը ցուցնէ եգիպտացի արուեստաւորներուն յաջողակութիւնը։ Առագաստանաւի բոլոր մանրամասնութիւնները յառաջ բերուած են. նշանակուած է ղեկին թեւակներուն կապի կերպը։ Առջևի կողմը, նեղ կամուրջի մը վրայ, սրնգահար մը չափ կու տայ թիավարներու շարժումներուն. թիավարներուն թափած ճիգը թևերուն վրայ՝ հրաշալի կերպով պատկերացուած է։

լով Քոփթոսէն կը հասնէին մինչև Բերինիկէ կամ Միոս Հերմոս և անոնք որ Դելտան Արաբիոյ և Ասորիքի կը միացնէին։

Պէտք չէ բնաւ զարմանալ եթէ Մեմփիսի և Թեբէի հարստութիւններն առասպելական դարձեր են։ Անոնց փարաւոնները յաղթութենէն ետքը՝ անձնատուր կ'ըլլային տօներու և ամէն տեսակ վայելքներու։

Անոնց հարստութեան վրայ գաղափար մը կազմելու համար՝ բաւական է յիշել՝ որ հովիւ թագաւորները 500 տարի կողոպտելով փարաւոններու շիրիմներու մէջ դիզուած հարստութիւնները, դեռ մնացին անոնց մէջ անգնահատելի գանձեր։

Ծալապատիկ նստած դպիրը։ — Լուվրի թանգարանին մէջ։

Այս արձանը՝ եգիպտական քանդակագործութեան երևելի գործերէն մէկն է։ Դպիրը ներկայացուած է պապիրոս մը ծունկերուն վրայ և գրիչ մը ձեռքին մէջ՝ պատրաստ գրելու իրեն սովորական ծալապատիկ դիրքին մէջ։ Մարմինը թխամորթ է։ Աչքերը շինուած են սպիտակ կիտուածագնդերէ, որոնց մէջ յեռուած են բիւրեղէ բիբեր և մէջտեղը՝ մետաղէ պզտիկ կոճակներ. Թարթիչներն ու արտևանունքը նմանցուած են պղնձէ թերթով մը։ Աչքերուն կազմուածքը՝ նիհար ու չոր դէմքին արտաքոյ կարգի կենդանութեան արտայայտութիւն մը կու տայ։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՓԻՒՆԻԿԵՑԻՔ — ՓԻՒՆԻԿԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ — ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ ԵՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՓԻՒՆԻԿԷ *Փիւնիկէ, «արմաւենեաց երկիրը», Ասորիքի նեղ և նուրբ հողամաս մ'էր, հազիւ յիսուն փարսախ երկայն, տասը լայն, տարածուելով Լիբանանու և ծովուն միջև։ Քաղաքները սանդղաձև շարուած էին ծովուն երկայնութեանը։ Հազիւ տասէն–տասներկու փարսախ իրարմէ հեռի, անոնք ծովով միայն կրնային իրարու հետ հաղորդակցիլ։ Փիւնիկէ աքանչելապէս զետեղուած էր, դէմ առ դէմ ծովուն, դիտելով Եւրոպան, այսինքն ապագան, պաշտպանուած ծովափերուն զուգահեռական լեռներով, գլխուն վրայ ունենալով Լիբանանի կատարները ծածկող եղևնափայտերու, նոճիներու և սոճիներու փառաւոր և խիտ անտառներ, որոնք առատութեամբ կը հայթայթէին շինութեան փայտեր։ Ան սիրուած էր երկնքէն և կլիմայէն նպաստաւորուած։ Հովիտներու մէջ, խոխոմներու խորը, բլուրներու վրայ, առատօրէն կ'աճէին արմաւը, ձիթապտուղը, նարինջը, ցորենը, որթատունկը։*

ՓԻՒՆԻԿԵՑԻՔ *Փիւնիկեցիք — անոնք իրենք զիրենքնին կը կոչէին Քանանացիներ. — սեմական ցեղէ քաղդէացի ժողովուրդ մ'էին, որոնք ելամական բանակներու առջևէն փախչելով, իրենց հօտերով եկեր հաստատուեր էին ասորական Միջերկրականի ափերուն վրայ։ Ժիր, ճարտար, խորամանկ և ստա-*

Փիւնիկեցի մը.

Փիւնիկեցին կատարեալ սեմական տիպար մ'է. Ան մերկամարմին է և կը կրէ միայն եգիպտական սփածանելի. Ան աղօթելու դիրքի մէջ է և ձախ ձեռքով կը բռնէ ծաղկաման մը՝ զոր կը նուիրէ իր աստուծոյն, բազկին վրայ կախուած անուշահոտութեանց սրուակով ի միասին.

խօս ժողովուրդ մ'էր, որուն գլխաւոր զբաղումն եղաւ միջնորդչէքով և առուտուրով անդադար հարստանալը։ Անոնք շինեցին անկախ քաղաքներ, որոնցմէ ոչ մէկը զօրաւոր կրցաւ ըլլալ միւսներն իրեն հըպատակեցնելու և մեծ պետութիւն մը կազմելու։ Անուանի քաղաքներն էին Արատոս, Բիբլոս, Պերիթոս (Պէյրութ), Տրիպոլիս, Աքքեա, Սիդոն և Տիւրոս,

բոլորն ալ բնական նաւահանգիստներ։ Ամէն քաղաք շինուած էր հրուանդանի մը կամ կղզիի մը վրայ, արգաւանդ հովտի մը բերանը։

Իրենց վաճառականական շահերով մտայոյզ, և Ասիան աղմկող զէնքերու շաչիւնէն անտարբեր, փիւնիկեան քաղաքները ծաղկեցան լռութեան մէջ, օտարներու ուշադրութենէն գաղտնի։ Անոնք չուզեցին բնաւ վտանգի մէջ դնել իրենց ուժերն ու դրամը՝ բախտը փորձելու անհաւասար պատերազմներու մէջ։ Ուստի մեծ աշխարհակալներու վտանգը հեռացնելու համար՝ յաջորդաբար և ազատ կամքով հարկատու դարձան Եգիպտոսի, յետոյ Ասորեստանի։ Երբ բացառաբար շեղեցան հզօրին՝ հանդէպ տկարին իմաստուն քաղաքականութենէն, և դիմագրաւեցին զինուած բազուկները, անկանգնելի կործանեցան։

Փիւնիկէ քաղաքական գործունեայ կեանք մը չունեցաւ. անոր իսկական պատմութիւնը իր վաճառականութեան և գաղթականութեանց պատմութիւնն է, ուր խտացած է իր հարստութիւնն ու զօրութիւնը։ Ան կը բաժնուի երկու շրջաններու. Սիդոնի շրջանն և Տիւրոսի շրջանը։ Այդ երկու քաղաքները, զարմանալի կերպով գերազանցեցին միւս քաղաքները, և հասան մեծ զօրութեան, կարևորութեան և փառքի։

ՍԻԴՈՆԻ ՇՐՋԱՆ
(1500-1000 Ք. Ա.)

Սիդոն կը բարձրանար հրուանդանի մը վրայ, որու ափին կ'երկարէր ժայռերու ցած շղթայ մը։ Այդ ժայռերը կը կազմէին բնական ամբարտակ մը՝ որ կը պատսպարէր Սիդոնի նաւահանգիստը։ Հովիտը, գետակէ մ'ոռոգուած, ծածկուած էր դաշտերով ու ծաղկափթիթ պարտէզներով, որուն համար քա-

ղաքը կոչուեցաւ Սիդոն ծաղկաւէտ։ Նա քաղաքական պատմութիւն չունի։ Երբ ԺԸ և ԺԹ հարստութեանց փարաւոններն արշաւեցին Ասիոյ երկիրներուն վրայ, Սիդոն, ինչպէս Փիւնիկէի միւս քաղաքները, առանց դիմադրութեան հպատակեցան յաղթողներուն։ Մտած ազատախոհ փարաւոններուն թևարկութեան տակ, Սիդոն՝ շնորհիւ իր հարստութեան՝ պահեց իր ինքնավարութիւնը։ Այդ շրջանէն սկսեալ ան հզօր ազդեցութիւն մը բանեցուց փիւնիկեան միւս քաղաքներուն վրայ։

Բազմաթիւ գաղութներու հիմնարկութեամբ Սիդոն հասաւ իր զօրութեան վերջին կէտին։ Միջերկրականի մէջ ան գրաւեց Կիպրոս կղզին, հարուստ պղնձի հանքերով, և հոն հիմնեց քաղաքներ։ Կիպրոսէն անցաւ Կիլիկիոյ և Կարիոյ ծովեզրը, ուր հիմնեց բազմաթիւ վաճառատուներ։ Արշիպեղագոսի մէջ, ան չկրցաւ գաղթականներ դարձնել Յունաստանի և Փոքր Ասիոյ ծովեզերեայց գործունեայ և ուշիմ ժողովուրդները. ան բաւականացաւ անոնց հետ վաճառականութիւն ընելով։ Ան աւելի բախտաւոր եղաւ կղզիներուն մէջ, ուր ան հաստատեց մնայուն կայաններ ի Հռոդոս, ի Պարոս, հարուստ մարմարիոնով, ի Մելոս, անուանի ծծումբով և պաղլեղով, ի Կիւթերիա, նշանաւոր խեցիներու ծիրանիով։ Ան շահագործեց նաև Կրետէի ծիրանին, գրաւած ըլլալով արդէն կղզւոյն ամբողջ ծովեզրը։ Բարձրանալով հիւսիսն ի վեր՝ ան տիրեց Լեմնոսի, Սամոթրակէի և ոսկեշատ Թասոսի, և շահագործեց Թրակիոյ հանքերը։ Հոս կանգ չառաւ իր առևտրական ծաւալումը. անցնելով Ելլեսպոնտոսն ու Վոսփորը, ան յառաջացաւ մինչև Կողքիս և Կովկաս, ուսկից կը բերէր անագը, արծաթը, ոսկին և

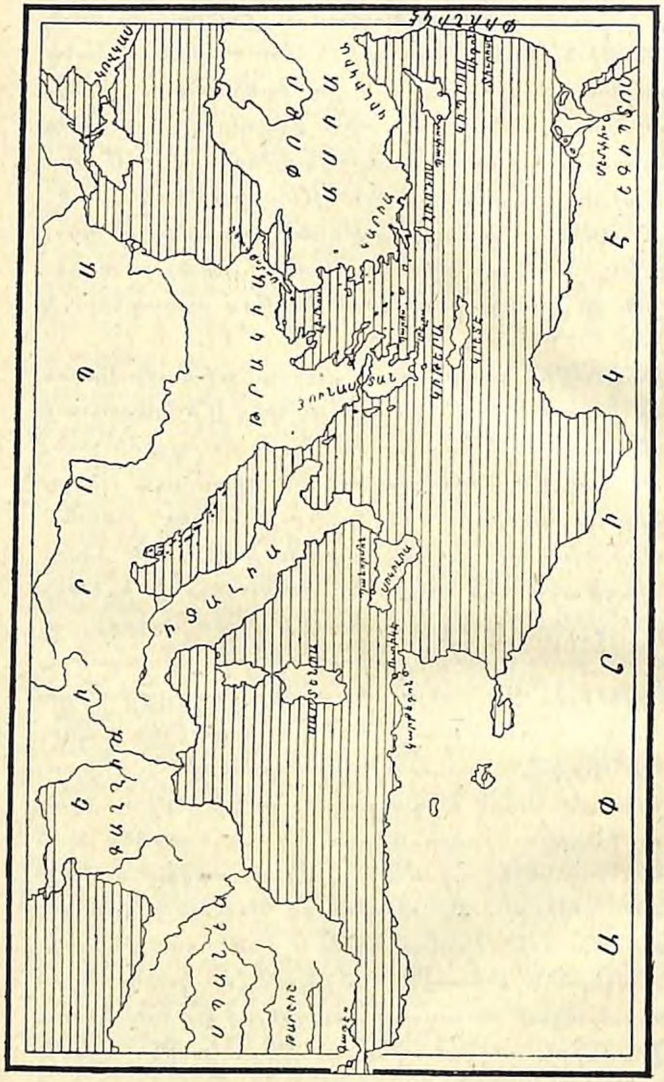

Փիւնիկեան գաղութներու քարտէսը
Նշանակելով դէպ ի Արեւելք Սիդոնի գաղութները, դէպ ի Արեւմուտք՝ Տիւրոսինը։

ստրուկները։ Վերջապէս ան իր արշաւանքները մղեց մինչեւ Հարաւային Իտալիա, Սիկիլիան եւ մինչեւ իսկ Հերակլեան սիւները։

Անկումն Եգիպտոսի, գլխաւոր շուկան սիդոնեան առուտուրի, եւ իրեն նախանձորդ ու մրցակից Յոյներուն ծովագնացութեան արուեստը՝ կործանեցին Սիդոնի գաղութներն ու առուտուրը։ Առանց գաղութներու, Սիդոն անհետանալու դատապարտուած էր, վասն զի իր մայր հողը չէր կրնար կերակրել իր բնակիչները։ Մի եւ նոյն ժամանակ, Սիդոնի հարստութիւնները գրգռեցին հզօր ու պատերազմող Փղշտացւոց ընչաքաղցութիւնը։ Փղշտական նաւատորմիղ մը գրաւեց Սիդոն եւ անոր գերիշխանութիւնն ոչնչացուց։ Տիւրոս ժառանգեց անոր քաղաքական ազդեցութիւնը (ԺԲ դար)։

ՏԻՒՐՈՍԻ ՇՐՋԱՆ (1000-886 Ք. Ա.)

Տիւրոս, հիմնուած Սիդոնացւոց գաղութէ մը, շինուած էր ծովափին մօտ, ժայռերուն վրայ, ցիրուցան եղած փոքր քաղաքներով եւ անջատուած սակաւաթիւ ծովարգուկներով։ Տիւրոսի, ինչպէս փիւնիկեան բոլոր քաղաքներու մէջ, միջոցի սակաւութեան պատճառաւ, արեւելեան ցած ու տափարակ տուներ գոյութիւն չունէին, այլ բարձր եւ եօթնյարկեան շէնքեր։ Ցամաքի վրայ ընդարձակուելու համար, վաճառականներն իրենց ամրոցներն կանգնեցին Լիբանանի զառ ի վայր կողերուն վրայ, ծովափին դիմացը։

Երբ Սիդոն ընկաւ, Տիւրոս դարձաւ Փիւնիկէի ամենէն կարեւոր պետութիւնը, եւ գլուխ փիւնիկեան դաշնակցութեան։ Կարճ ժամանակի մէջ՝ Տիւրացիք տիրեցին ծովու վրայ կատարուած բոլոր փոխադրութեանց, եւ իրաւամբ կոչուեցան ծովացոյցները։ Միջերկրա-

կանի արեւելեան աւազանի մէջ մրցակից ունենալով Յոյները, անոնք աչքերնին դարձուցին արեւմտեան Միջերկրականի աւազանը, Ափրիկէի և Սպանիոյ ուղղութեամբ:

Քերելով Յունաստանի ծովեզրերը, անոնք հասան Իտալիա, Սիկիլիա, Մալթա և Ափրիկէ: Անոնք Սիկիլիան ցանցեցին գաղութներու գօտիով մը, որոնց մէջ նշանաւոր էր Բալերմօ: Գտան ու շահագործեցին Սարտենիա և Բալէարեան կղզիները: Ափրիկէի մէջ՝ ամրապէս հաստատուեցան Թունուզի ափին ու հոն հիմնեցին Ուտիկէ, Ադրումետոն, և աւելի ուշ, Կարքեդոն քաղաքները: Յառաջանալով, հասան անոնք Ճիպրալթարի նեղուցը, ուսկից անդին գտան Թարշիշի երկիրը, արդի Անտալուսիա, արգաւանդահող և հանքաշատ: Հիանալի դիրքի մը վրայ հիմնեցին Գադէս, — Գատիչէ, — որ Սպանիոյ մէջ փիւնիկեան կալուածներուն կեդրոնն եղաւ:

Նաւելով դէպ ի հարաւ, փիւնիկեան նաւերը հասան մինչև Գայարի Գլուխը, և դառնալով դէպ ի հիւսիս, անոնք նետուեցան Ովկիանոսի ջրերուն մէջ: Շահագործեցին Սկանտինաւեանց, Բրիտանիոյ և Գաղղիոյ ափերն և գտան կղզիներ՝ զոր կոչեցին Կասիտերիդեանք, արդի Սորլինգները, Անգղիոյ արեւմտեան կողմը:

Տիւրոս պայծառութեան ծագը հասաւ Քիրամ թագաւորին ժամանակ, բարեկամ Դաւթի և Սողոմոնի: Ինքն է որ շինուածանիւթեր ղրկեց Երուսաղէմի տաճարին համար: Քիրամի մահը նշանաբանն եղաւ խռովութեան շրջանի մը, որու միջոց Տիւրոս մթագնեցաւ: Երեք պատճառներ արագեցին քաղաքին անկումը. Ներքին երկպառակութիւնները, որ ծնունդ տուին Կար-

քեդոնի հիմնարկութեան, փիւնիկեան քաղաքներու մրցակցութիւնն և Աթենացւոց վաճառականութեան ծաւալումը, ասորեստանեան նորածագ կայսրութեան գերազանցութիւնը: Պաշարուած նախ Սարգոնէն, թագաւոր Ասորեստանի, որ անոր գերիշխանութիւնը ջնջեց, յետոյ ան առնուեցաւ Մեծն Նաբուգոդոնոսորէն: Վերականգնուած ըլլալով մերձաւոր կղզիի մը մէջ, ան վերջապէս ընկաւ Մեծն Աղեքսանդրի հարուածներու տակ: Ան այլ եւս չկրցաւ մեծ քաղաք մը դառնալ:

Փիւնիկեան Քաղաքակրթութիւն

ՓԻՒՆԻԿԵՑԻՈՑ ԿՐՕՆՔ

Ի սկզբան, միակ աստուած մը կար, Բահաղ: Աւելի ուշ, իրեն տրուեցաւ ընկերուհի մը, Աստարտէ. իրենց զանազան յայտնութիւններն ու պաշտօնի

Բահաղ-Համմոն. — Փիւնիկեան թրծուն կաւ։

Բահաղ աստուած ներկայացուած է մարդու կերպարանքով. ճակատը զարդարուած է խոյի եղջիւրներով, խորհրդանիշ ուժի։ Խոյի եղջիւրները նմանապէս խորհրդանիշներ են Ամմոնի, աստուած Թեբէի։

այլ և այլ կեդրոններ ծնան նորանոր աստուածութիւններ. Բիբլոսի Բահաղ կը կոչուէր Ադոնիս, Սիդոնին՝ Բահաղ Սիդոն, Տիւրոսին՝ Մելքարտ։

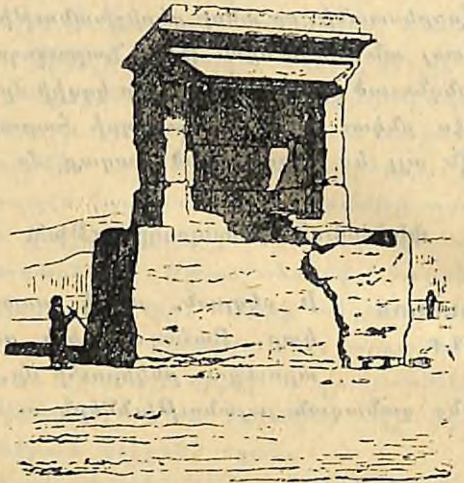

Փիւնիկեան տաճար մը։

Նախնապէս պաշտամունքի տեղերն էին բլուրներու գագաթները, վասն զի անոնք աւելի մօտ կը համարուէին աստուածութեանց։ Բայց երբ Փիւնիկեցիք թեակոխեցին իրենց ամենափառաւոր շրջանը, գլխաւոր քաղաքներու մէջ կանգնեցին տաճարներ, որոնց վրայ կը տեսնուի եգիպտական արուեստին ազդեցութիւնը։ Փիւնիկեան տաճարը կը բաղկանար անծածկոյթ տապանէ մը՝ շրջապատուած պարիսպներով, որուն մէջ կանգնուած էր աստուծոյն արձանը, շրջապատուած քարերով, զոր հաւատացեալները հոն կը բերէին իբր նուէր։

Բահաղ կը ներկայացնէր արեգակը, տէր երկնքի ու երկրի։ Ինչպէս Ասուր Ասորեստանի մէջ, Բահաղն ալ ներկայացուած էր յաղթական մարտիկի մը կերպարանքով։ Զրոյցը իրեն կը վերագրէր հեռաւոր արշաւանքներ. ան նուաճեր էր Ափրիկէն, և Ճիպրալթարի նեղուցը կը կոչէին Մելքարտի սիւները։

Աստարտէ կը պատկերացնէր լուսինը, երկնից թագուհին էր, սիրոյ և գարնան դիցուհին։ Ան խնամակալն էր այն ամէն բանի՝ որ կը մեռնէր ու կ'արթըննար. այս պատճառաւ իր պաշտօնը խառնուրդ մ'էր ցաւի բուռն պայթումի մը և աղմկալից տօներու։ Իր տաճարը շրջապատուած էր սրբազան փոքր անտառով մը. գիշեր ժամանակ կիներ հոն կը հաւաքուէին և ի պատիւ դիցուհւոյն կը կատարէին գաղտնի տօներ. հեռուէն կը լսուէր իրենց երգախառն աղաղակներ՝ խառնուած սրինգի ձայներուն հետ։

Փիւնիկեան աստուածները կը բնակէին լերան բարձր ծառերուն մէջ, կոչուած Բեթելներ, «աստուածոց տուներ» կամ սիւներու վրայ, զորս կը կոչէին բարձրաւանդակներ։

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԸ Օրուան գործնական հարցերու անձնատուր, Փիւնիկեցիք միակ գաղափարական մ'ունեցան. ապրեցան հարստանալու համար, և հարստացան վայելելու համար։ Այդ գաղափարականով մտատանջ, անոնք կորսնցուցեր էին կրօնական զգացումը։ Այս պատճառաւ անոնք անձնատուր եղած էին ամէն ախտերու. մանաւորապէս արծաթասէր, անգութ ու վերջին ծայր անբարոյական էին։

Ապականարար անբարոյականութիւնն իր պատկերը կը գտնէր կրօնական ըմբռնումին մէջ։ Փիւնիկեան կրօնքին մէջ չկար բարոյական ո՛ և է սկզբունք. ան ունէր երկու գարշելի արատ, պղծութիւն և մարդկային զոհեր։ Փիւնիկեցիք իրենց աստուածները կը

պատուէին իբր ստեղծիչ և իբր կործանիչ։ Որպէս ստեղծիչ, զանոնք կը պատուէին կերուխումներով և մեծաշառաչ տօներով. որպէս կործանիչներ, անոնց կը մատուցանէին մարդկային զոհեր։ Բահաղը, դաժան և անգութ, այդ զոհերը կը պահանջէր իր ցասումը ամոքելու համար. մասնաւորապէս իրեն կը զոհէին թագաւորաց և ազնուականաց տղաքները։ Զոհերն ողջ ողջ կ'այրէին իր առջև, ի ձայն ծնծղաներու և թմբուկներու, մինչդեռ մայրերն անկարեկիր ներկայ կը գտնուէին զոհին։

ԱԴՈՆԻՍ Աստարտէն կը ներկայացնէր կեանքի վայելքները։ Փիւնիկեցիք զայն կը պաշտէին սրտի զեղումով մը։ Բիբլոսի մօտ, Ադոնիս գետի հովտին մէջ, տարին երկու անգամ, գարնան և աշնան, կը կատարէին մեծ և նազելի դիցուհւոյն խորհրդատօները։ Ամառուան արևակայքին, այն կէտին՝ երբ ամառը կը սպաննէ գարունը, Աստարտէ կը թաղէր իր փեսան, գեղեցիկ երիտասարդ Ադոնիս, տէր տէրանց, Ադոն Ատոնային, զոր սպաններ էր հրէշային կինճ մը։ Տարեկան տօնին օրը, Բիբլոսի կիները, ոմանք հերարձակ, ոմանք գերծուած գլխով, կ'երթային ծովափը, արձկելով սուր ճիչեր, կուրծքն ու դէմքը ճանկռտելով ի նշան սուգի, որ կը տևէր եօթն օր, ժողվելու համար Աստարտէի սիրականին գլուխը, զոր ալիքը պիտի բերէր կաւէ ամանի մը մէջ, կամ պապիրոսէ կողովի մը մէջ։ Եգիպտոսէն, Նեղոսի ափերէն էր, որ կու գար այդպէս, ամէն տարի, «յարուցեալ Ադոնիսի աստուածային ճակատը»։ Երբ ութերորդ օրը քուրմերը կը ծանուցանէին թէ կենդանացած աստուածը կ'երթայ կը միանայ իր հարս դիցուհւոյն

հետ, անմիջապէս ողբերը կը դադրէին, կիներն ուրախութեան աղաղակներ կ'արձկէին, և յաջորդ օրերու մէջ՝ քաղաքը կը լեցուէր աղմուկով ու զուարթութեամբ։

ՓԻՒՆԻԿԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ Փիւնիկեցիք, հին ազգերու մէջ ամենէն փոքրը, ընդհանրապէս հպատակեցան օտար ժողովուրդներու, սակայն պահելով իրենց ինքնավարութիւնը։ Ամէն քաղաք ունէր իր յատուկ օրէնքն ու կառավարութիւնը, որու գլուխ կանգնած էին ժառանգական սոփետներ, ընտրուած ամենահարուստ ու ճարպիկ վաճառական տոհմերու պետերէն։ Աւելի ուշ, այդ ազնուական հանրապետութիւնները դաշնակցութեամբ մը կապուեցան իրարու հետ, որու գլուխ կը կենար, իր կարևորութեան համեմատ, այս կամ այն քաղաքը։ Դաշնակցութեան կեդրոնն էր հասարակաց ծախքով շինուած Տրիպոլիս քաղաքը, ուր միայուն կերպով կը բնակէին ազատ նահանգներու պատգամաւորները, կազմելով երկրին ամենաբարձր խորհուրդը։ Հասարակաց պաշտպանութեան համար՝ իւրաքանչիւր ազատ նահանգ կու տար սահմանուած զօրաբաժին, նաւ և դրամ։ Ծանր վտանգներու միջոց, բանակը կը ստուարանար Առաջակողմեան Ասիայէն և Փոքր Ասիայէն բերուած վարձկան զինուորներով։

ՓԻՒՆԻԿԵՑԻՈՑ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ Փիւնիկեցւոց վաճառականութիւնը համաշխարհական էր, վասն զի ան կը կատարուէր թէ՛ ցամաքով և թէ՛ ծովով։

Ցամաքային վաճառականութիւնը կը կատարուէր

երեք գլխաւոր ճանապարհներով։ Հիւսիսային ճամբով, Պոնտոսէն և Կասպից ծովէն կը բերէին պղինձ և գերիներ, Կապադովկիայէն, Հայաստանէն և Իրանէն՝ ձիեր և ջորիներ. Հարաւային ճամբով, Արաբիան կու տար խունկ, զմուռս, կասիա, ոսկի և պէս պէս պատուական ակունքներ, Հնդկաստան և Ափրիկէ

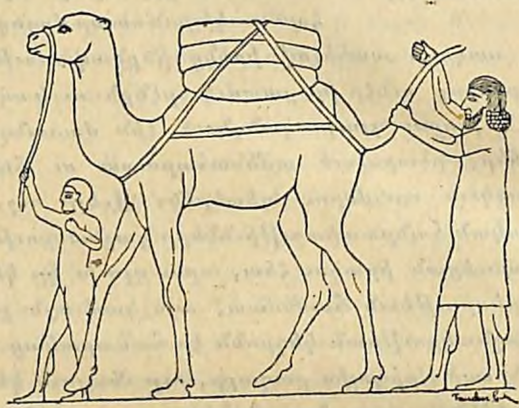

Ուղտ մը և իր առաջնորդողներ.

Հին աշխարհի մէջ ցամաքային առևտուրը կը կատարուէր գլխաւորապէս ուղտերու կարաւաններով. Դեռ այսօր ալ, Ասիոյ մէջ, այդ նախնական դրութիւնն ուժի մէջ է.

կը հայթայթէին փղոսկր, եբենոս, մարգարիտ և ջայլամի փետուրներ, Եգիպտոսէն կու գար կտաւ, բամբակ և պաստառներ. Արևելեան ճանապարհով, Պաղեստին կու տար ընտիր ցորեն, ձէթ, մեղր, մոմ և բալասան. Ասորիք գինի և անապատի աղ. Բաղդէա—Ասորեստան թանկագին պաստառներ, գորգեր և անուշահոտ իւղեր։ Երկու քաղաքներ, Պալմիրա, — Թատմոր, — Ասորւոց անապատին մէջ, և Հելիոպո-

լիս, ընդմէջ Լիբանանի և Հակալիբանանի հովտին, վաճառականութեան երթուդարձի կեդրոններ էին։ Հելիոպոլսոյ մէջ կը հաւաքուէին բոլոր կարաւաններն ու անկէ կը մեկնէին զանազան ուղղութեամբ։

Սակայն փիւնիկեան բանուկ վաճառականութիւնը ծովու վրայ էր։ Եւ յիրաւի Փիւնիկեցւոց առանձնա-

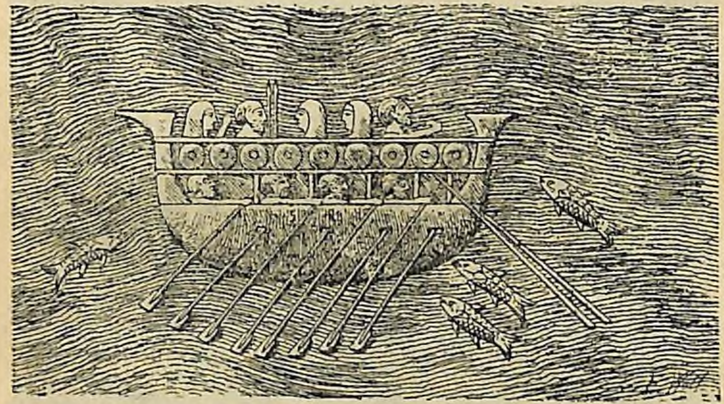

Թիաընթաց կլոր վաճառանաւ.

Փիւնիկեցւոց զօրութիւնը ցամաքի վրայ չէր, այլ ծովու վրայ. Փիւնիկեան նաւին մէջ կան երկաստիճան թիավարներու կրկին կարգեր. Կը նշմարուի առաջին կարգին թիավարներուն գլուխը. Թիավարներէն վեր կեցած են ուղևորները.

յատուկ արուեստը նաւարկութիւնն էր, որով անոնք եղան Ասիոյ մէջ առաջին նաւամարտիկ ու վաճառական ազգը։ Երկար ժամանակ իրենք եղան Միջերկրականի միակ նաւաստիներն և ամբողջապէս շահագործեցին զայն։ Իրենց նաւերն էին, որ ի հաշիւ Նեքաւով Փարաւոնին, մեկնելով Կարմիր ծովէն, երեք տարուան մէջ կատարեցին Ափրիկէի շրջանը։

Իրենց տուրևառի մեծագոյն աղբիւրներէն մէկը ստրուկներն եղան, Եթովպիոյ սևամորթներն և Յունաստանի կամ Կովկասի սպիտակամորթները կը վխտային Սիդոնի և Տիւրոսի շուկաներուն մէջ. ստրուկները կա՛մ պատերազմի գերիներ էին կա՛մ իրենց ծնողքներէն վաճառուած տղաքներ։ Յաճախ և ոչ իսկ

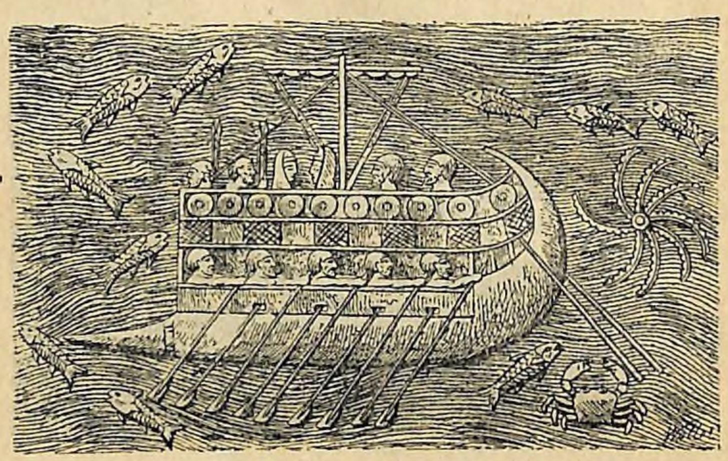

Թիով և առագաստով ընթացող փիւնիկեան մարտանաւ.

Նաւին առաջքը ցռուկով մը վերջացած է. Ասկէ զատ, նաւն ունենալով կայմ մը, կարող է առագաստով ընթանալ. Նաւաշէնը նաւը շրջապատած է ձկներով, ծովաստղերով ու խեչեփառներով.

ստրուկներու գին կու տային, այլ կը գողնային զանոնք։ Երբ ծովափերու վրայ հանդիպէին կիներու և տղաքներու, կը հրաւիրէին զանոնք իրենց նաւերուն վրայ, ուր ցուցադրուած էին զանոնք հետաքրքրող խաղալիքներ ու զարդարանքի առարկաներ։ Սակարկութեան միջոց խարիսխը կը վերցնէին։ Երբեմն ալ կը յարձակէին անպաշտպան գիւղի մը վրայ, կը

թալանէին զայն և բնակիչները գերի կը տանէին։ Երկար ժամանակ փիւնիկեցիք եղան ստրուկներու ծանրագին հայթայթողներ Ասիոյ և Եգիպտոսի պալատներուն։

Ուրիշ հազուագիւտ վաճառք մ'ալ անագն էր, անհրաժեշտ մետաղ մը Բաբելոնի և Եգիպտոսի ձուլարաններուն։ Այդ թանկագին մետաղին խուզարկութիւնն առաջին խթանն եղաւ փիւնիկեցւոց խորհրդաւոր ու հեռաւոր նաւարկութեան։

ՓԻՒՆԻԿԵՑԻՈՑ ՃԱՐՏԱՐԱՐՈՒԵՍՏԸ

Փիւնիկեան վաճառականութիւնն իր տարածումը կը պարտէր փիւնիկեան հզօր ճարտարարուեստին։ Փիւնիկեցիք, գործնական և շահասէր մարդիկ, առջիններն եղան, հին աշխարհի մէջ, որ ստեղծեցին գործարաններ, ուր կ'աշխատէին բազմաթիւ բանւորներ։ Այս միջոցով անոնք իրենց արտադրութեան առարկաները թէ՛ մեծաքանակ կը շինէին և թէ՛ աժան։

Փիւնիկեցւոց մասնագիտութիւնն եղաւ արծաթէ ու պղնձէ անօթները, շղարշի պաստառներն ու ասեղնագործուած հիւսուածքները, փնտռուած Միջերկրականի ժողովուրդներէն։ Ակունքները, վզնոցները, ոսկի ապարանջանները, խոշոր գնդասեղները, մատանիները, կշտապանակները, ընդելուզուած փողոշուկները, ոսկեղէն պէս պէս զարդերը, օղերը, ականջի

Փիւնիկեան դէմք։ Թրծուն աղիւս։

գինդերը, արծաթէ, ակատի և ոսկիէ գումարտակները, փղոսկրէ արուեստական առարկաները, խաղալիկները, ապակիէ կամ կխտուածեալ թրծուն աղիւսէ արձանիկները, զորս անոնք կը վաճառէին նորասէր Յունաց։ Ասոնք արուեստի գործեր չէին, այլ մեծաւ մասամբ նմանագործութիւն էին եգիպտական և ասորեստանեան գործերու, ինչպէս կ'ընեն այսօր

փիւնիկեան քանդակ։

Գերմանացիք, նմանագործելով և կազմակերպելով լատին ժողովուրդներու ստեղծագործող մտքին գիւտերը։

Բայց ճարտարարուեստի երկու կէտերու մէջ՝ փիւնիկեցիք գերազանց հանդիսացան, թափանցիկ ապակւոյ և ծիրանի ներկին մէջ։ Ապակին, շինուած փիւնիկեան սպիտակ աւազով, մաքուր և նուրբ էր։ Դեռատի աղջիկ մը գովելու համար կ'ըսէին. «անոր

գոյնը կը նմանի Սիդոնի ապակիին»։ Սիդոնի մէջ շինուած թափանցիկ ապակիէ շիշերը հռչակաւոր էին բովանդակ աշխարհի մէջ։ Հոն կը շինէին դարձեալ գունազարդ ապակիէ կեղծ գոհարեղէններ և գունաւոր ապակիէ անօթներ, մանաւանդ կապոյտ անօթներ։

Ծիրանի ներկը կը հանէին ծիրանաբեր խեցեմորթէ, մէկ ծայրը պարունակելով կարմրորակ հիւթ մը, ծովային ծիրանին։ Ան ունէր զանազան տեսակներ։ Ծիրանաբեր խեցեմորթը զոր խայծով կ'որսային Տիւրոսի ծովափէն, կու տար կարմիր մանուշակագոյն երանգ մը, շատ յարգի, զոր կը կոչէին թագաւորական ծիրանի։ Սիդոնի, և մանաւանդ Տիւրոսի մէջ կային ստայնանկութեան երևելի արուեստանոցներ։ Ասոնց մէջ հիւսուած պաստառները՝ բոլոր հին աշխարհի մէջ մեծ պերճանքի առարկայ մ'եղան, վասն զի ծիրանաբեր խեցեմորթը հազուագիւտ էր և պաստառն երկու անգամ ներկուած ըլլալով՝ յատուկ փայլ մ'ունէր։

Ծիրանաբեր խեցին.

ՓԻՒՆԻԿԵԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

Փիւնիկեցւոց ծովային վաճառականութիւնն և իրենց զօրաւոր ճարտարարուեստը՝ իրենց յաջողութիւնը կը պարտէին փիւնիկեան բազմատարած գաղութներուն։ Այդ գաղութներն երեք տեսակ էին։

Եգիպտոսի և քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ, փիւնիկեցիք ձեռք բերին թագաւորական արտօնութիւններ։ Կարևոր քաղաքներու մէջ անոնք ունեցան իրենց մասնաւոր թաղեր, ուր հիմնեցին շուկաներ, այն ոճով որով շնորհուեցաւ Եւրոպացւոց ի Սանկա։

Բարբարոս երկիրներու մէջ, անոնք հիմնեցին վաճառատուններ, որոնք տարածուած էին բոլոր Միջերկրականի մէջ, որ շուտով դարձաւ փիւնիկեան ծով մը։

Ընդհակառակն քանի մը կալուածները ճշմարիտ գաղութներ եղան։ Փիւնիկեցիք այդ տեղեր հիմնեցին քաղաքներ, նուաճեցին բնիկներն և հաստատեցին կանոնաւոր վարչութիւն, այնպէս որ այդ օտար ափերուն վրայ իրենք աւելի զօրաւոր էին քան մայրաքաղքին մերձաւոր վայրերը։ Ասկէ զատ, Հռոմայեցւոց և Անգղիացւոց գաղութներու նման, փիւնիկեան այդ գաղութներն ալ բարեկամութեամբ կապուած էին մայր երկրին հետ, անոր օգնելով տուրևառով, կրօնական նոյն պաշտօններով և զինուորական ուժերով։ Այդ տեսակէտով, ամենէն նշանաւոր գաղութներն եղան Կիպրոս, Հռոդոս, Կրետէ, հիւսիսային Ափրիկէն և հարաւային Սպանիան, ուսկից Աննիբաղ հանեց իր լաւագոյն ուժերը։

ԱՅԲՈՒԲԵՆԸ

Արդէն երկար ատենէ ի վեր՝ Քաղդէացիք և Եգիպտացիք գիտէին գրել, բայց իրենց գրութեան ձևը չափազանց բարդ էր, վասն զի իւրաքանչիւր գիր կը նշանակէր մերթ վանկ մը, մերթ ամբողջ բառ մը, ոմանք ալ տառեր։ Փիւնիկեցիք, շնորհիւ իրենց գործնական հանճարին, պարզեցին այդ գրութեան բարդ ձևը։ Անոնք ընտրեցին քսան և երկու տառեր, առնուած եգիպտական գրերէն, որոնք կը ներկայացնէին ոչ թէ վանկ մը կամ գաղափար մը, այլ ձայնաւորներ և բաղաձայներ որոնցմով կարելի էր գրել ամէն լեզուներու բառերը։ Այս նորաստեղծ այբուբենը, Փիւնիկեցիներէ փոխանցուած

Յոյներուն և ասոնցմէ ալ Հռոմայեցւոց, դարձաւ եւրոպական այբուբեններու արմատը։

ՓԻՒՆԻԿԵՑԻՈՑ ԴԵՐԸ

Փիւնիկեցիք խոշոր դեր մը խաղացին հին աշխարհի մէջ։ Զետեղուած ընդմէջ ծովուն և Լիբանանի, եղան նաւաստի և վաճառական, և միջնորդներ ծառայեցին հին ժողովուրդներուն միջև։ Անոնք յատուկ քաղաքակրթութիւն մը չստեղծեցին, բայց հզօրապէս ազդեցին՝ Քաղդէաստանի և Եգիպտոսի քաղաքակրթութիւնը տարածելով Միջերկրականի նաւահանգիստներու մէջ։ Փիւնիկեան այբուբենի գիւտը՝ լուսաւոր գաղափար մ'էր, առանց որու թերևս դեռ եւրոպական ազգեր տաժանաբար թափառէին մեհենագրոշմ տառերու մէջ։ Մէկ խօսքով, իրենք առաջին դաստիարակներն եղան Եւրոպիոյ բարբարոսներուն։

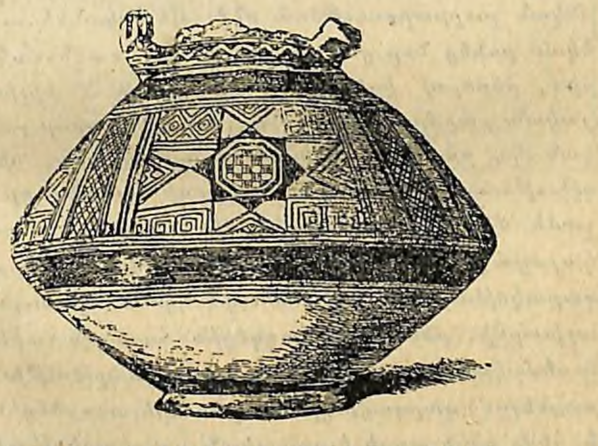

Թրծուն աղիւսէ փիւնիկեան անօթ. — Փարիզ, Լուվրի թանգարանին մէջ։

ԳԼՈՒԽ Թ.

ՄԱՐԱՑ ԵՒ ՊԱՐՍԻՑ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԿԻՒՐՈՍ - ԿԱՄԲԻՒՍ - ԴԱՐԵՀ Ա.

Մինչև հիմա պատմութեան թատերաբեմի վրայ տեսանք սեմական ժողովուրդները։ Անհետանալով, Ասիոյ սեմականներն իրենց ետևէն թողուցին իրենց ոճիրներով արիւնաթաթախ և աւերակներով ծխացունչ աշխարհ մը, և առանց հետք մը թողլու, կրկին ընկան բարբարոսութեան մէջ։ Սեմականներու տեղը եկաւ բոլորովին նոր ցեղ մը, Արիները, «ազնուականները», բերելով իրենց հետ կրօնական և փիլիսոփայական բարձր սկզբունքներ, աւելի բարձր բարոյական մը, բարւոյն և չարին ծանօթութիւնը, սիրոյ ու գթութեան գաղափարն և կարգի կանոնաւոր վարչաձև մը։ Այս նոր ցեղը, որուն աչքի զարնող ներկայացուցիչներն եղան Մարերն ու Պարսիկները, քաղաքակրթութեան մեծ բանւորն եղան. տիրապետեցին աշխարհի, մեծարանք ազդեցին համօրէն տիեզերքի և սեմական ժողովուրդներու քաղաքակրթութիւնն իւրացնելով, զարգացուցին ու կատարելագործեցին զայն և հիմը դրին արդի եւրոպական քաղաքակրթութեան, որով անոնք անմահացան պատմութեան մէջ։

ԻՐԱՆԸ *Իրանը՝ ընդարձակ բարձրաւանդակ մ'է որ կը տարածուի Կասպից ծովէն մինչև Պարսից ծոցը, և Տիգրիսի հովտէն մինչև Ինդոսի հովիտը։ Իր տարածութիւնն է գրեթէ 1,650000 քառակուսի քիլոմեդր, պատմական Հայաստանէն երեք*

Իրանի Քարտէսը։

անգամ աւելի մեծ։ Բայց այդ բարձրաւանդակը մեծ մասամբ անջրդի անապատ մ'է, փոփոխակի սառնային և կիզիչ։ Անոր լաւագոյն մասը կը գտնուի արևմտեան կողմը, եզերուած բարձրաբերձ անձրևաբեր լեռներով. ասոնց ստորոտը կը բացուին արգաւանդ հովիտներ։ Հոս է որ կը գտնուին ցորենի, գար-

ւոյ, կորեակի, շուշմայի դաշտերը․ խոտերու արօտները հոս կը սնուցանեն հիանալի ձիերու ցեղ մը․ դա հայրենիքն է գրեթէ բոլոր պտուղներու և բուրաստաններու․ որթ, թզենի, խնձորենի, տանձենի, ընկուզենի, նշենի, կեռասենի, դեղձենի, ծիրանի, յունապի, պիստակենի, նռնենի։ Ան հարուստ է հռչակաւոր վարդերու, շուշաններու և յասմիկներու դաշտերով։ Ամենէն արգաւանդ գաւառները կը գտնուին կասպիական հարաւային լեռներու և Տիգրիսի մօտաւոր նահանգին մէջ։ Երկիրը հարուստ է պղնձի, կապարի, գոյնզգոյն մարմարիոնի և պատուական քարերու հանքերով։ Լեռներու մէջ առատութեամբ կը գտնուին արջն ու ընձառիւծը, անապատի դաշտագետնին մէջ, յամոյրներն ու վայրենի էշերը։ Հոս է որ Մարերը, հաստատուած հիւսիսակողմը, և Պարսիկները, հարաւակողմը, ապրեցան աննշան կեանք մը մինչև այն օրը՝ ուր զօրեղապէս դուրս եկան վերջ դնելու արևմտեան Ասիոյ բոլոր հին միապետութեանց։

ՄԱՐԵՐԸ ԵՒ ՊԱՐՍԻԿՆԵՐԸ

Ինչպէս տեսանք, Մարերն ու Պարսիկները սերունդ էին արիական մեծ ընտանիքին, նախնապէս հաստատուած Օքսոսի և Եաքսարդէսի ափերուն վրայ, և ուսկից սերած են նաև Թափառական Սկիւթացիք և Հնդիկները։

Մարերն ու Պարսիկները սպիտակամորթ էին, ուղղաքիթ, ձուաձև կերպարանքով, ողորկ մազերով, թանձրախիտ մօրուքով։ Կը հագնէին մորթէ զգեստներ՝ պրկուած մարմնոյն վրայ։ Պաշտպանուելու համար լերան ցրտաշունչ կլիմային դէմ, զինուած էին աղեղով, վահանով ու նիզակով, և սրահար ձիով

կռուելու արուեստին։ Այդ Արիները, հովիւ վիճակի մէջ հասած իրանի բարձրաւանդակը, բարոյական բարձր գաղափարներու հետ Առաջաւոր Ասիոյ մէջ մտցուցին նիւթական կեանքի նոր բարւոքումներ, մետաղի գործածութեան նոր կերպեր, քանի մ'ընտանի

Պարսկական տիպար։ — Ըստ յուշարձանի մը։

Պարսկական տիպարին յատկանիշն է ուղիղ և նուրբ քիթ, բարակ շրթունք, առատ և գանգուր մազեր։

կենդանիներ, որ մինչև այդ ատեն անծանօթ էին, ինչպէս Ալթարէն եկած ոչխարը, Բակտրիայէն բերած երկկուզ ուղտն և Հնդկաստանի ընիկ գոմէշը։

Մենք կրնանք երկու մասի բաժնել Մարաց և Պարսից պատմութիւնը․ Մարական կայսրութիւնն և Պարսկական կայսրութիւնը։

ՄԱՐԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մարերը, իրանի նախկին եկուորները, ամենէն առաջ երևցան պատմութեան բեմին վրայ։ Շփուելով և հպատակելով հարուստ և զարգացած Ասորեստանի հետ, անոնք շուտով յառաջադիմեցին, մինչդեռ Պարսիկները՝ տեղացի լեռնականներու ուժին տակ սանձուած, հեռու բռնուեցան Եփրատ—Տիգրիսի հովտին քաղաքակրթութեան կեդրոններէն։ Յամին 709, մար ցեղապետ մը, Դիոկէս, կրցաւ մէկ գա-

ւազանի տակ միացնել բոլոր մարական ցեղերը, կառավարուած բազմաթիւ անկախ պետերէ, ազատեց զանոնք ասորեստանեան լուծէն, տալով անոնց ազգային անկախութիւնը։ Աւանդութիւնը կ'ուզէ որ Դիոկէս կառուցած ըլլայ Եկբատան, — Համատան, — եօթնապարիսպեան մայրաքաղաքը, այն տեղ շինած շքեղ պալատ մը, հաստատած պալատի արարողական կարգերը, կանոնաւորած Պետութիւնը։

Փրաւորտէս, աւելի աշխարհակալ քան իր հայրը, այնպէս զօրացուց ու կազմակերպեց իր Պետութիւնը, որ Ասորեստանի վեհապետներն իրմէ ակնածել սկսան։ Յետ իր թագին միացնալու Պարսկաստանը, ան քալեց Նինուէի դէմ, և յաջողութեամբ պաշարեց ասորեստանեան մայրաքաղաքը, բայց կորսնցուց իր թագը, սպաննուելով քաղաքին պարիսպներուն տակ (635 Ք. Ա.)։

Կիաքսար Ա. (իշխ 635–584), որդի և յաջորդ Փրաւորտէսի, բարձրացուց արքայական իշխանութեան նշանակութիւնը, և գերիշխան դիրք մը բռնեց Ասիոյ մէջ։ Ան կազմակերպեց մարական բանակը, տալով անոր կիրթ սպաներ և ասորեստանեան ռազմակարգ, որով ան դարձաւ հզօր ուժ մը և աշխարհակալութեան յարմար գործիք մը։

Սկիւթացիներէն հալածուելով, հիւսիսային Եւքսինեան Պոնտոսի տափաստաններու վրայ բնակող Կիմմերեանները թափուեցան Փոքր Ասիոյ վրայ։ Հետապնդելով փախստականները, Սկիւթացիները Կովկասն անցնելով, արշաւեցին Առաջաւոր Ասիոյ վրայ, և քանի մը տարուան մէջ հին աշխարհը տապալեցին։ Ուրարտուն, Քաղդէաստանը, Ասորիքը, Փիւնիկէն, Պաղեստինը՝ մէկմէկու ետևէ աւերակներով ծածկուեցան։ Օգուտ քաղելով այդ դրութենէն, Կիաքսար խնձոյքի հրաւիրեց իր թագաւորութեան մէջ բոյն դրած բարբարոս Սկիւթացիներու պետերը, գինովցուց զանոնք և թունաւորեց։

Տեսնուեցաւ[1], թէ ինչպէս առնուեցաւ Նինուէն, որ Մարաց տիրապետութեան տակ դրաւ բուն Ասորեստանն իր յարակից մասերով։ Կիաքսար իր գաւազանին տակ առաւ նաև Ուրարտուն, նոր գրաւուած հնդեւրոպական գաղութէ մը, կոչուած նախ ԱՐՄԷՆՆԵՐ ապա ՀԱՅԵՐ։ Կիաքսար իր կայսրութիւնը տարածեց մինչև Ալիս գետի, — Գըզըլ-Ըրմաք, — ափերը, Լիւդիոյ սահմաններուն մօտ։

Բոլորովին տարբեր դէմք մ'եղաւ իր որդին Աժդահակ (584–558), որ մեղկ և զեղխ կեանք մ'անցուց։ Իր իշխանութեան ժամանակ Մարաստան խաղաղութեան երկար շրջան մը վայելեց, վասն զի Աժդահակ դաշնակից ու փեսայ Լիւդիոյ թագաւորին, և աներձագ Քաղդէաստանի Նաբուգոդոնոսոր արքային, երկու կողմէն ալ պաշտպանուած էր։ Բայց այդ խաղաղութիւնը Մարաց կորովը ջլատեց, և այն աստիճանի թագաւորական ընտանեաց վարկը կոտրեց, որ Պարսիկները, ուշիմ և նրբամիտ ցեղ, քաջ և պատերազմասէր, այդ տկարութենէն օգտուելով, կրցան իշխանութիւնը Մարաց ձեռքէն իրենց ձեռքն անցնել։

Մեր պատմութեան հայրը, Մովսէս Խորենացի, Աժդահակի վրայ կը պատմէ հաճելի զրոյցներ, զորս հաւանօրէն առեր է ազգային վէպերէ, իրենց կարգին, ձեւուած պարսկականներուն վրայ։

---

1. Տես էջ 47։

Պարսկական կայսրութիւնը

ԿԻՒՐՈՍԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ (558-529 Ք. Ա.)

Մարաստանի անկումը սկսած միջոց, իրանեան երկրորդ ճիւղը, Պարսիկները, արագօրէն աճեր, զօրացեր և կազմակերպուեր էին։ Անոնք բաժնուած էին տասը ցեղերու, որոնց գլխաւորն է Պասարգադաց զինուորական ու ազնուական ցեղը։ Թագաւորը կ'ընտրուէր Աքեմենեանց երևելի տոհմէն, որ կը պատկանէր Պասարգադաց ցեղին։ Կիւրոս Ա. որ իբր 558ին գահը բարձրացաւ, թոռն էր իր վեհապետին, Աժդահակին։ Երբ Դիովկեանց արու տոհմը սպառեցաւ, բնական իրաւունքով Կիւրոս հռչակուեցաւ թագաւոր Պարսից ու Մարաց։ Կիւրոսի մանկութեան և բռնի ուժով թագին տիրանալու յունական բոլոր պատմուածքները լոկ առասպելախառն զրոյցներ են։

Միահեծան տէր Պարսից և Մարաց, Կիւրոս ներքին քաղաքականութեան մէջ նորութիւն չմտցուց։ Իշխանութիւնը պարզապէս անցաւ իրանեան ցեղէ մ'ուրիշ իրանեան ցեղի մը ձեռքը։ Մարերն ու Պարսիկները կազմեցին կայսրութեան զինուորական ուժերը. երկու ցեղերէն առնուեցան հաւասարապէս սատրապները, զօրավարներն ու պալատականները. սպառազինումը, աշխարհակալութեան և կառավարութեան կերպը նոյն մնաց։

Իր հեղինակութիւնը մարական կայսրութեան երկիրներու վրայ հաստատելէն յետոյ, Կիւրոս երազեց աշխարհի տիրապետութիւնը։ Պարսիկ ժողովուրդն առոյգ և գաղափարապաշտ, աշխատութեան տոկուն

և խանդավառութեան պատրաստակամ, տիրապետութեան դրօշ բացաւ Լիւդիոյ դէմ, ի ձայն իր պետին։ Այդ ժամանակ այդ երկրին վրայ կը թագաւորէր Կրեսոս, որ իր տիրապետութեան տակ առեր էր բոլոր փոքր Ասիան։ Իր երկիրը հարուստ էր ոսկի հանքերով և ճարտարարուեստ ու առուտուրը ծաղկած վիճակի մէջ։ Իր Սարդիկէ մայրաքաղաքը կեդրոն մ'էր, ուր հաւաքուեր էին շատ մը յոյն գիտնականներ և իմաստասէրներ։ Կրեսոս համբաւուած էր իբր աշխարհի ամենահարուստ թագաւորը։ Առածի պէս կ'ըսէին և դեռ կ'ըսեն. «Կրեսոսի պէս հարուստ»։ Կրեսոս, անհանդարտ իր դրացի պարսիկ աշխարհակալին աճող զօրութենէն, անոր դէմ դաշնակցութիւն մը կազմեց, որու մասնակցեցան Եգիպտոսը, Բաբելոնն և Լակեդեմոնիան, մանաւանդ որ դեղփեան պատգամ մ'ալ իրեն գուշակեր էր որ «եթէ յարձակէր Պարսից վրայ, մեծ կայսրութիւն մը պիտի կործանէր»։

Վստահութեամբ լեցուն, Լիւդիացին անցաւ Ալիս գետն և ասպատակեց իր վտանգաւոր թշնամւոյն հողը։ Անվճռական ճակատամարտ մ'իրեն ենթադրել տուաւ թէ Պարսիկներն այլ ևս զինք չեն հետապնդեր. ան անկասկած ետ քաշուեցաւ դէպ ի Սարդիկէ, բայց Կիւրոս յարձակեցաւ և իր ոսոխին յաղթեց ի Տիմբրէ, Փռիւգիոյ մէջ. ուղտերուն հոտն այնչափ սարսափեցուցեր էր լիւդիացի ձիերն որ անոնք ցրուեցան և յարձակումը մերժեցին։ Շարունակելով իր ընթացքը, Կիւրոս պաշարեց Սարդիկէն։ Լիւդիական զօրքը, քաջ և պատերազմասէր, մէկ կողմէ յուսահատ դիմադրութիւն մ'ըրաւ, միւս կողմէ սպասելով իր դաշնակիցներուն օգնութեան։ Բայց քաղաքն եր-

կար չդիմացաւ։ Տասն և չորս օրուան պաշարումէ յետոյ, Սարդիկէն ընկաւ Կիւրոսի հարուածներուն տակ (546)։

Կիւրոս, տէր Լիւդիոյ, տիրացաւ յունական գաղութներու. այսպէս բովանդակ Փոքր Ասիան կ'անցնէր իր գաւազանին տակ։ Պատգամն աւետեր էր «կայսրութեան մը անկումն և ջորիի մը յաղթանակը»։ Լիւդեան կայսրութիւնն ա՛յլ ևս գոյութիւն չունէր. ջորին կը նշանակէր Կիւրոսը, որովհետև իր հայրն ու մայրը տարբեր ցեղէ էին։

Լիւդիան գրաւելէն յետոյ, Կիւրոս առանց պատճառի իր հարուածներն ուղղեց Բաբելոնի դէմ, Ակատէի հին և մեծ քաղաքին վրայ, որ շատ հարուստ և շատ ապականուած, երկար դարերէ ի վեր գրգռեր էր աշխարհակալներու ախորժակը։ Թէպէտ Նաբուգոդոնոսորի քաղաքը չափազանց ամուր, հացաշատ և ջրաշատ, կրնար տարիներով դիմադրել, բայց իր զօրութիւնը դրսանց էր։ Տկարացած անվերջ պատերազմներէ, ջլատուած ներքին կրօնական ու քաղաքական երկպառակութիւններէ, չկրցաւ լուրջ դիմադրութիւն մ'ընելու Մարաց և Պարսից Թագաւորին։ Կիւրոս, Եփրատի ընթացքը խոտորցնելով, գետին գոգէն մտաւ քաղաքին մէջ, այն պահուն ուր Նաբոնահիդ կամ Բաղտասար կը պղծէր Երուսաղէմի տաճարին անօթները։ Այսպէս «Ասիոյ Թագուհին», իբր դիւրին որս մ'ընկաւ Աքեմենեան տան գաւազանին տակ, և իր անկախութիւնը կորսնցուց (536)։ Կիւրոսի հրովարտակ մը, տրուած ի Նպաստ Հրէից, վերջ դրաւ Բաբելոնի եօթանասուն տարուան գերութեան և հրաման Երուսաղէմի և Տաճարին կառուցման։

Կիւրոս, տէր Բաբելոնի, իր տիրապետութեան

տակ առաւ ասորեստանեան կայսրութեան բոլոր նահանգները, մէջն ըլլալով Փիւնիկէի քաղաքները։ «Աշխարհի բոլոր Թագաւորները, կ'ըսէ Կիւրոս, սկսած վերին ծովէն, — Միջերկրական, — մինչև Ստորին ծովը, — Պարսկական ծոցը, — բերին իրենց հարկն ու գրկեցին իմ ոտքերը»։ Պարսիկ մեծ աշխարհակալը, մէկ ամիս տևող պատերազմով մը, տէր դարձեր էր աշխարհի մեծ մասին և մարա-պարսկական կայսրութիւնը Հնդկաստանէն մինչև Սուէզի պարանոցը կը տարածուէր։

Արևմուտքէն, Կիւրոս իր յաղթական զէնքերը տարաւ իր կայսրութեան արևելեան սահմանագլուխներուն վրայ և իր իշխանութիւնը հաստատեց Բակտրիոյ և Սոգդիանի վրայ, գրաւեց Թուրքեստան և Աֆղանիստանի մէկ մասը, երկիրներու բոլոր տարածութիւնը՝ որ Արալ ծովէն կ'երթայ մինչև Պարսից ծոցը (530)։

Այդքան գործեր կատարելէ, փառք վաստկելէ յետոյ, Կիւրոս կեանքը կորսնցուց Թուրքմանիի տափարակներու վրայ, պատերազմելով ասիական հրոսախումբերու դէմ, կոչուած Մազքութներ։

ԿԱՄԲԻՒՍԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ (529-522)

Պարսիկ ընդարձակ կայսրութիւնը ժառանգեց Կամբիւս, անմահանալով պատմութեան մէջ իբր կամագնաց, գինով ու արիւնարբու իշխան մը։ Ան իր գահակալութիւնն ողջունեց՝ սպաննելով իր եղբայրը Բարտիան, — Յունաց Սմերդը, — իր քոյրն ու բազմաթիւ պարսիկ պալատականները։

Հօրը Թագին հետ ժառանգելով նաև անոր պա-

տերագմաշունչ ոգին, յարձակեցաւ Եգիպտոսի վրայ, միակ անկախ թագաւորութիւնը, որ դեռ կար Արեւելքի մէջ[1]։

Փարաւոն Եգիպտոսի, ան արշաւախումբ մ'ուղարկեց որ երթայ Արամազդայ Ամմոնի մեհեանը կողոպտէ, բայց շոգի ամբուք մը (արաբ. «սեմում[2]») զայն աւազներու մէջ թաղեց։

Երիտասարդ աշխարհակալը յետոյ ահագին բանակով գնաց հպատակեցնելու Եթովպիան, հռչակուած իբր խորհրդաւոր երկիր մը։ Բայց ծարաւը փճացուց իր պնդակազմ բանակին մեծ մասը, անբաւ պաշար և ռազմամթերք։ Այդ կորուստը խելագարութեան տարաւ այդ ցածոգի իշխանին բուռն ու կրքոտ նկարագիրը, այնպէս որ Մեմփիս վերադարձին, քաղաքը հանդիսի մէջ գտնելով, նոր Ապիսի մը յայտնութեամբ, այն աստիճան բարկացաւ որ մահուան դատապարտեց եգիպտացի բազմաթիւ իշխաններ, հրապարակաւ բրածեծ ընել տուաւ քրմական դասակարգն և իր ձեռքով սպաննեց սրբազան եզը։

Մինչ Եգիպտոս իր կրօնական զգացումներուն մէջ վիրաւորուած, ըմբոստացում մը խմորելու հետ էր, Պարսկաստանի մէջ պայթեցաւ Արքայից Արքային գահը տապալող փոթորիկ մը։ Օգտուելով Կամբիւսի երկար բացակայութենէն, մարացի մոգ մը, անուն

1. Տես էջ 125։

2. Սէմում տապախառն քամի մ'է, որ կը փչէ Սահարային մէջ։ Երբ ան յառաջ գայ աւազոտ տեղւոյ մը մէջ, կը բարձրացնէ, պտուտկելով կիզիչ աւազի փոշիներ, կուրցնելով ճամբորդները, իրենց ցաւագին կսկծումներ պատճառելով և երբեմն նոյն իսկ չորցնելով իրենց ջրով լեցուն տիկերը։

Հաուրամաղա, դէմքով ու հասակով շատ նման Շմերդին, թագաւորին եղբօրը, ինքզինք Պարսկաստանի թագաւոր հռչակեց։ Ասոր վրայ, Կամբիւս յանկարծ թողուց Եգիպտոսը, հասաւ Ասորիքը, և Դամասկոսի մէջ իմանալով որ իր կուսակիցները ձեռնթափ եղած են իրմէ, յուսահատութենէն կատղած անձնասպան եղաւ. և իրմով վերջ գտաւ Աքեմենեան առաջին ճիւղը։

Դարեհ Ա Վշտասպեան։

Այս խորաքանդակը կը ներկայացնէ զԴարեհ, որ եղաւ ոչ միայն անուանի աշխարհակալ, այլ և կազմակերպիչ Պարսից ընդարձակածաւալ կայսրութեան։ Գլխուն կը կրէ մարգարտաշար խոյրը։ Ունի ուղիղ ու բարակ քիթ, նուրբ շրթունք, առատ ու ծածանեալ գիսակներ ու մօրուք. ասոնք հնդերոպական կամ արիական ցեղին յատկանիշ գծերն են։

Հաուրամատա, որ ամբոխը խաբելով Կիւրոսի թագը յափշտակեր էր, վեց ամիս անարգաբար կառավարեց Պարսկաստանը. սակայն շուտով իրեն դէմ կազմուեցաւ մեծ դաւադրութիւն մը։ Պարսկաստանի վեց իշխանական ընտանիքներու դաւադիր պետերը, պարագլուխ ունենալով Դարեհ Վշտասպեան, յարձակեցան թագաւորական պալատին վրայ, դաշունահար ըրին իրենց մուտքը խափանող ոստիկանները, վա-

գեցին կեղծ Շմերդին սենեակը, և կտրելով անոր գլուխը շրջեցուցին զայն փողոցներու մէջ։ Այսպէս Դարեհ, որ պարսիկ ժողովրդեան կը ներկայանար իբր վերանորոգիչ օրինաւոր միապետութեան, Որմզդի ճշմարիտ կրօնքին և կայսրութեան ամբողջութեան, Արքայից Արքայ հռչակուեցաւ Պարսից ու Մարաց։

ԴԱՐԵՀ Ա.Ի ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ (521-485)

Դարեհ Ա., սերունդ Աքեմենեան արքունական ընտանիքի երկրորդ ճիւղի մը, եղաւ երկրորդ հիմնադիր պարսկական կայսրութեան։ Ան եղաւ հանճարեղ, աշխարհակալ և քաղաքագէտ ինքնակալ մը։ Ան երեսուն տարեկան էր, և երիտասարդ արքան ուսերուն վրայ ծանր գործ մ'առեր էր, վասն զի պարսկական հզօր բանակը, որուն ձեռքով Կիւրոս ստեղծեր էր իր Կայսրութիւնը, Կամբիւսի անսանձ կրքերով կազմալուծուած և աքեմենեան զօրութիւնն ամէն տեղէն խախտած էր։ Այդ տկարութիւնն անուշադիր չանցաւ լուծի տակ դրուած ազգերէն։ Բաբելոնը, Սուսիան, Մարաստանը, Ասորեստանը, Բակտրիան և Արմէնիան, մէկմէկու ետևէ ապստամբած, Դարեհի թագաւորութիւնն ողջուներ էին իրենք զիրենք անկախ հռչակելով։ Ան վեց ամբողջ տարիներ գործածեց հաստատելու համար իր տատանուած հսկայ Կայսրութիւնն և Արքայից Արքային վեհապետական վարկը։

Ան նախ քալեց Բաբելոնի դէմ, որ դիւցազնական դիմադրութեան մը պատրաստ, խողխողեր էր կիները, որպէս զի բերաններ պակսեցնելով՝ քաղաքը սովի դիմանայ։ Բայց Բաբելոն առնուեցաւ և երեք հազար մարդ խաչ հանուեցան (518), Սուսիան

սարսափահար, սպաննեց իր պետը։ Մարաստան պարտուեցաւ, և իր պետը Դարեհի առջև բերուելով, զարհուրելի անդամահատութեան ենթարկուեցաւ. «կտրեցի քիթը, ականջները, լեզուն..., պալատիս դրան առջև շղթայի զարնուեցաւ. բոլոր ժողովուրդը զայն կը տեսնէր. ապա Եկբատանի մէջ իր կուսակիցներով ի միասին խաչել տուի զայն»։ «Անկախութեան ծարաւի» Բաբելոնի նոր ապստամբութիւն մը, առաջնորդութեամբ Արախ անունով Հայու մը, կեղծ որդի Նաբուգոդոնոսորի, շուտով զսպուեցաւ, և թոյլ տուաւ Դարեհի բանակներուն արշաւելու միւս ապստամբ նահանգներուն դէմ, որոնց գերի ընկած պետերը մահուան դատապարտուեցան և իրենց կուսակիցներն անողորմաբար անդամահատուեցան։ Արեան մէջ խեղդուած ապստամբութեանց արձագանգը հասնելով Պաղեստինը, Փիւնիկէն, Ասորիքն ու Արաբիան, այդ երկիրներն առանց դիմադրութեան ընդունեցան Դարեհի գերիշխանութիւնը։

ԴԱՐԵՀ Ա. ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Արմէնները — անոնք ինք զինքնին Հայեր կը կոչէին, — մար-պարսկական հովանաւորութեան տակ կէս—անկախ թագաւորութիւն մը կը կազմէին։ Ծորտ, հարկատու և դաշնակից, հայկական բանակը, առաջնորդուած Տիգրան թագաժառանգէն, միացեր էր Կիւրոսի բանակներուն հետ, քալելով Սարդիկէի և Բաբելոնի դէմ։

Երբ Դարեհ Ա. գահակալեց, պարսկական տիրապետութեան տակ Արմէնիան կամ Հայաստան այնքան զօրացեր էր, որ կրցաւ գլուխ քաշել և անկախութիւն հռչակել։ Անկախութեան դիւցազն էր

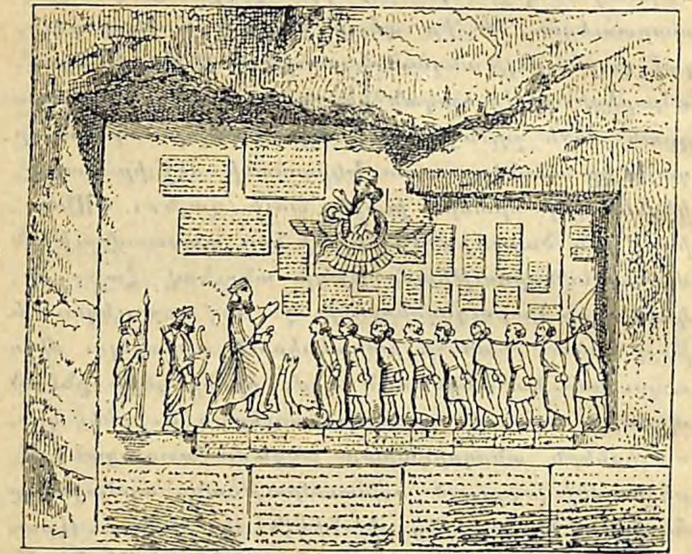

Բիսիտունի խորաքանդակը։

Լերան կիրճերէն անցնող ճամբուն վրայ, որ Բաբելոնէն դէպ Եկբատան կ'երթայ, 456 մէթր բարձր սեպաձեւ ժայռ մը կը գտնուի, որ է Բիսիտուն, ժայռերը ծածկուած են խորաքանդակներով և արձանագրութիւններով, խմբագրուած երեք պաշտօնական լեզուներով։ Գլխաւոր խորաքանդակը կը ներկայացնէ Դարեհի յաղթանակն ապստամբներու վրայ։ Թագը գլուխը և ձեռքին մէջ աղեղը՝ Մեծ Արքային ոտքը դրած է գետին պառկած ու բազուկներով գթութիւն պաղատող մարդու մը վրայ։ Առջեւը շարուած են ձեռքերը կռնակնին կապուած ու չուանը վզերնուն անցուած նոյն ճակատագրին սպասող ինն ապստամբ սատրապներ, որոնց մէջ է նաև Հայ մը՝ Արախ անունով, բախտախնդիր հայ իշխան մը, որ խաբեր էր՝ ըսելով «Ես եմ Նաբուգոդոնոսորը՝ Նաբոնիտի որդին»։ Արքային թիկունքը կան երկու թիկնապահ, մին աղեղով, միւսը նիզակ ձեռքը. վերեւը կը սաւառնի Որմիզդի թեւաւոր պատկերը։ Մինչ մի առ մի համբաւաւոր խորաքանդակին վրայ կան ապստամբներու անուններն և իրենց նահանգները, բայց Հայաստանի և իր ապստամբութեան յիշատակութիւնը չկայ. այլ միայն արձանագրութեան մէջ կայ, ուր առաջին անգամ յիշատակուած է Արմինա անունը՝ իբր համազօր Ուրարտուի։

Վահագն, որդի Տիգրանի, և Դարեհի ամենէն վտանգաւոր թշնամին։ Նուաճելու համար «յամառ Արմէնները», Արքայից Արքան անոնց դէմ ուղարկեց պարսկական բանակ մը, որուն զօրավարն էր Դադարսէս, ցեղով արմէն, հաւանօրէն մատնիչ մը, Պարսից կողմն անցած։ Արմենական բանակը, հակառակ Դարեհի ճոռոմ արձանագրութեան, երեք ճակատամարտներու մէջ յաղթելով ոսոխ բանակին, մտաւ Ասորեստան։ Զայրացաւ Դարեհ Արմէններուն անսպասելի դիմադրութեան առջև. պաշտօնանկ ըրաւ Դադարսէս արմէն, և անոր տեղը զօրապետ նշանակեց Վամիսէս պարսիկը։ Թէպէտ նոր զօրապետը յաջողեցաւ Արմէնները Ասորեստանէն դուրս քշել ու Արմէնիա մտնել, բայց կ'երևի թէ անոնք պատուով և քաջութեամբ ճակատեր են Արքայից Արքային, վասն զի Բիսիտունի յաղթական կոթողին մէջ, ուր կը յիշատակէ ապստամբ նահանգները, ան չի գործածեր այն խրոխտ լեզուն զոր կը գործածէ միւս զսպուած նահանգներու պետերուն դէմ։ Արմէնեան 510–ին Ք.Ա. նահանգն եղաւ պարսկական ընդարձակ կայսրութեան[1]։

ՍԿԻՒԹԻՈՅ ԱՐՇԱՒԱՆՔ

Դարեհ եղաւ նաև աշխարհակալ մը։ Երկու ճամբայ կը բացուէին իր առջև. Հնդկաստանի ճամբան և Եւրոպիոյ ճամբան։ Ան իր քայլերը նախ ուղղեց դէպ ի Հնդկաստան։ Անցաւ դէպ ի Հնդկաստանի հովիտը տանող կիրճերն ու թափանցեց հոն։ Ցոյները կազ-

1. Պարսկաստանի տիրապետութիւն Արմենիոյ վրայ, տես մեր «Պատմութիւն Հայոց», Ա. հատոր, էջ 144–170։

մեցին իրեն նաւատորմիղ մը՝ որ իջաւ Հնդկաստանը, ուր նոր սատրապութիւն մը ստեղծեց։

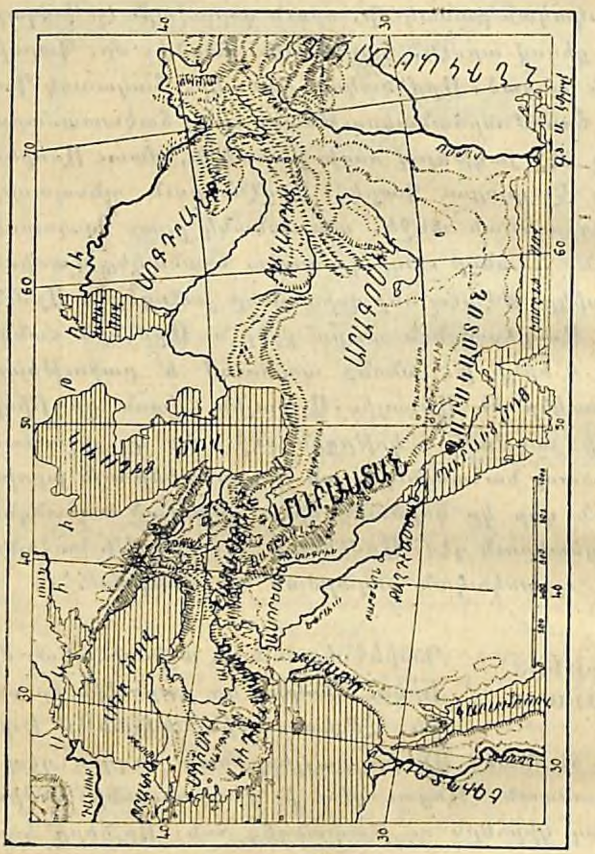

Կայսրութիւն Պարսկաստանի։

Երազելով Յունաստանի աշխարհակալութիւնը, անխոնջ աշխարհակալը 515ին վճռեց հարուածել Դանուբի և Տօնի Սկիւթացիներն և այդպէս կղզիա-

ցնել իր ապագայ թշնամիները։ Սկիւթացիք, «մեծ ձիաւորներ» և «մեծ խմողներ», կապտաչուի, խարտիշահեր և արծուենիգ էին։ Գերազանցապէս ռազմասէր, կ'ապրէին իրենց ձիերու մսով և իրենց մատակ ձիերու կաթով, և գանգերու մէջ խմելով իրենց թշնամեաց արիւնը։ Իր հսկայական բանակով Դանուբի ձախ ափն անցնելով, մտաւ Սկիւթացւոց անծայր տափաստանները։ Դարեհ ուշ հասկցաւ թէ անիրագործելի ծրագրի մը ձեռք զարկեր էր, գործ ունենալով ցեղի մը հետ, որ հարիւր քսան տարի առաջ աւարի տուած էր Ասիան և ժողովուրդներու յիշողութեան մէջ ահաւոր սարսափ տարածած։ Սկիւթացիք, միշտ փախչելով Դարեհի առջևէն, մաշեցուցին անոր բանակը։ Արքայից Արքան խառնափնդոր փախուստով վերադարձաւ Ասիա, երկու ամսուան միջոց կորսնցուցած ըլլալով իր բանակին մեծ մասն և անոր անպարտելի ըլլալու համբաւը։

Դարեհ այդ մեծ արշաւանքէն շահեցաւ Թրակիոյ սատրապութիւնը, և իր կայսրութիւնը հասաւ իր բնական գծերը, սահման ունենալով Հնդկաստանը, Կասպից ծովը, Սև ծովը, Սահարան, Արաբիոյ անապատներն և Պարսից ծոցը։ Այսպէս, ան ստեղծեց հին Արևելքի ամենէն ընդարձակ կայսրութիւնը։ Այս ահեղ զօրութիւնը, նոյն իսկ Դարեհի կենդանութեան օրով, պատրաստուեցաւ բաղխելու Եւրոպիոյ փոքր ժողովրդեան մը, Յունաց հետ, որոնք ի Մարաթոն տուին իրեն առաջին մեծ հարուածը։

Մենք Յունաց պատմութեան մէջ պիտի տեսնենք մարական հռչակաւոր պատերազմները կամ Պարսից կռիւները Յունաց դէմ։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՄԱՐ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ - ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ - ԿՐՕՆՔ - ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ ԱՐՔԱՅԻՑ ԱՐՔԱՅ - ՍԱՏՐԱՊՆԵՐԸ

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԲԱՐՔԵՐԸ

Ինչպէս Հայաստանի մէջ, ընտանիքն էր ընկերական և քաղաքական կազմակերպութեան խարիսխը: Հայրն էր գերագոյն տէրը, բայց իր նահապետական հեղինակութիւնը չափաւորուած էր երիցագոյններու ժողովով մը, կազմուած ընտանիքներու եօթը գլուխներէ: Ան իր կինը չէր գներ. կինը նկատուած չէր բնաւ իբր ստրուկուհի մը. ընդհակառակն ան իր տան մէջ գերագոյն տիրուհին էր և շրջապատուած մեծ յարգանքով մը: Ամուսնութիւնն ո՛չ միայն ճանչցուած էր, այլ մոգի մ'առջև կնքուած հանդիսաւոր արարողութիւններով, կոչուած «ձեռքերու միութիւնը» կամ նշանտուք: Անկին պարսիկ մը «ամէն բանէ վար» էր: Մարդուն և կնոջ միութիւնը՝ Որմզդին ամենահաճելի գործն էր, վասն զի զաւակներ ունենալ, զիրար սիրելու և փոխադարձաբար իրարու օգնելու, իրենց ճարտարարուեստի վարձատրութիւնն էր, վասն զի, Պարսիկները կ'ըսէին թէ մանչուկ մը «ուրա-

խութեան տուիչն» է, «երջանկութեան աճեցուցիչը», «տառապանքներու փարատիչը». աղջիկ մը «հըրճուանք կը պատճառէ»: Եղբայրը «նեցուկն» է, և քոյրը «բարի բարեկամուհին». որդին ընտանեաց «պաշտպանն» և «սնուցիչն» է. աղջիկը «հսկող նախիրներու» և «պահապան կովերու»: Ըստ իրենց, «սուրբ էր ան, որ իրեն տուն մը կը շինէր, հոն պահելով կրակը, իր կինն ու զաւակները», որպէս զի երկիրը մշակեն: Ասոր համար էր որ, ամէն տարի թագաւորն առատ պարգևներ կը բաշխէր իր այն հպատակներուն, որոնք բազմաթիւ զաւակներ ունէին, և հինգ սերունդի տևողութեամբ՝ եկամուտներու վայելումը կը շնորհէր այն մշակներուն, որոնք անջրդի երկիրներու մէջ ջուր կը բերէին: Հօրը շուրջ և իր իշխանութեան տակ կը հաւաքուէին տնեցիք, ցեղը, տոհմը. դա կը կազմէր ընտանեաց ամենաընդարձակ միութիւնը:

Իրենց մէջ ընտանիքի տօներն արտաքոյ կարգի կարևորութիւն մ'ունէին և ծննդեան տարեդարձն երկարաձիգ խնճոյքներով կը կատարէին: Շատակեր և համբաւաւոր արբեցողներ էին: Քաղաքական ամենէն կարևոր խնդիրները գինովութեան միջոց կ'որոշէին, և եթէ հանդիպէր որ լուրջ որոշում մը տային զգաստ վիճակի մէջ, անոր վերջնական եզրակացութիւնը կը կնքէին կերուխումի ազդեցութեան տակ. «անկեղծ ու արիական զգացումները, կ'ըսէին Պարսիկները, այդ միջոցին միայն դուրս կը զեղուն»: Իրարու հանդէպ գործածած քաղաքավարական ձևերը շատ նըշանաւոր են, անոնց համար չափազանց կարևորութիւն ունենալով դասակարգերու նուիրապետութիւնը: «Երբ փողոցի մէջ երկու պարսիկ իրարու հանդի-

պէին, կ՚ըսէ Հերոդոտոս, շուտով կարելի էր ճանչնալ անոնց աստիճանակից ըլլալը, վասն զի այդ պարագային մէջ, անոնք մէկզմէկ կը բարեւեն՝ իրարու բերանը պագնելով. եթէ մին աստիճանով քիչ մը վար ըլլար միւսէն, իբրև ի նշան ողջունի՝ իրարու երեսը միայն կը համբուրեն, և եթէ մէկն ազնուազարմ ըլլար ու միւսը ոչ տոհմիկ՝ վերջինը մեծին ոտքը կը խոնարհի»։

Պարսկական տարազը կը բաղկանար գոյնզգոյն երկար պատմուճանէ մը, յաճախ ծաղիկներու և կենդանեաց նկարներով ծածկուած, իսկ իբր գլխանոց կը գործածէին տեսակ մը թաղիքէ խոյր, կոչուած տիար (խոյր)։ Տօնի օրերուն և ամուսնացած ատեննին՝ կը կրէին վարդէ, ռեհանէ, մրտենիէ և ուրիշ գեղեցիկ և անուշահոտ ծաղիկներով հիւսուած պսակներ։

ՏՂԱՆ Պարսիկները մեծ փոյթ կը տանէին տղուն դաստիարակութեան, որ շատ գեղեցիկ նպատակներ ունէր։ Մատաղ հասակէն անոր սրտին մէջ կ՚ամրապնդէին պատուոյ զգացումը, արդարադատութիւնը, փառքի ու պատուոյ սէրը, որպէս զի հայրենեաց ընծայեն համեստ մարդիկ ու քաջ զինուորներ։ Մինչև հինգ տարեկան հասակ, տղան չէր երևար իր հօրը առջև և կը մնար մօրը խնամակալութեան տակ։ Մինչև քսան տարեկան՝ ան երեք բան միայն կը սորվէր, ձի հեծնել, նետ ու աղեղ արձակել և ճշմարտութիւնը խօսիլ։

Թագաւորներու տղաները կը դաստիարակուէին օտար արքունիքներու մէջ, յանձնուած խնամակալ իշխանի մը կամ բանիբուն դայեակի մը հոգածութեան, և մինչև որ Զրադաշտի կրօնքը, ձի հեծնալ, զէնք գործածել չգիտնային, և գործերու խելամուտ չըլլային, Դուար չէին կոչուեր։ Ցոյները կը հիմնային պարսիկ մանուկներու սքանչելի կրթութեան վրայ։

ՊԱՐՍԻՑ ԿՐՕՆՔԸ Պարսից կրօնքը, Հրեաներու կրօնքէն յետոյ, հին աշխարհի ամենազնիւ ու վեհ կրօնքն էր։ Անոր հիմնադիրն ու քարոզիչն էր իմաստուն մոգ մը և զարմանալի օրէնսդիր մը, անուն Զրադաշտ։ Ըստ աւանդութեան, ան բակտրիացի արքայազուն մ՚էր, որ ապրած է Քրիստոսէ իբր 2500 տարի առաջ։ Իր մանկութենէն ի վեր, ան բնազդմամբ կը պայքարէր «չարին դէմ»։ Երբ երեսուն տարեկան եղաւ, իր բարձր հանճարն երևան ելաւ. այդ ատեն երկնային ոգի մ՚իրեն յայտնեց իր առաքելութիւնն ու առաջնորդեց զինք Որմզդի առջև։ Որմիզդ ընտրեց զինքն իբր «մարդոց և թագաւորին օրէնք հրատարակելու պարտական բերանը»։ Յետ Որմզդէն ընդունելու օրինագիրքը, Զենդ–Աւեստան, որ է «Մանուցեալ Աւետիք», Զրադաշտ այդ գանձն առած երկիր իջաւ, և անով Իրանի բնակիչներուն քարոզեց «մեծ խօսքը» զոր «ականջներով» լսած էր, ինչպէս որ իր «աչքերն» ալ տեսած էին «մեծ լոյսը»։

Զրադաշտի վարդապետութեան համաձայն, Զրուան, խորհրդաւոր էակ կամ «անսահման ժամանակ», երկու որդի ունեցաւ, Ահուրա–Մազդան, կամ Որմիզդ, բարւոյ սկիզբը, և Արհմն, չարի սկիզբը։

Որմիզդ, սկիզբ բարւոյն կամ լոյսին, ճաճանչագեղ էր. իր աչքն արեգակն էր։ Ան «իմաստուն, ամենողորմած, կատարեալ, ամենագէտ, սուրբերուն սուրբ», պաշտպան, սնուցիչ և զգեցուցողն էր իր

ժողովրդեան։ Ան կը բնակէր բարձր ու «մաքուր տեղ» մը. իր աթոռը կը շրջապատէին երկնային կաճառը կազմող վեց ոգիներ, կոչուած յաւէտ իշխաններ, կամ ամշասպանդներ, քսան և ութ եազատներ, — իզէտներ, — «փառաւորեալներ», տարածուած տիեզերքի մէջ, և հսկելով իր պահպանութեան վրայ. վերջապէս անթիւ անհամար ֆրաւաշիներ, որ են հրեշտակներ, որոնց պաշտօնն էր մարդկութեան պահպանումը։ Այդ «բարի ոգիներն ուրիշ բան չէին՝ բայց եթէ Որմզդի զօրութեան բղխումներ. ասոնցմէ ոմանք աստուածներու կարգն անցան և համհարգ և զուգատիճան եղան Որմզդի։ Այսպէս Միհր կամ Միթրա, որդի Որմզդի և միջնորդ ընդ հայրն և ընդ մարդիկ. ան էր աստուած-արեգակ, լոյսն ամենատիրա և կենդանարար, իշխան ճշմարտախօսութեան և ուխտապահութեան. ան «հազար ականջներ ունէր, բիւր աչքեր, լրտես ամենագէտ և ամենաքննին», որ բնաւ չ'ուտեր, բնաւ չի խմեր, «բնաւ չի քնանար», վասն զի ան «կը հսկէ Իրանի վրայ»։ Ինքն է որ կ'աճեցնէ ծառերը, կ'իջեցնէ անձրևը, բողբոջել կու տայ ցորենհատիկները, լեռները կը զարդարէ պէս պէս ծաղիկներով ու բոյսերով։ Անահիտ, մեծազօր դեցուհին էր, «բարձր, հզօր, անբիծ», որ կը ներկայացնէր երկնային ջուրերը. քաջամարտիկ զօրականներ՝ իրմէ կը խնդրէին յաղթանակը, կոյսեր՝ երիտասարդ մարդիկ, գեղանի աղջիկներ ու մանկամարդ կիներ՝ յաջողակ ծնունդ։ Տիր, երաշտութեան դէմ կռուող աստուածն էր. անոր յաղթելու համար՝ աշխէտ նժոյգի կերպարանքով կը մտնէր ծովուն մէջ, և զայն ուռեցնելով՝ ջրերն անձրևի պէս կը հոսեցնէր երկրիս «եօթն աշխարհներու մէջ»։

Արիմն, կամ Անկրօ-Մաինիուշ, Որմզդի հակառակորդն է։ Ան ունի Սատանային բոլոր նկարագիրները։ Ան խաւարի աստուածն է ու մարդոց թշնամին։ Բոլոր թշուառութիւնները, բոլոր ախտերը, բոլոր հարուածներն ու դժբախտութիւնները՝ իր գործն են։ Գալով լորտուի մը կերպարանքով, ան կործանել կուզէր աշխարհի ներդաշնակութիւնը։ Ինչպէս Որմիզդը՝ Արհմն Դիւաց Դևը «Տաեւանամ Տաեւօ» շրջապատուած էր վեց չար ոգիներէ ինչպէս նաև դևերու բազմամբոխ գունդերէ, որոնց պաշտօնն էր պայքարելու ամշասպանտներու, եազատներու և ֆրաւաշիներու դէմ. իրենց պաշտօնն էր նորանոր դաւեր գործածելով՝ մարդիկը թշուառ դարձնել, խանգարել աշխարհի երջանկութիւնը, աճեցնելով ստութիւնն ու խաբէութիւնը։ Հակամարտութիւնն այս ոգիներու երկու բանակներուն՝ հաւասարապէս գործունեայ և ահաւոր, պիտի տևէ մինչև աշխարհի կատարածը։ Ան պիտի վերջանայ Որմզդի յաղթանակով և այն ատեն պիտի թագաւորեն լոյսը, կեանքն ու ճշմարտութիւնը։

ՄԱՐԴՈՒՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Աշխարհը ստեղծուած է վեց շրջանի միջոց, գրեթէ 75 կամ 80 օրուան մէջ. Որմիզդ, սկիզբն ու կեդրոնն է ամէն բանի որ գոյութիւն ունի, «սերմն ամէն բանի որ բարի է», մարդն ոչնչէն քաշեց, և անոր պաշտպան դրաւ պահապան հրեշտակ մը։ Երբ մարդը մեռնէր, պահապան իր հրեշտակը կը վերադառնար երկինքը, ուր այնչափ աւելի անձնատէր կ'ըլլար որչափ իր պաշտպանեալն աւելի առաքինի եղած էր։ Արհմն խաբեց մեր առաջին ծնողքները, Մեշիա և Մեշիանէ, որոնք կատարելապէս երջանիկ պիտի ըլլային

երկրի վրայ և ապա երկինքը պիտի վայելէին լիապէս և անոնց բերաւ պտուղներ զօրս անոնք կերան. ասոր համար Որմիզդ անոնց մարմինը դատապարտեց քաղցի, ծարաւի ու ցուրտի և «իրենց հոգիները դժոխքի՝ մինչև յարութեան օրը»։ Սակայն առաջին մարդն ու առաջին կինն ունեցան «արու և էգ զոյգ» մը, ուսկից առաջ եկան երկրիս բոլոր ցեղերը։

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՏԱՃԱՐԸ ԿՐԱԿԻ ՊԱՇՏՕՆԸ Մար-Պարսիկները նախնապէս չունէին ո՛չ արձաններ ո՛չ խորհրդաւոր սրբավայրեր. բայց լերանց կատարներու վրայ ունէին անյարկածածուկ ատրուշաններ։ Տակաւ առ տակաւ զրադաշտական կամ մազդէական կրօնքը կորսնցնելով իր նախկին վեհութիւնը, անյարկածածուկ տեղերը փոխանակեցին կոփածոյ ու մնայուն ատրուշաններ՝ գոցուած յարկածածուկ հոյակապ շէնքերով։

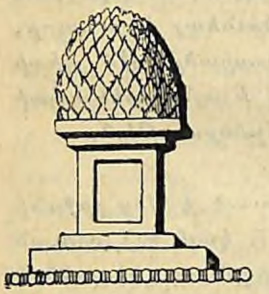

Ատրուշան

Կրակարան

Փոխադրելի անօթ

Մազդէական տաճարը գլխաւորապէս երեք բաժանումներ ունէր. միջավայրն ընդարձակ գաւիթ մ'էր՝ ուր հանդիսի պահուն կը կենայ հասարակ ժողովուրդը. անոր ձախակողմն էր կրակատունը, որու մէջն էր սրբազան կրակի ատրուշանը, և ուր միայն մոգերուն ներելի էր մտնել՝ յետ մերկանալու կօշիկներն ու կրկնոցները. աջակողմը կը գտնուէր Ցաշտից տեղին կամ զոհարանը, որ սալայատակ սրահ մ'էր։

Այդ ատրուշաններու կատարներու վրայ, վառուած անուշահոտ՝ չոր և անկեղև փայտի չերտերու խարոյկներով, երկրպագութիւն կը մատուցանէին Որմզդի՝ բոցի ձևին ներքև, նշան անոր աստուածային զօրութեան ու սրբութեան։

Ամենէն սրբազան և մեծ կրակը, որ կարգէ դուրս խնամքով կը պահուէր, Վռամեան կրակն էր, այսպէս կոչուած յաղթութեան հրեշտակապետի Վռամի անունով։ Ան կրակներու թագաւորն էր, և տարի մը պէտք էր զայն պատրաստելու համար, վասն զի տասն և վեց տեսակ կրակէ պիտի բաղկանար, ամփոփելով իր մէջ ամէն կրակներու ոյժն ու զօրութիւնը։ Կրակը վառելու գործողութեան միջոց մոգերը պարտաւոր էին դէմքերնին ծածկել փանդամով և ձեռքերնին թաթպանով, որպէս զի շնչով չպղծեն սրբազան կրակը։

ՊԱՇՏՕՆԻՆ ԾԷՍԵՐԸ Կրակի պաշտօնէն զատ, մեծ տօներու օրերուն, մոգերը, հագուած երկար ու սպիտակ պատմուճաններ, արտախուրուած թաղիքէ բարձր միթրաներով և ձախ ձեռքերնին բռնելով յարամուճքը, որ կազմուած էր արմաւենիի, նռնենիի և մոշայի ոստերու ուժգնապիրկ խուրձէ մը, թափօրի կ'ելլէին սեղաններուն շուրջը։ Ողջակէզներու մէջ, գերազանց զոհերն էին սպիտակ ցուլ և նոխազ, ձի, եզ, այծ կամ ոչխար։

Մոգը, որ պաշտօն ունէր զոհին ծէսը կատարելու, «օրհնեալ ջուր» կը սրսկէր և ներկաներուն կը նուիրէր «Հօման», զօրաւոր ըմպելի մը, շինուած դեղին բոյսէ մը. յետոյ կը մորթէր զոհը, կտոր կտոր ընելով զայն, և խորոված միսը սեղանին առջև դնելով, հանդիսաւոր խնճոյք մը կը սարքէին խառն կրօնական երգերով և ծնծղաներու, թմբուկներու և սրինգներու նուագարաններով։ Զոհէն մաս մ'ալ կրակը կը նետէին, վասն զի, կ'ըսէին Պարսիկները. «կրակին մէջ նետուած ձօնը կ'երթայ արևուն մէջ, արևէն կը ծնանի անձրևը, անձրևէն սնունդը, սնունդէն արարածները։

Պարսից ազգային մեծ օրն էր Միհրական տօնը, որ վեց օր կը տևէր և նուիրուած էր լոյսն ու սրբազան կրակն անձնաւորող Միհր աստուծոյն։ Անոր ի պատիւ մեծաշուք ու խորհրդաւոր հանդէսներ կը կատարէին, ուր Արքայից Արքան միայն կրնար անձնատուր ըլլալ արբեցութեան ու հեշտական կաքաւներու. կ'օծուէր պանի իւղով, գոյնզգոյն փառաւոր պատմուճան մը կը հագնէր, գլուխը կը դնէր արքունական խոյրը՝ որուն վրայ կը շողշողար արևուն բոլորշի պատկերը, և ժողովրդեան զգեստներ կը բաշխէր։ Ժողովուրդն ալ իրարու ծաղիկներ, պտուղներ, արմաւենի, նուռն, բրինձ և խունկ կ'ընծայէին։ Ապա, արևծագին, Մեծ Արքան շրջապատուած պալատականներով և խուռն ամբոխով, ծունր կը կրկնէին Միհրին, արտասանելով պաշտօնական աղօթքը այս բառերով. «Երկրպագեմք պերճապայծառ և քաջածի Արեգական. երկրպագեմք լայնածաւալ դաշտերու աստուծոյն՝ ճշմարտասէր և իմաստուն Միհրի՝ որ հազար ականջ ունի, բիւր աչքեր, բարեկազմ է և

գերագոյ, ամենագէտ, հզօր, անքուն և միշտ հսկող։ Երկրպագեմք համօրէն աշխարհներու տիրոջ, Միհր աստուծոյ, զոր Ահուրամազդա պայծառ ստեղծեց քան բոլոր երկնային եազատները։ Մեզ զօրավիգն ըլլան Միհր և Ահուրա»։

Շատ հաւանական է, որ հայ աւագ նախարարները, իրենց կեղծ ուրացութեան օրը, այս պաշտօնական աղօթքն արտասանեցին Յազկերտ Բի հետ, ատրուշանին առջև։

ՄՈԳԵՐԸ Քուրմերը, կոչուած Մոգեր, կը նախագահէին զոհերուն ու կրօնական ծէսերուն։ Կրօնական արարողութեանց ժամանակ, անոնք կը կրէին բարսմունքի խուրձը, առանց որու ո՛չ մէկ ծէս վաւերական էր։ Անոնք կը կազմէին հեղինակաւոր և առանձնաշնորհ դասակարգ մը, որ էր միանգամայն պետական բարձրագոյն խորհուրդ կամ վերին ատեանը։ Անոնք չորս աստիճաններու կը բաժնուէին.

Մովպետան մովպետ, որ մազդեզականութեան դենպետն էր, և կը համապատասխանէր մեր կաթողիկոսին։ Ան էր որ վճիռներ կու տար դենին վերաբերեալ խնդիրներուն և նոր թագաւորի գլուխ թագ կը դնէր և արքայական պատմուճանը կը հագուեցնէր։

Մովպետները կամ մոգպետները, որ կը համապատասխանեն մեր եպիսկոպոսներուն, նահանգի մը մոգերուն առաջնորդներն էին։

Հերպետները, օրինաց վարդապետներն ու ուսուցիչներն էին։

Մոգերը, կրակի հասարակ պաշտօնեաներն էին և կը համապատասխանէին մեր տէրտէրներուն։ Իրենց

թեմին մէջ դատաւորի ու դաստիարակի պաշտօնը կը կատարէին։

Իբրև անհրաժեշտ միջնորդներ Որմզդի և մազդեզնի միջեւ, ո՛ր և է զոհ կամ պաշտօն առանց մոգի կատարել սրբապղծութիւն էր։ Անոնց պարտքն էր վարել մաքուր կեանք, Աւեստան բերնուց գիտնալ ու մեկնել զայն։ Մոգերը կը մեծարուէին նաև իբրև երազահան և նշանագէտ. անոնք նուիրական բարսմունքն ի ձեռին՝ ապագան կը գուշակէին և պատգամներ կ'արձակէին։

ՔԱՐՈՅԱԿԱՆԸ

Պարսից բարոյականը շատ բարձր էր. կարելի է զայն համառօտել երկու բառերու մէջ. անկորուստ պահել մաքրութիւնը կամ դարմանել զայն երբ ան կորսուած է։

Որմզդին հաճոյ անցնելու համար, պէտք էր անոր յաղթանակին օգնել՝ կազմելով ընտանեկան բոյն մը. փճացնելով վնասակար կենդանիներ, ինչպէս մուկը, գորտը, մրջիւնը, մողէսը կամ ճճիները. ոչնչացնել ինչ որ Արհմն ստեղծած է, և անձնատուր ըլլալ մշակութեան, վասն զի «գարւոյ և արմտեաց մշակութիւնն աւելի կը նպաստէ որմզդական կրօնքի ծաւալման՝ քան հազար զոհ և բիւր աղօթքներ». պէտք է պաշտպանէ ընտանի կենդանիները։ Շունը Որմզդի ստեղծած գերազանց կենդանին էր. մեղք մ'էր, ո՛չ միայն զայն սպաննել, այլ նաև անոր տալ ոսկրեր՝ որոնց մէջ չգտնուէր խածանելի մաս մը կամ չափազանց տաք կերակուրներ՝ այրելու համար անոր բերանն ու լեզուն։

Որմզդի շնորհներուն արժանանալու համար, պէտք էր ունենալ մաքուր հոգի ու մաքուր մարմին.

պէտք էր ներքին սրբութիւն խորհուրդներուն, խօսքերուն և գործերուն մէջ. կատարեալ մազդեզ մը պէտք է լսէ Վենտիտատի «սրբազան խօսքերը», հաւաքածոյ Պարսից կրօնական, քաղաքական և պատժական օրինագրքին. կեանքը պէտք է անցնէ աղօթքի և աշխատանքի մէջ։ Արշալոյսի աղօթքը, ծանուցուած աքաղաղի երգով, ամենէն լաւն էր, վասն զի ան «կու տար յաղթութիւն և առողջութիւն»։ Մեղքի մէջ գտնուող մազդէական մը կարող չէր զոհերով ու նուէրներով կատարելութեան ճամբուն մէջ մտնել, այլ այդ մեղքը ջնջելու համար պէտք էր բարի մարդոց «վեհերու» առջև բերանացի խոստովանանք մ'ընէր, վասն զի, Պարսիկները կ'ըսէին. «եթէ մարդս խոստովանի իր գործած յանցանքը, իր զղջումն անոր քաւութիւնը պիտի ըլլայ, եթէ ան իր մեղքը չխոստովանի՝ պիտի հարկադրուի անոր վրայ զղջալ մինչև յարութեան օրը»։ Ամէն բանէ առաջ պէտք էր համեստ և ուղղամիտ ըլլալ։ «Պարսիկները, կ'ըսէ Հերոդոտոս, սուտ խօսելէ աւելի ամօթ բան չէին ճանչնար, և սուտէն վերջ, պարտք ընել, վասն զի, կ'ըսեն անոնք, պարտք ունեցող մէկը՝ անպատճառ սուտ պիտի խօսի»։

Պէտք էր նոյնպէս մարմինը մաքուր պահել և չհպիլ անմաքուր առարկաներուն, ինչպէս դիակներուն ու բորոտներուն։ Արդ, ինչ որ մեռած է՝ պիղծ է, նոյն իսկ կտրուած մազերն ու եղունգները, զորս մեծ զգուշութեամբ և յատուկ աղօթքներով պէտք էր թաղել գաղտնի ու մեկուսի տեղ մը։

Մաքրութեան այս գաղափարին վրայ Պարսիկները հիմնեցին մեռելոց տարօրինակ պաշտօն մը։ Դիակն ո՛չ կ'այրէին, ո՛չ կը թաղէին, ո՛չ ալ գետը կը նե-

տէին. այդպիսի ոճիր մը պիտի պղծէր կրակը, երկիրը կամ ջուրը, և ուժ պիտի տար անկենդան մարմնոյն տիրացող դևերուն։ Ուստի, դիակը թաղելէ առաջ, մեղրամոմով կը ծեփէին զայն։ Բայց սովորաբար դիակները, որոնց երեսն արևուն դարձած պիտի ըլլար, կը զետեղէին երկաթէ կասկարաններու կամ քարերու վրայ, ի գիշատումն ագռաւներու, անգղերու և շուներու. յետոյ ոսկորները հանելով կը նետէին քառակուսի և որմնափակ Տախմաներու մէջ, կոչուած «լռութեան աշտարակներ», պատրաստուած ապառաժ լերան գագաթին վրայ։ Ի պատիւ հանգուցելոյն՝ ընթրիք մը կը սարքէին, բաղկացած գինիէ, կաթէ, հացէ և մրգերէ, և հանդիսաւոր աղօթք մը, մահէն երեսուն օր ետքը։

Մարմինը պէտք էր մեռնիլ և օր մը յարութիւն առնուլ։ Գալով հոգւոյն, ան երեք օր կը մնար գերեզմանին մէջ. յետոյ երրորդ գիշերուան լուսնալու ատեն, երբ Միհր լուսաճաճանչ զէնքերով կը բարձրանար լեռներու կատարը, դև մը հոգին առնելով կը տանէր Որմզդի ահեղ ատենին դիմաց, որպէս զի վերջին դատաստանին՝ համար տայ իր գործած բարի կամ չար գործերուն։ Յետոյ կ'անցնէր Չինվատ կամուրջը, «խմբավայրը», և հոն բարի գործերու խիղճը գեղատեսիլ աղջկան կերպարանքով անոր կը ներկայանար։ Եթէ չարագործ էր՝ կը նետէր զայն «ստութեան բնակարանը» որ է Տուզախը, մեր Դժոխքը, որու խաւարը ձեռքով կը բռնուէր և ժանտահոտ դանակով կը կտրուէր, իսկ եթէ արդար էր՝ կ'անցնէր կամրջի վրայէն ու կ'երթար Որմզդի ոսկեղէն աթոռի առջև, որ է Արքայութիւն, Պարսից Կարօ—տմանա, այսինքն է՝ «Տուն Երգոց»։ Հոն սիրելի կը

դառնար Որմզդի, բարերար իր սերունդներուն, զրկելով անոնց առողջութիւն ու հարստութիւն։

Քաղաքական կազմը

Կիւրոսէն առաջ, ամէն ցեղ կը կազմէր տեսակ մը հասարակապետութիւն. Կիւրոսէն սկսեալ՝ պարսկական կայսրութիւնը բացարձակ միապետութիւն մ'եղաւ։ Մի միայն Պարսկաստան նահանգն ունէր զինուորական պետերուն ժողովներ՝ զոր թագաւորը խորհրդակցութեան կը կանչէր կարևոր գործերու համար, բայց այն՝ որուն խորհուրդը գործադրուէր՝ գլուխը կը կորսնցնէր՝ եթէ ձեռնարկն անյաջողութեան մատնուէր։

Ժողովուրդը բաժնուած էր տասը ցեղերու, որոնցմէ երեքը զինուորական էին, երեքը երկրագործական և չորսը հովուական ու թափառական։

Երկիրը բաժնուած էր նահանգներու։ Նախնաբար երկու տեսակ նահանգներ կային. ոմանք ինքնավար էին և կը պահէին իրենց բնիկ ազգային իշխանները, իրենց ազգային բարքերը, լեզուն և կրօնքը. ուրիշները սատրապութիւններ էին։ Դարեհ Ա., իբրև ճարպիկ դիւանագէտ մը, իր կայսրութեան ամուր կազմակերպութիւն մը տուաւ. ջնջելով բնիկ թագաւորներն ու հաստատելով թեարկութիւն կոչուած կառավարութեան դրութիւնը։ Ան իր կայսրութիւնը բաժնեց 23 սատրապութեանց կամ շրջանակներու։ Պարսկաստանը՝ ուղղակի թագաւորէն կառավարուած էր։

Կառավարչական այս դրութիւնը դարձաւ Ասիոյ սովորականը, որով ետքէն Արաբիոյ ամիրապետները կառավարեցին իրենց կայսրութիւնը։

ՍԱՏՐԱՊՆԵՐԸ Ամէն մէկ սատրապութիւն իր գլուխն ունէր Թագաւորէն անուանուած սատրապ մը կամ փոխ—արքայ մը։ Սատրապը, ընդհանրապէս ընտրուած արքայի եղբայրներէն կամ ազգականներէն և կամ իր փեսաներէն, կը ցուցադրէր Թագաւորի մը պերճութիւնն ու իշխանութիւնը, որով իր հպատակներու մէջ կը զարթուցանէր մեծ զօրութեան մը գաղափարը։

Անոր արքունիքը մանրանկար մ՚էր Մեծ Արքային պերճաշուք ապարանքին· ան կը բնակէր փառաւոր պալատի մը մէջ, շրջապատուած մեծ պարտէզներով· ան ունէր ներքինիներով խճողուած կանանոց մը, բազմամբոխ սպասաւորներ և անձնապահ գունդ մը· ան իրաւունք ունէր արծաթէ ու պղնձէ դրամներ կոխելու, ինչպէս նաև առանձին մատակարար և տակառապետ պահելու։ Ասկէ զատ, ան իրաւունք ունէր իր սեփական տանը պահպանման համար հարկ մը դնելու սատրապութեան վրայ, և կեդրոնէն անկախ պատերազմներ հրատարակելու դրացիներու կամ տեղական անհնազանդ իշխաններու դէմ։

Վարչապէս, սատրապն էր երկրին դատաւորը, կառավարիչը, պետական հարկին կարգադրիչը։ Անոր գլխաւոր պարտքերն էին հսկել տուրքին գանձման, երկրագործութեան և անասնապահութեան վրայ, որոնք թէ՛ եկամուտի առատ աղբիւրներ էին և թէ՛ գրադաշտական օրէնքներու համաձայն ամէն ջանք թափելու արժանի։ Սատրապի կողքին դրուած էին արքայական քարտուղար մը, որ իրականին մէջ լրտես մ՚էր՝ հսկելով սատրապին գործերուն ու փնացքին, և զինուորական հրամանատար մը, որ կը հրամայէր արշաւախումբերու։ Այս իրարմէ անկախ երեք անձե-

րու նախանձորդութիւնը, միանգամայն իրարու վրայ հսկիչ և լրտես, կ՚արգիլէր իշխանութեան զեղծումները· զինուորական հրամանատարը, առանց սատրապին օգնութեան, զուրկ էր դրամական միջոցներէ· սատրապը, առանց զինուորական հրամանատարին օգնութեան, զուրկ էր բանակէն· վերջապէս արքայական քարտուղարն ո՛ր և է միջոց չունէր յեղափոխութիւն մը կազմակերպելու։

Ասկէ զատ, արքունի վերատեսուչներ, կոչուած «Թագաւորին աչքերն ու ականջները», ամէն տարի կը հակակշռէին սատրապին վարչութիւնը· ասոնք զօրագունդով մը յանկարծ կը հասնէին, և եթէ յանցանքի մէջ բռնէին սատրապը, անմիջապէս զայն իր պաշտօնէն կը կախէին, և կրնային նոյն իսկ բանտարկել ու սպաննել տալ զայն, իրենց ծոցին մէջ պահուած արքունի հրովարտակին ուժովը։ Այսպէս, թէ՛ բարձր և թէ՛ ստորին պաշտօնեաները քաջ գիտէին՝ թէ իրենց կեանքն ու ինչքը կախուած էին Արքայից Արքայէն։ Իշխանութիւնը կեդրոնացած էր Շօշի պալատին մէջ։

Սատրապութիւնները գլխաւորապէս կը կազմէին ելից և մտից վարչութիւն և զինուորական բաժանում մը։ Ամէն սատրապ պարտաւոր էր տուրքը բաժնել, վերցնել և պարպել արքունի գանձարանը, ինչպէս նաև որոշեալ չափով բանակ մը հանել իր սատրապութենէն։ Պարսկաստան նահանգը միայն՝ իբրև տիրող նահանգ՝ ապահարկ էր, բայց ամէն բնակիչ պարտական էր նուէրներ պարգևել Թագաւորին ամէն անգամ որ նա այդ նահանգէն անցնէր։ Միւս սատրապութիւնները պարտական էին տարեկան որոշ տուրք մը վճարել կա՛մ արծաթով կա՛մ բնական բեր-

քերով։ Սատրապութիւններէն վերցուած տուրքերու ամբողջական գումարը 14560 եւբեան տաղանդ դրամ էր, համազօր աւելի քան 825 միլիոն ոսկի ֆրանքի, որ հաշուի առնելով այն ժամանակուան դրամին մեծագոյն արժէքը, կը հաւասարի 28 միլիարտի, և եթէ բնակիչներու վրայ բաժնենք, մերձաւորապէս անձգլուխ երեք ֆրանքէն քիչ մ'աւելի կ'ընէ։

ԱՐՔՈՒՆԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐ

Թագաւորական հեռագիրները տանող սուրհանդակները՝ թագաւորը կանոնաւոր յարաբերութեան մէջ կը դնէին նահանգներու հետ և կ'ապահովէին հրամաններու արագափոյթ գործադրութիւնը։ Սուրհանդակներու կանոնաւոր ծառայութեան համար՝ կայսրութիւնը պատուած էր բազմաթիւ արքունի ճանապարհներու ցանցով մը, որ նահանգներն իրարու հետ կը կապէր։ Ամենէն նշանաւորն էր այն արքունի ճանապարհը, որ վերի Տիգրիսի վրայէն Շօշը կը կապէր Սարդիկէի հետ. ան 1500 մղոն երկայնութիւն ունէր, և կայսրութիւնը կը կտրէր ծայրէ ծայր. և կը ծառայէր վեհապետին ու իր բանակներուն անցքին համար. արքայական սուրհանդակը վեց օրէն կը կտրէր այս ճամբան, մինչ սովորական ճամբորդ մը հազիւ երեք ամսէն կարող էր Եփեսոսէն երթալ ի Շօշ։ Հատ մը կար որ Ասորեստանը կը կապէր Մարաստանի հետ։ Ուրիշ մը ընդմէջ Բաբելոնի և Դամասկոսի. կար նաև ուղիղ ճանապարհ մը՝ որ կ'երթար մինչև Հնդկաստանը։

Այդ արքունի ճանապարհները տիրապետութեան գործի մ'եղան, բայց անոնք նպաստեցին նաև վաճառականութեանը։ Ասկէ զատ, ինչպէս տեսնուեցաւ,

անոնց գլխաւոր նպատակն եղաւ դիւրացնել նահանգային վարչութիւնը։ Ասոր համար, ամէն մէկ ճանապարհի վրայ շինուած էին իրարմէ մէկ օրուան ճամբով հեռու հանգոյցներ, որոնց իւրաքանչիւրի մօտ կային յատուկ շէնքեր և գիշերուան նշաններ՝ տեղ տեղ լուսաւորուած։ Արքունի ձիաւոր թղթատար սուրհանդակները՝ սահմանուած կայաններին մէջ կը գտնէին սարքուած և պատրաստ ձիեր, այնպէս որ արքունական հրովարտակ մը կարելի էր կարճ ժամանակի մէջ հասցնել կայսրութեան հեռաւոր մասերուն մէջ։ Այս դրութիւնը գերազանց էր, վասն զի կային նաև պարտէզներով ու աղբիւրներով օթևաններ, ուր ճամբորդները ձրիաբար կը բնակէին։ Սահմանագլուխներու վրայ շինուած էին ոստիկանատուներ, որոնք իրաւունք ունէին կեցնելու իւրաքանչիւր ճամբորդ, ճշդելու համար անոր ինքնութիւնը, և եթէ լրտես կամ փախստական ըլլար, կը ձերբակալէին ու կը բանտարկէին. դա եղաւ հին աշխարհի մէջ առաջին թղթատարութեան վարչութիւնը։

ԱՐՔԱՅԻՑ ԱՐՔԱՆ

Այդ քաղաքական կազմը Մարա—Պարսկաց վեհապետին ձեռքին մէջ դրաւ մինչև այդ ատեն չտեսնուած հըսկայական զօրութիւն և ահագին հարստութիւն. ասոր համար զայն կոչեցին Մեծ Արքայ կամ Արքայից Արքայ, «Շահան Շահ», և աւելի ուշ, Սասանեանց օրով, Արքայից Արքայ Արեաց և Անարեաց» որ է «Մալքան Մալքա Երան ու Աներան»։ Անոր ծիրանագոյն տարազը շքեղ էր։ Ան կը հագնէր երկայն՝ լայն ու կախուած թեզանիքներով մարական պատմուճանը, ասղնագործուած ոսկիով, նուրբ մարգա-

րիտներով և ոսկւոյ մէջ ընդելուզուած պատուական գոհարներով. կը հագնէր դեղին կօշիկներ. արտախուրուած էր ոսկեղէն թագով մը՝ զարդարուած խիտ խիտ ադամանդներով, տարօրինակ մեծութեամբ և տանձի ձեւով մարգարիտներով, յակինթներով և զմրուխտներով՝ որ կը ցոլացնէին գոյներու ամենագեղեցիկ խաղ մը. մէջքին կը կապէր ոսկի կամար գօտին՝ ուսկից կախուած էր խոշոր ակունքակիր կոթով դաշոյնը. պարանոցէն կախուած էր մարգարտայեռ մանեակ մը, որ թերևս աշխարհի մէջ առաջին էր. կը կրէր ամենազգի ակունքներով զարդարուած ապարանջաններ. աջ բազկին ապարանջանը կոչուած էր «Լուսոյ լեռ» (Քոհի–Նուր), ձախ բազկին «Լուսոյ ծով» (Դարիաի–Նուր). ականջներուն կը կրէր պատուական գինդեր։ Հրապարակաւ կը յայտնուէր՝ բազմած իր արծաթէ և ոսկիէ գահին վրայ՝ ձեռքին մէջ բռնած գունդով մը վերջացած ոսկի գաւազանը։ Պլուտարքոս պատմագիրը՝ Պարսից թագաւորական տարազ մը կը գնահատէ տասն և երկու հազար տաղանդի, որ արդի մեր դրամով 70,000,000 ոսկի ֆրանգ կ'ընէ։

Ցեսականին մէջ, Արքայից Արքան իր մէջն ունէր մասնաւոր բան մը. սրբազան կրակ մը կը կենսաւորէր զայն. ան եղած էր անհակառակաբար թագաւորելու համար, բայց, Որմզդէն էր որ ան ստացած էր իր «հեղինակութիւնը», և ան պարտական էր ո՛չ իր իշխանութեամբ փքանալ և ոչ ալ ըստ կամս վարել իր իշխանութիւնը, այլ Որմզդի խորհուրդներուն համաձայն՝ պէտք էր ըլլալ «հզօր և արդար», բարի, քաղցր, գթած։ Բայց, գործնականին մէջ, Պարսից համօրէն պետութեան կեդրոն էր Արքայից Արքան և իր արքունիքը. ան գերազանցապէս բա-

ցարձակ ու անպատասխանատու բռնապետ էր. ըլլալով սեփականատէր բովանդակ հողին. և բացարձակ տանուտէր անոր բնակիչներուն, հետևաբար իր ձեռքէն կ'ելլէր կեանք և մահ, երջանկութիւն և թշուառութիւն։

Թագաւորական ընդունելութիւն.

Պերսեպոլսոյ խորաքանդակ մը կը ներկայացնէ Արքայից Արքան իր գահին վրայ. ետևը կանգնած ներքինի մը ճանճավան կը շարժէ, բերանը քօղով մը ծածկած՝ որպէս զի իր շունչով չպղծէ օդը՝ զոր կը շնչէ նորին վեհափառութիւնը. Առջև կեցողը՝ արքայական ընդունելութեան արժանացող մէկն է՝ երկրպագելու պատրաստ դիրքի մէջ.

Արքայից Արքան կեանքին մեծ մասը կ'անցնէր պալատին մէջ փակուած։ Առանց իր հրամանին՝ ո՛չ ոք կրնար զինքը տեսնել, ապա թէ ոչ՝ մահու պատուհասին կ'ենթարկուէր։ Իր չորս կողմը կը կենային սպասաւորներ՝ գլխուն վրայ բռնելով հովանոցը, և

ճակտին չորս բոլորը շարժելով ճանճավանները։ Երբ հաճէր մէկու մը ունկնդրութիւն շնորհելու, բարապանները ներս կը մտցնէին այցելուն, որ պարտաւոր էր այդ կուռքին առջև երկրպագելու։ Օրէնսդիր, ինքը դուրս էր ամէն օրէնքէ, վասն զի ան կարող էր ընել ինչ որ իրեն հաճելի էր, և միայն իր երդումն անդառնալի ու սրբազան էր, երբ ծրարի մը մէջ աղ դնէր և կնքէր վարազագիր մատանիով, խմելով նուիրագործուած ջրէն և վկայութեան կոչելով դից անունները։

Այդ Արքայից Արքան, փոխանորդ Որմզդի, ըստրուկն էր արքունեաց արարողութեան, այսինքն կեանքի կարգաձևի մը՝ որ իր ժամանակին գործածութիւնը կ'որոշէր և իր զբաղումները կը սահմանէր բոլոր օրուան համար։ Բայց ան դատարկակեաց կեանք մը չէր անցներ. ան պարտաւոր էր, ամէն առաւօտ կամ գիշեր, նկատի առնուլ բոլոր տեղեկագիրները, զոր սատրապները կ'ուղղէին իրեն։ Ան իր պալատէն դուրս չէր ելներ՝ եթէ ոչ ձիով ու իր կառքին վրայ՝ շրջապատուած բազմաթիւ թիկնապահներով ու ծառաներով։ Տօնական մեծ օրերուն, թեթև կառքի մը վրայ նստած՝ որսի կ'երթար ու սլաքներու հարուածով կը սպաննէր յամոյրներ, արջեր, ընձառիւծներ ու առիւծներ։

ԱՐՔՈՒՆԻՔԸ Արքայից Արքան հաստատուն մայրաքաղաք մը չունէր։ Ան գարունը կ'անցնէր Եկբատան, Մարաստանի դալարագեղ դաշտերուն մէջ, ամառը՝ գով Շօշի մէջ, Պարսկաստանի հովասուն լեռներուն տակ, աշունն ու ձմեռը բարեխառն Բաբելոնի մէջ, կամ ի Պասարգադ, — Պերսեպոլիս։ Այս բոլոր մայրաքաղաքներուն մէջ կային գեղեցիկ և հոյակապ թագաւորական պալատներ, կերտուած կոփածոյ քարերով, քաղաքի մը չափ ընդարձակ և չորս կողմէն եզերուած մեծատարած պարտէզներով։ Ասոնք միայարկ յուշարձաններ էին, բայց բարձրացած վրայէ վրայ կարգ կարգ դրուած դստիկոններու վրայ։ Անոնք կը բովանդակէին սիւնաշար բազմաթիւ դահլիճներ. ձեղուններն ազնիւ փայտէ էին, նկարուած և մետաղակուռ. արտաքին կողմը կիտուածանկար աղիւսներով զարդարուած էր։ Պերսեպոլսի պալատին գահասրահը, հնութեան ամենէն հոյակապն ու ամենէն ընդարձակը, 7300 քառակուսի մեդր տարածութիւն ունէր և 72 բարձր ու նուրբ սիւներ։

Աքեմենեանց պալատը, կոչուած Դուռը կամ արքունի Դուռը, հասած էր տարօրինակ փայլի։ Ինչպէս որ Որմզդի աթոռին շուրջ բոլորուած էին լուսեղէն հրեշտակներու պարերը, գլուխ ունենալով իրենց վեց պետերը, նոյնպէս Մեծ Արքային աթոռին բոլորտիքը խռնուած էին իր վեց մեծ խորհրդական պարսիկ նախարարները, մոգերու վերին խորհուրդը, բարձրագոյն սպասաւորներու դասակարգը, կոչուած «թագաւորի ազգականները, բարեկամներն ու ծառաները», արքունի վերակացուն, մեծ զինակիրը, քարտուղարները, մատռուակները, սենեկապանները, երաժիշտները, որսորդները, խոհարարները, ստորնագոյն անհամար սպասաւորները, թիկնապահները, ձիաւորներու բազմամբոխ գունդը, իբր բարապաններ պալատի դռներուն, առանց հաշուելու պատգամաւորներն ու արքունիքը խռնող բիւրաւոր անձերը։ Ասոնք կը կազմէին Մեծ Արքային զինուորական տունը և քաղաքային տունը։

Մեծ Արքային տան վրայ աւելցուած էր Անդէրունը, կանանոցը։ Հոս լեցուած էին նահանգներէն ընտրանոք առնուած օրիորդները։ Ասոնցմէ մէկը միայն թագ և ծիրանի կը կրէր, և էր Տիկնանց Տիկինը, իսկ երեք կամ չորս օրինաւոր հարսեր էին, ընտրուած արքային քոյրերէն, իր եղբօր աղջիկներէն, կամ Պարսկաստանի վեց մեծ իշխանական ընտանեաց աղջիկներէն, իսկ միւսները նաժիշտներ և հարճեր էին։ Նահանգներէն հաւաքուած ներքինիները՝ իրենց գլխաւորին՝ մարդպետին հսկողութեան տակ՝ արքունի կանանոցին հոգաբարձու պահապաններ էին, որոնք այնչափ ազդեցութիւն ձեռք բերին, որ իսկապէս տէր էին արքային կամքին ու կեանքին։

Արքան և իր շքախումբը։

Մեծ Արքան առանձին կը ճաշէր։ Իր սեղանն առակ դարձած էր իր սպասներուն շքեղութեան ու կերակուրներուն պատուականութեան համար։ Ան կը խմէր Շօշէն եկած ջուրն ու Ասորիքի գինին, յատկապէս պահուած ոսկեղէն ու արծաթեղէն անօթ-

ներու մէջ. իր կերած հացն եփուած էր Եւոլիայէն եկած ցորենէն, խառնուած Արամազդ—Ամմոնի անապատէն բերուած աղով։ Մեծ Արքային քերևի ծառայութիւնը միայն արքունի գանձէն ահագին գումար կը սպառէր, իսկ արքունեաց սեղանէն ուտող 15,000 անձերու ամբոխը սնուցանելու համար, ամէն օր հարկաւոր էին հազարաւոր եզներ, վայրի ցուլեր, եղջերուներ և հաւեղէններ, ասոր համար սահմանուած էր արքունի առանձին գանձարան մը, որու հասոյթները կը կազմէին ո՛չ միայն պետական գանձին մէկ մասը, այլ նաև արքունական ծախքով աստ ու անդ շինուած ջրանցքներու եկամուտները, Մերիս լիճը Նեղոսի հետ կապող կիրճերէն ոռոգուած ձկներու տուրքը, կամաւոր նուէրները, ինչպէս նաև յարքունիս գրաւուած սպաննուած սատրապներու և մեծամեծներու գաւառներն ու գոյքերը, վասն զի պարսկական խիստ օրէնքի մը համաձայն՝ մէկ մարդու մը յանցանքին համար բովանդակ գերդաստանը կը ջնջուէր մահուամբ կամ աքսորով։ Բայց ամենէն աւելի թագաւորին ծննդեան օրը, կայսրութեան ամէն կողմէն կը թափուէին արքունի գանձին մէջ առատ պարգևներ։

ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆԸ Դատելու գերագոյն իրաւասութիւնը կը գտնուէր Մեծ Արքային ձեռքը։ Ան հրապարակաւ, պալատի դրան տակ, դատաստան կը կտրէր։ Ներս կը կենային յիսուն թիկնապահներ, զգեցած դեղին ու կարմիր դիպակներ, աղեղնաւորներ՝ կարմիր, կապոյտ և շիկակարմիր զգեստներով։ Ասոնց առջև կը կենային յիսուն պարսիկ մեծամեծներ, արծաթ վահաններով։ Դրան

Մեծ Արքային տան վրայ աւելցուած էր Անդէրունը, կանանոցը։ Հոս լեցուած էին նահանգներէն ընտրանօք առնուած օրիորդները։ Ասոնցմէ մէկը միայն թագ և ծիրանի կը կրէր, և էր Տիկնանց Տիկինը, իսկ երեք կամ չորս օրինաւոր հարսեր էին, ընտրուած արքային քոյրերէն, իր եղբօր աղջիկներէն, կամ Պարսկաստանի վեց մեծ իշխանական ընտանեաց աղջիկներէն, իսկ միւսները նաժիշտներ և հարճեր էին։ Նահանգներէն հաւաքուած ներքինիները՝ իրենց գլխաւորին՝ մարդպետին հսկողութեան տակ՝ արքունի կանանոցին հոգաբարձու պահապաններ էին, որոնք այնչափ ազդեցութիւն ձեռք բերին, որ իսկապէս տէր էին արքային կամքին ու կեանքին։

Արքան և իր շքախումբը։

Մեծ Արքան առանձին կը ճաշէր։ Իր սեղանն առակ դարձած էր իր սպասներուն շքեղութեան ու կերակուրներուն պատուականութեան համար։ Ան կը խմէր Շոշէն եկած ջուրն ու Ասորիքի գինին, յատկապէս պահուած ոսկեղէն ու արծաթեղէն անօթներու մէջ. իր կերած հացն եփուած էր Եւողիայէն եկած ցորենէն, խառնուած Արամազդ—Ամմոնի անապատէն բերուած աղով։ Մեծ Արքային բերնի ծառայութիւնը միայն արքունի գանձէն ահագին գումար կը սպառէր, իսկ արքունեաց սեղանէն ուտող 15,000 անձերու ամբոխը սնուցանելու համար, ամէն օր հարկաւոր էին հազարաւոր եզներ, վայրի ցուլեր, եղջերուներ և հաւեղէններ, ասոր համար սահմանուած էր արքունի առանձին գանձարան մը, որու հասոյթները կը կազմէին ո՛չ միայն պետական գանձին մէկ մասը, այլ նաև արքունական ծախքով աստ ու անդ շինուած ջրանցքներու եկամուտները, Մերիս լիճը Նեղոսի հետ կապող կիրճերէն ոռոգուած ձկներու տուրքը, կամաւոր նուէրները, ինչպէս նաև յարքունիս գրաւուած սպաննուած սատրապներու և մեծամեծներու գաւառներն ու գոյքերը, վասն զի պարսկական խիստ օրէնքի մը համաձայն՝ մէկ մարդու մը յանցանքին համար բովանդակ գերդաստանը կը ջնջուէր մահուամբ կամ աքսորով։ Բայց ամենէն աւելի թագաւորին ծննդեան օրը, կայսրութեան ամէն կողմէն կը թափուէին արքունի գանձին մէջ առատ պարգևներ։

ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Դատելու գերագոյն իրաւասութիւնը կը գտնուէր Մեծ Արքային ձեռքը։ Ան հրապարակաւ, պալատի դրան տակ, դատաստան կը կտրէր։ Ներս կը կենային յիսուն թիկնապահներ, զգեցած դեղին ու կարմիր դիպակներ, աղեղնաւորներ՝ կարմիր, կապոյտ և շիկակարմիր զգեստներով։ Ասոնց առջև կը կենային յիսուն պարսիկ մեծամեծներ, արծաթ վահաններով։ Դրան

մէջտեղը, գահի վրայ, Մեծ Արքան, շրջապատուած գեղարդնաւոր զօրականներէ։

Արքայից Արքան ամենամեծ վարկ կը վայելէր, որովհետև իր վճիռը շատ խորհրդածութեամբ կ'արձակէր և արդար դատաստան կը կտրէր։ Կամբիւս, նշանաւոր իր անկարգ ու անարդար նկարագրով, դատաստանի մէջ արդարութեան վրէժխնդիր էր։ Ան կաշառ կերող սատրապի մը կաշին հանել տուաւ և անով ծածկել տուաւ անոր դատաստանական աթոռը, որպէս զի օրինակ ծառայէ անոր վրայ բազմող մորթազերծ սատրապի որդւոյն. մի և նոյն պատճառին համար Դարեհ խաչել տուաւ դատաւոր մը։ Մեծ Արքայէն զատ, կար նաև թագաւորական ատեան մը, որուն եօթն անդամները, արդարակորով և անկաշառ մարդիկ, վեհապետին կ'ուղեկցէին անոր ճամբորդութեան միջոց։

Ամէն պարսիկ կարող էր դատ վարել։ Ամբաստանեալը նախ կը ձերբակալուէր և իր ոճիրը կը բաղդատուէր իր նախկին արժանիքներուն հետ. եթէ անոնք կը թուէին փոխարինել միւսը, ամբաստանեալը ներում կ'ընդունէր։ Մեծ Արքան չէր կարող յետս կոչել անգամ մը արձակած մահավճիռը։ Ոճիրները միշտ անողորմաբար պատժուած էին։ Հարուստ կամ նշանաւոր մարդոց գլուխը կը կտրուէր տապարով կամ սուրով և կամ ածելիով. քաղաքական յանցաւորները կը խաչէին, կամ ողջ ողջ մորթը կը քերթէին կը հանէին և կամ ողջ ողջ կը թաղէին. սովորական դարձած պատիժներն էին ցուլի արեան բաժակ մը, խեղդումը, կարմրցած մոխրի մէջ տապակումը, գլխու ճզմումը երկու սալաքարերու մէջ, աղօրումը կամ գեղարդի ծայրով խոցումը. յաճախ

կը կտրէին քիթը, ականջը, ձեռքերը, ոտքերը, շրթունքը, աչքի բիբերը։

Մեծ Արքան և դատարանը միայն պատժի վճիռներ չէին արձկեր, այլ նաև վարձատրութիւններ կը շնորհէին ազնուական գործերու համար. սովոր էին արժանիքի տէր մարդոց նուիրել թանկագին զգեստներ, ոսկի մանեակ, ոսկեղէն սուր, ձիու ոսկեղէն սարք և ապարանջաններ կրելու իրաւունքը. Թագաւորական շնորհներ նկատուած էին արդիւնաւոր կնոջ մը ոսկի դրամ նուիրելու և տղաբերքի մօտ ծնողին՝ ուրիշ ոսկի դրամ մը։

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ

Մեծ Արքան, անպատասխանատու հրամանատար ցամաքի և ծովու, ունէր ահեղ բանակ մը։ Ան կը բաղկանար ազգային և օգնական օտար գունդերէ։ Պարսկական բանակին զօրութիւնը Հերոդոտոս կը հաշուէ մինչև երկու և կէս միլիոն, բայց այդ չափազանցութիւնը պարզապէս ծնունդ է Յունաց պարծենկոտութեան։ Նորագոյն քննութեան համաձայն՝ կանոնաւոր և կռուող բանակին թիւը հարիւր քսան հազարէ անդին չէր անցներ։ Այդ բանակէն աւելի բազմաթիւ էր թագաւորական վրանը, որուն հետ կ'երթային արքային գոյքերը, գանձերը, կանանոցը, երկսեռ ստրուկները, մօգերը, գուշակները, սպաները, թիկնապահները, դպիրներն և ամէն դասակարգի պատկանող սպասաւորները. ո՛չ պատերազմիկներու թիւը կը հասնէր 700,000 մարդու։ Այդ ահագին ամբոխին պարենաւորմանց ծառայութիւնը ապահովուած էր արաբական ուղտերու բազմաթիւ կարաւանախումբերով։

Հետևակազօրը կը բաղկանար պարսաւորներէ, աղեղնաւորներէ և նիզակաւորներէ, զինուած երկայն սուրով, դաշունով, նիզակով և աղեղով։ Անոնք նիզակն երկու ձեռքով կը բռնէին և բազկին վրայ ունէին ահագին ոզորահիւս վահան մը։ Զինուորները կը կրէին բուրդէ խոյրեր, բազմագոյն թեզանիքաւոր լօդիկներ, թեփաձև զրահներ և սանապաններ։ Հետևակազօրին ամենէն մարտիկ և ընտիր մասն կազմէին աղեղնաւորները, որոնք մասնաւոր խնամքով հրահանգուած էին նետաձգութեան մէջ, և քիչ անգամ նպատակէն կը վրիպէին։ Անոնք իրենց վահաններէն կարգ մը կը զետեղէին գետնի վրայ ու անոնց կռնակէն կ'արձակէին նետերը՝ սոսկալի փնասներ հասցնելով թշնամի բանակին, որովհետև շարժական սլաքը, ընդհանրապէս թունաւորուած, մսին մէջ կը մխրճէր ու վէրքն անբուժելի կը մնար. իսկ նահանջելու ստիպուած պարագային՝ յետս ընդդէմ կ'արձակէին փախչելով, որուն համար յետոյ Հռոմայեցիք առակի պէս պիտի ըսէին. «մանաւանդ այն ատեն ահարկու են»։

Պարսիկ զինուոր։

Հայազգունդ օգնական բանակը կը կրէր փռիւգական խոյր, վահան ու նիզակ։ Ասորեստանցի օգնական գունդերն ունէին պղնձէ սաղաւարտներ, երկաթակուռ լախտեր և իրարու վրայ մածուած լաթէ շերտերէ զրահները։ Շակերը զինուած էին կացինով ու աղեղով։ Հնդիկներն ու Կասպիացիները նմանապէս աղեղնաւորներ էին։

Հեծելագունդը բաժնուած էր երկու մասերու, ծանրազէն և թեթևազէն։ Ծանրազէն գունդն ամբողջապէս սպառազինուած էր. վերտ կը հագնէր, որ մինչև լանջերն ամբողջապէս կը ծածկէր, և ամուր դիմակաւոր սաղաւարտ մը աչքերէն զատ բոլոր գլուխը կը գոցէր։ Ձախ ձեռքը կը կրէր բոլորշի փոքր վահան մը, և զէնքերն էին երկար տէգ, սուսեր, աղեղ և նետ։ Յարձակման միջոց, ծանր հեծելազօրին կ'օգնէին գերանդազէն կառքերը։ Թեթևազէն այրուձին կը կրէր վահան, աղեղ, սուր և թեթև զրահ։

Անմահները։ — Լուվրի թանգարանին մէջ։

Այդ բրուտագործական զարդական բեկորը, որ. հանուած է Արտաշէս Ուշեղի Շօշի պալատէն, կը ներկայացնէ արքունական թիկնապահներէն երեք Անմահները. դեղին փաթթոց և կօշիկներ ունին, կանաչ զարդերով թուխ կապարճներ։

Այս գունդը վճռական դեր կը կատարէր, վասն զի արշաւող կամ նահանջող թշնամի բանակին բոլորտիքը ամպի նման պատելով անթիւ բազմութեամբ

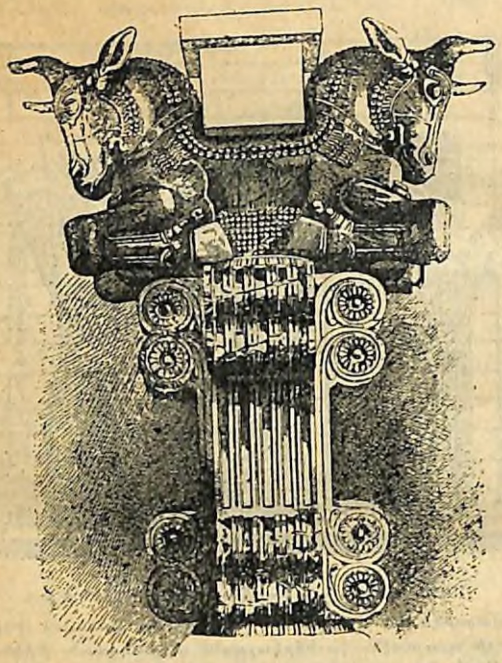

Արտաշէս Ուշեղի Շօշի պալատին խոյակ. – Լուվրի թանգարան։

Սիւնը՝ 21 մեթր բարձրութիւն ունէր և անոր վերջաւորութիւնը կը կազմէր այս խոյակը, որ ինք միայն երկու մեթր է։

և արագ արագ շարժուածքներով սաստիկ տագնապ կը պատճառէր անոր՝ եթէ յանդգնութեամբ յառաջ խիզախէին, և բնաջինջ ստակումը կը սպառնար՝

եթէ ձախող դիրքի մէջ գտնուէր։ Պարսկական բանակին լաւագոյն և անուանի մասը սակայն՝ թագաւորին թիկնապահ գունդն էր, կազմուած 10,000 կորիճ և ընտիր երիտասարդ ձիաւորներէ, որոնց անունները յատուկ մատեանի մը մէջ արձանագրուած ըլլալով, կ'ըսուէր Մատեան գունդ, զոր ուրիշ ազգերն ալ կը կոչէին Անմահ գունդ, վասն զի այդ գնդէն մէկը թէ որ յանկարծ ընկնար, տեղն անմիջապէս ուրիշ մը կը յաջորդէր, որպէս զի միշտ գունդը միայ իբրև անմահ։ Այս գունդը միւս գունդերէն կը զանազանուէր իր շքեղ տարազով, ունելով արքունական սեղանէն և ընդունելով մեծագումար թոշակ։

Զօրաժողովը կը տևէր երկու–երեք տարի մինչև որ նոր կազմուելիք բանակը հեռաստան աշխարհներէն հաւաքուէր համախմբակէտը, ազգային մեծ դրօշին տակ, որ արծիւ էր։ Հոս զօրքը կը բաժնուէր տասնեակներու, հարիւրեակներու, հազարեակներու և տասն հազարեակներու, իրենց տասնապետներով, հարիւրապետներով, հազարապետներով և բիւրապետներով։ Ամէն մէկ գունդ ունէր իր սեփական նշանը կամ դրօշը, զինուած ծանր և թանկագին կերպաւ։ Աքեմենեան ռազմակարգը՝ բանակը կը բաժնէր «միջին, աջ և ձախ» թևերու։ Հեծելազօրն ընդհանրապէս ձախ թևին վրայ կը գումարուէր։

ՎԵՐՋ

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԷՋ

Նախապատմական ժամանակներ 9

ԳԼՈՒԽ Բ.

Քաղդէացիք և Ասորեստանցիք. — Եփրատի և Տիգրիսի հովիտը. — Մարդիկը. — Քաղդէաստանի կայսրութիւնները. 24

ԳԼՈՒԽ Գ.

Ասորեստանեան Ընկերութիւնը. — Թագաւորը. — Բանակը. — Քաղդէա-Ասորեստանեան կրօնքը 49

ԳԼՈՒԽ Դ.

Քաղդէա-Ասորեստանեան Քաղաքակրթութիւնը. — Վաճառականութիւնը. — Երկրագործութիւնը. — Արուեստները. — Բաբելոնը. — Գիտութիւնները 80

ԳԼՈՒԽ Ե.

Եգիպտոսը. — Նեղոսը. — Եգիպտացիները. — Կայսրութեան Շրջանները 97

ԳԼՈՒԽ Զ.

Եգիպտական Քաղաքակրթութիւնը. 126

ԳԼՈՒԽ Է.

Էջ

Հասարակական կեանքը 150

ԳԼՈՒԽ Ը.

Փիւնիկեցիք. — Փիւնիկեան քաղաքակրթութիւնը. — Գաղութները և վաճառականութիւնը 186

ԳԼՈՒԽ Թ.

Մարաց և Պարսից կայսրութիւնը. — Կիւրոս. — Կամբիւս. — Դարեհ Ա. 206

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Մար-Պարսկական քաղաքակրթութիւնը. — Ընկերութիւնը. — Կրօնքը. — Քաղաքական կազմը. — Արքայից Արքան. — Սատրապները 224

ԿԱՐԵՒՈՐԱԳՈՅՆ ՎՐԻՊԱԿ

Էջ	Տող	Սխալ	Ճիշդ
106	29	14	4
106	31	1703	2214

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0409694

ՆՈՅՆ ԳՐՉԻՆ ՄԻՒՍ ԵՐԿԵՐԸ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ – Քննական 2 հատոր, պատկ
րազարդ։ (Տպագրութիւն, բարեփոխուած)։ Ֆր. 30.75։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ 51 *պատկերներով, Նախակրթ*
րանի համար։ – Տպ. 1914, *(սպառած)։*

Հին Պատմութիւն ՀՌՈՄ. պատկերազարդ, Լիկիոնակ
դասընթացք։ – Տպ. 1917*։ Ֆր.* 15*։*

ՀՏՊԻՏՆԵՐԸ (թարգմ.)։ – Տպ. 1916*։ Ֆր.* 3*։*

Yacoub Artin Pascià*։ – Տպ.* 1919*։ Ֆր.* 1.50*։*

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՅՈՎՀ. ՓԱՇԱ ՍԱԳԸՃԼԵԱՆ։ – Տպ. 190
Ֆր. 2*։*

ՓԱՌՔԻ ՋԱՒԱԿՆԵՐ (թարգմ.)։ – Տպ. 1920*։ Ֆր.* 4.5

Դիմել հետեւեալ հասցէին՝

IMPRIMERIE ARMÉNIENNE

VENISE

(ITALIE)